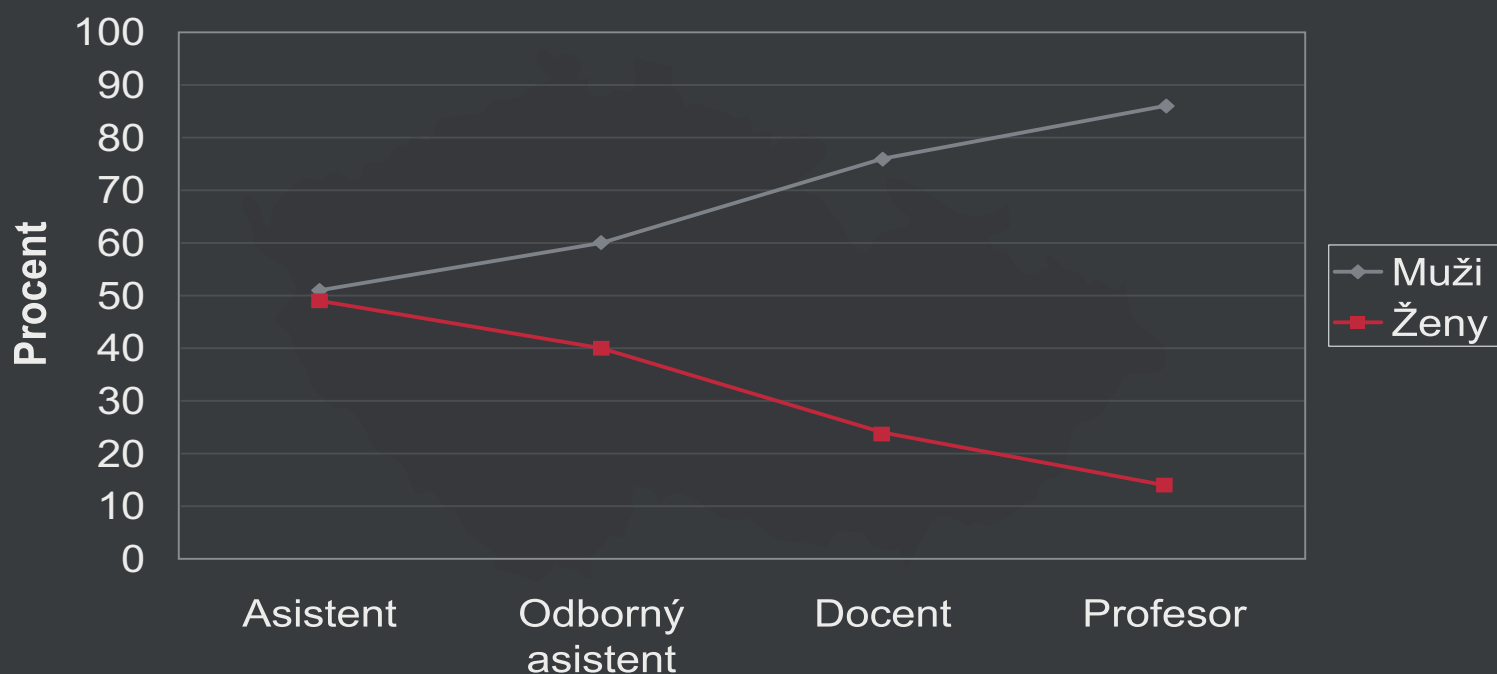


# gender / rovné příležitosti / výzkum

Pracovní pozice



# OBSAH

---

## TÉMA: **GENDER V AKADEMICKÉM PROSTŘEDÍ**

Editorky: Kateřina Cidlinská, Marcela Linková, Hana Tenglerová

### **STATI**

Van den Brink, Marieke, Benschop, Yvonne: *Genderové praktiky v konstrukci akademické excelence:*

*Ovce s pěti nohama* /3

Linková, Marcela, Červinková, Alice: „Vlastní laboratoř“: *akademické trajektorie a gender v současných biovědách* /15

Štefková, Zuzana: *Nemůžeš být malířka, z tebe bude číšnice: Kariéry umělkyně v akademickém prostředí, feministická pedagogika a figura autority* /27

Fatková, Gabriela: *O čem se nemluví: Příspěvek k problematice sexuality terénního výzkumníka* /36

### **ROZHOVOR**

*Ostatní děkani mě respektovali jako děkanku, ale ženská studia, to jim bylo k smíchu. Rozhovor Marcely Linkové*

*s Elžbietou Oleksy* /49

### **STATI MIMO TÉMA**

Nyklová, Blanka: *Krajinou současného českého feminismu* /52

Slepičková, Lenka, Bartošová Kvapilová, Michaela: *Genderové role v rodině pohledem dětských aktérů* /64

Smetáčková, Irena, Čechová, Helena, Klasová, Karolína, Slavičková, Barbora: *Představy o mužském/chlapeckém vzhledu ve školních třídách* /79

### **RECENZE**

Ortenová, Alena: *Feministický projekt Janet A. Kourany: Sociálně odpovědná věda* (Kourany, J. A. *Philosophy of Science After Feminism*) /88

Lišková, Kateřina: *Vyhlídky spíše beznadějně* (Linková, M. a kol. *Nejisté vyhlídky*) /93

Cidlinská, Kateřina: *Jak se dělá gender ve škole a co s tím – od demokratické výuky k demokratické společnosti* (Jarkovská, L.: *Gender před tabulí*) /95

Machovcová, Kateřina: *Péče o nejmenší a jak je to doopravdy...?* (Hašková, H., Saxonberg S. (eds.) a Mudrák J. *Péče o nejmenší: boření mýtů*) /98

Jiroutová Kynčlová, Tereza: *Dialogy o dialogu* (Svoboda, J., Štěch, O. (eds.) *Interkulturní vojna a mír*) /101

Šprincová, Veronika: *Co všechno mohou o politice vypovědět volby? Diskurzivní analýza kampaní před slovenskými volbami v březnu 2012* (Maďarová, Z., Ostertágová, A. *Politika vylúčenia a emócií. Aspekty predvolebnej kampane 2012*) /105

Hrubec, Marek: *Zneužívaná i oslavovaná: exotika v českém umění* /107

### **ZPRÁVY A KOMENTÁŘE**

Cidlinská, Kateřina: *Udržitelnost a rozvoj mentoringových programů pro ženy v kontextu genderové strukturální změny akademických institucí* /88

Linková, Marcela: *„Ženy drží polovinu oblohy“: Zpráva z Genderového summitu 2012* /99

Bitušíková, Alexandra: *Rodová rovnost v akademických a výzkumných institucích: Projekt GENDERA* /105

Linková, Marcela: *„Centrum prosvítilo celou fakultu“: zpráva z konference Intersecting Feminisms: Theory, Politics and Activism* /110

Linková, Marcela, Tenglerová, Hana: *Zpráva z 3. evropské konference o genderu a politice* /113

Vohlídalová, Marta, Cidlinská, Katka: *Spravedlivý důchodový systém pro muže i pro ženy?* /115

Uhde, Zuzana: *Setkání na podporu solidarity: Kongres žen* /117

Hrubec, Marek, Uhde, Zuzana: *Evropská občanská iniciativa za nepodmíněný základní příjem* /119

## TÉMA

**GENDER V AKADEMICKÉM PROSTŘEDÍ**

EDITORKY: KATEŘINA CIDLINSKÁ, MARCELA LINKOVÁ,  
HANA TENGLEROVÁ

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

vítáme Vás nad prvním číslem časopisu *Gender, rovné příležitosti, výzkum* v roce 2013, které je věnováno tématu genderu v akademickém prostředí. Gender a věda je pevnou součástí feministického a genderového bádání od 70. let 20. století. V rámci něj lze rozlišit tři základní směry, kudy se tážení badatelek a badatelů v této oblasti ubíralo. První analyzoval zejména maskulinní povahu vědeckého bádání a dopady na utvářenou znalost, metodologie, teorie a interpretace. Druhý proud se zaměřoval na postavení žen v akademickém prostředí. Zkoumal horizontální a vertikální segregaci, vliv rodičovství na akademické dráhy a vědecký výkon, analyzoval kombinaci práce a rodiny, negativní dopady maskulinní vědecké kultury na možnost žen v tomto prostředí prospívat a otázky definice a měření kvality a úspěchu. Postupem doby se přidal třetí proud, kritická analýza vědních politik, která se soustřeďuje za prvé na analýzy politik na podporu genderové rovnosti ve vědě a za druhé na genderové aspekty a dopady politik výzkumu, vývoje a inovací obecně.

V rámci tematického bloku Vám nabízíme příspěvky, které se různým způsobem dotýkají témat všech tří výše uvedených proudů bádání. Pro toto číslo se nám podařilo získat článek Marieke van den Brink a Yvonne Benschop „Genderové praktiky v konstrukci akademické excelence: Ovce s pěti nohama“, který na základě empirické studie udělování profesur v Nizozemsku ukazuje, jak je údajně genderově neutrální koncept excelence vnitřně silně genderovaný, a nelze proto tvrdit, že se akademický svět při rozdělování odměn a zdrojů řídí normativním principem meritokracie. Text Marcely Linkové a Alice Červinkové „Vlastní laboratoř“: akademické trajektorie a gender v současných biověděch“ se zabývá prolínáním kariér a mateřství, respektive dopadu ideologie mateřství a odtělesněného subjektu trhu práce v kontextu měnící se organizace výzkumu v biověděch v České republice. Postavení a kariérám žen v akademické oblasti se věnuje i Zuzana Štefková, která se však zaměřuje na oblast uměleckých škol zejména v USA. Článek Gabriely Fatkové „O čem se nemluví: Příspěvek k problematice sexuality terénního výzkumníka“ se zabývá opomíjeným až tabuizovaným tématem sexuality badatele v antropologickém výzkumu. Autorka na základě nejen vlastních studijních a výzkumných zkušeností poukazuje na problém strnulého metodologického formalismu, který je často v rozporu s výzkumnou praxí a dostává výzkumníky a vý-

zkumnice do eticky svízelných situací, kdy upřímnost může znamenat ohrožení vlastní kariéry.

Institucionálnímu nastavení vědeckého prostředí se dále věnuje zpráva z projektu GENDERA Alexandry Bituškové a zpráva Kateřiny Cidlinské z mezinárodního workshopu o mentoringových programech Evropské sítě mentoringových programů pro ženy ve vědě eument-net. Marcela Linková pak zprostředkovává průběh Genderového summitu 2013. Dále Vám přinášíme rozhovor Marcely Linkové s Elzbiétou Oleksy z Centra ženských studií univerzity v Lodži, které minulý rok oslavilo své již dvacáté narozeniny. Linková s Oleksy hovoří především o vývoji agendy a strategií centra a genderové rovnosti ve vědě v posledních dvou dekadách a o budoucnosti feminismu, tedy o politikách na podporu genderové rovnosti ve vědě. Teoretickému rámování tvorby vědecké znalosti je věnována recenze knihy Janet A. Kourany *Philosophy of Science After Feminism* zabývající se konceptem společensky odpovědné vědy, již se chopila Alena Ortenová. Kateřina Lišková zde recenzuje knihu *Nejisté vyhlídky* autorského kolektivu NKC – ženy a věda, která je věnována genderovému zkoumání proměny vědy a vědních politik. Kateřina Cidlinská připravila recenzi monografie Lucie Jarokovské *Gender před tabulí: Etnografický výzkum genderové reprodukce v každodennosti školní třídy*, která nás tematicky vrací na úplný začátek – k produkci a reprodukci genderových nerovností v procesu základního vzdělávání.

Mimo téma jsou v časopise publikovány také další stati. Článek Blanky Nyklové se věnuje rozboru teoretického pozadí české feministické scény. Další dva články se zabývají utvářením genderových vzorců z perspektivy dětí a dospívajících. Stať Michaely Bartošové Kvapilové a Lenky Slepíčkové se zabývá genderovými rolemi v rodině a stať Ireny Smetáčkové, Heleny Čechové, Karolíny Klasové a Barbory Slavíčkové se věnuje konstrukci ideálu chlapecké krásy.

Tematický blok gender v akademickém prostředí se zaměřuje na otázky, které jsou poměrně nové, i na ty, o kterých se sice již delší dobu diskutuje, avšak spíše v zahraničí. V českém kontextu dosud nebyla věnována oblasti genderu, vědy a vzdělávání větší pozornost. Doufáme proto, že číslo přispěje k rozproudění diskuse i v českých vodách. Děkujeme všem, kteří se podíleli na vzniku tohoto čísla, zejména recenzentkám a recenzentům, a Vám milé čtenářky a milí čtenáři přejeme inspirativní čtení.

Kateřina Cidlinská, Marcela Linková, Hana Tenglerová  
hostující editorky

# GENDEROVÉ PRAKTIKY V KONSTRUKCI AKADEMICKÉ EXCELENCE: OVCE S PĚTI NOHAMA<sup>1</sup> / MARIEKE VAN DEN BRINK, YVONNE BENSCHOP

## **Gender Practices in the Construction of Academic Excellence: Sheep with Five Legs**

**Abstract:** Academic excellence is allegedly a universal and gender neutral standard of merit. This article examines exactly what is constructed as academic excellence at the micro-level, how evaluators operationalize this construct in the criteria they apply in academic evaluation, and how gender inequalities are imbued in the construction and evaluation of excellence. We challenge the view that the academic world is governed by the normative principle of meritocracy in its allocation of rewards and resources. Based on an empirical study of professorial appointments in the Netherlands, we argue that academic excellence is an evasive social construct that is inherently gendered. We show how gender is practiced in the evaluation of professorial candidates, resulting in disadvantages for women and privileges for men that accumulate to produce substantial inequalities in the construction of excellence.

**Key words:** construction of excellence, gender practices, inequality, meritocracy, recruitment and selection, women in academia

Je to už téměř deset let, co M. A. Scully (2002) vyslala apel badatelům a badatelkám v oboru krizového managementu, aby obrátili pozornost k chybám v meritokratických systémech vysokých škol, protože víra v meritokracii leží v srdci toho, jak je reprodukována nerovnost. Scully tvrdí, že bychom měli začít zkoumat své vlastní instituce a ptát se, jak nezpochybnitelné předpoklady (např. že „univerzita funguje meritokraticky“) podporují a reprodukují nerovnosti (Scully 2002: 400). To by vyžadovalo kriticky prozkoumat, kdo postupuje a kdo je odměňován na univerzitách, kdo drží moc a kdo bývá zahrnut do sociálních sítí. Současné akademické systémy hodnocení, se svým důrazem na objektivitu a měření excelence, pevně ukotvily normu meritokracie v globálním akademickém systému. Kritici a kritičky si všimají, jak se excelence stala „svatým grálem“ v rozvíjející se kultuře „manažerialismu“ v akademickém prostředí (Borum, Hansen 2000, Deem 2009). Tím se zvyšuje tlak na to, aby se univerzity zaměřily na zajištění kvality a ukazatele výkonnosti (Anderson, Shirako 2008, Barry et al. 2006, Parker, Jary 1995). Excelence je rozebírána především z hlediska produktivity, recenzního řízení, citačních indexů, mezinárodně posuzovaných publikací a členství v redakčních radách (Basu 2006, van Raan 2005). Tyto údajně neutrální a objektivní ukazatele excelence v sobě nesou značnou symbolickou a materiální moc, a jsou často považovány za bezproblémové a intuitivní.

V návaznosti na Scully se k nároku na objektivitu vyjádřili další badatelé a badatelky. Ukazují, že systémy akademického hodnocení založené na zásluhovosti vytvářejí vícenásobné nerovnosti (Hearn 2004, Knights, Richards 2003, Krefting 2003). Analýzy navíc dokládají, že dominantní systém postavený na vytváření žebříčků časopisů podkopává účel sociálněvědního výzkumu, protože stojí pouze na člán-

cích v omezeném počtu elitních časopisů, které se počítají pouze tehdy, pokud jsou napsány v angličtině (Adler, Harzing 2009, Descarries 2003). Podle názoru těchto kritiků a kritiček stávající systém podhodnocuje interdisciplinární výzkum (Adler, Harzing 2009, Jain, Golosinski 2009) a výzkum případů, v nichž nejsou zahrnuty Spojené království nebo Spojené státy americké (Meriläinen et al. 2008, Nkomo 2009). Ozývají se také argumenty, že tyto systémy produkují a reprodukují hegemonické struktury nerovností na základě genderu, rasy a třídy (Castilla 2008, Dovidio, Gaertner 2000, Özbilgin 2009). Pochopení toho, jak se konstrukce excelence pojí s reprodukcí nerovností v akademickém systému, vyžaduje teoretickou a empirickou práci, která bude brát v potaz to, jak je excelence konstruována a hodnocena v každodenní realitě.

Pro prohloubení znalostí o nerovnostech v akademických praktikách se zaměříme na proces, ve kterém je na místě excelence konstruována: na přijímání a výběr profesorů a profesorek. V současné době toho o tom, jak se konstrukce akademické excelence překládají do souboru požadavků na nové profesory a profesorky, příliš nevíme. Dvacet let stará poznámka R. Eustace platí dnes stále stejně: „Mluví se o kritériích, ale jen málo o těch, která jsou skutečně uplatňována“ (Eustace 1988: 69). Cílem tohoto článku je detailně prozkoumat definici akademické excelence na mikroúrovni, její operacionalizaci různými okruhy osob podle kritérií, která používají v akademickém hodnocení, a to, jak genderové nerovnosti postupují konstrukcí a hodnocením kvality. To je důležité, protože výběr nových profesorů a profesorek má dalekosáhlé dopady na to, jaké výzkumné linie jsou rozvíjeny, a na relativní upřednostňování výzkumu a výuky. Navíc výběr nových profesorů a profesorek má dopad i na zaměstnanost a studující. Stávající nízké zastoupení žen-profesorek

znamená v důsledku, že neexistuje dostatek formálních a neformálních ženských vzorů. Kritická analýza reprodukce genderových nerovností v praktikách výběru profesorů a profesorek je bezpochyby součástí toho, co badatelé a badatelky v oboru krizového managementu hlásají a měli by také praktikovat. Zdůrazňujeme vzájemné působení „ideálního“ étosu vědy a skutečných praktik hodnocení profesorských kandidátů a kandidátek. Čerpáme z empirického materiálu, který byl vytvořen v rámci výzkumného projektu, jenž se týkal procesu přijímání a výběru profesorů a profesorek v holandské akademické obci. Jelikož se tyto procesy odehrávají obvykle za zavřenými dveřmi, poskytuje tato studie jedinečný pohled na jinak zamlčené a tajné praktiky.

V kontextu přijímání a výběru profesorů a profesorek patří genderové nerovnosti mezi ty nejočividnější. Gender se vždy prolíná s dalšími sociálními nerovnostmi, včetně etnicity a třídy (Acker 2006, Holvino, Kamp 2009), což v Nizozemí ilustruje asociace „profesora“ s bílými muži z vyšší nebo střední třídy. Článek se zaměřuje na genderové nerovnosti, neboť gender je základním organizačním principem, který má nedozírné dopady na to, jak jsou pracoviště a život mimo pracoviště organizovány a zakoušeny (Wharton 2005). To je užitečné zejména pro vysvětlení vzniku nerovností. Poznatky o genderové nerovnosti mohou být tudíž relevantní také pro utváření jiných typů nerovností (Verloo 2005).

### Konstrukce akademické excelence

Standard excellence, tedy nejvyšší kvality, slouží jako měřítko pro akademické hodnocení a kariérní postup. Excellence se tak jeví jako synonymum pro dosažení nejvyššího stupně akademické kvality nebo nejvyšší úrovně akademického výkonu (Deem 2009, Lamont 2009). Standardy excellence jsou založeny na západních normách meritokracie, jež se vztahují k sociálnímu systému, který třídí lidi do pozic a rozděljuje odměny pouze podle individuálního výkonu nebo talentu (Scully 1997). Akademičtí pracovníci a pracovnice musí být posuzováni pouze podle zásluh, bez ohledu na sociální kategorie (např. gender, rasu a třídu) (Merton 1973). Nálepka excellence by v meritokracii měla být vyhrazena pro učence největší kvality. P. Bourdieu (1976) byl jedním z prvních, kdo v tomto nároku rozpoznal jeden z nejvýznamnějších přetrvávajících mýtů současného akademického prostředí a zbavil jej představy objektivní a nestrannosti: funkcí excellence je zamaskovat specifické zájmy mocných akademiků a komunit. Bourdieu (1988) tvrdí, že univerzita je místo, kde se bojuje o postavení, kontrolu a oceňované formy „symbolického“ kapitálu. Kromě distribuce kapitálu tento boj zahrnuje i to, jakým způsobem je kapitál definován a jaké formy kapitálu se cení. Bourdieu dále tvrdí, že kritéria pro hodnocení práce nemohou být plně artikulována; vždy totiž mají implicitní, nevyslovenou dimenzi. V souladu s Bourdieuho kritikou tvrdíme, že akademická hodnocení nejsou jen technikou určenou k měření kvality akademiků a akademiček, ale že jde o politické snahy, které zahrnují vyjednávání mezi více aktéry.

Mýtus meritokratické nestrannosti říká, že pohlaví je při přijímání na vyšší akademické pozice a v hodnocení pro jejich udílení a pro udílení grantů irelevantní. Ve svém průkopnickém článku v časopise *Nature* o sexismu a nepotismu autorky C. Wenneras a A. Wold (1997) ukazují, že v případě recenzního posuzování žádostí o výzkumný grant u švédské Grantové agentury pro lékařský výzkum nebyl systém hodnocení tak „neutrální“, jak deklaroval. Autorky článku uzavírají tvrzením, že akademická kvalita návrhu byla při posuzování výzkumných grantů sice důležitým faktorem, nicméně gender a vztah s členem hodnotící komise sehrály rovněž významnou roli. Další výzkumy o vlivu genderu na profesní postup v akademickém prostředí ukázaly, že kandidáti jsou oproti kandidátkám upřednostňováni, a to dokonce i v případech, kdy jsou si posuzující vědomi, že uchazeč a uchazečka o grant mají stejné kvalifikační předpoklady (Bornmann et al. 2007, Cole et al. 2004, Foschi 1996, 2000, Paludi, Bauer 1983, Steinpreis et al. 1999). Výzkum v oboru sociální psychologie se snaží tyto genderové rozdíly vysvětlit a upozorňuje na nezamýšlenou stereotypizaci v akademickém hodnocení a postupu na vyšší pozice (Banaji, Greenwald 1995, Greenwald, Banaji 1995, Greenwald et al. 2002). Výzkumy zaměřené na status a gender poukazují na to, že se při hodnocení projevují genderové stereotypní statusová přesvědčení, v nichž jsou muži považováni za kompetentnější, a proto více hodni svého postavení než ženy (Correl 2004, Ridgeway 2001).

Tento směr výzkumu vysvětluje podhodnocování žen z důvodu genderové předpojatosti hodnotitelů a hodnotitelek. Staví na předpokladu, že toto zkreslení je možné změnit nebo odstranit, čímž se podaří vytvořit spravedlivý, objektivní a meritokratický systém. My naproti tomu tvrdíme, že s akademickou excelencí není možné zacházet jako s objektivní a měřitelnou vlastností, ale že jde o sociální konstrukci, která je vždy zakotvena v sociálním kontextu, a je proto vystavena mnoha kulturním a politickým vlivům. Zásluhy nejsou jediným faktorem, který určuje, či články budou zveřejněny. Reputace ústavu, teoretická orientace, pověst a síť redaktorů časopisů a recenzentů mohou také hrát svou roli (Hojat et al. 2003, Lawrence 2003). Publikace musí být čteny, rozebírány a citovány. Široký záběr sítě kontaktů může pomoci autorům a autorkám šířit jejich práci (Johnson, Oppenheim 2007, Mählck, Persson 2000). Slepé recenzní řízení a systém vytváření žebříčků časopisů, který má zaručovat kvalitu vědecké práce, byly zpochybněny, v některých případech proto, že jsou součástí hegemonických struktur nerovnosti v akademickém prostředí, které zvýhodňují bílé muže ze střední třídy (Özbilgin 2009).

Tímto článkem se chceme podílet na úsilí, v němž je na současný systém excellence nahlíženo jako na sociální konstrukt. Kritické genderové analýze podrobujeme konstrukce a hodnocení akademické excelence v procesu udílení profesur. Zaměřujeme se na situační konstrukci hodnotících kritérií a na to, jak jsou využívána při hodnocení profesorských kandidátů a kandidátek. Zkoumáme, jak mohou mo-

censké vztahy vést k výstředním rozhodnutím o jmenování profesorů. Kromě strukturálních faktorů, které hatí snahy žen o dosažení nejvyšší pozice na univerzitách, se zabýváme genderově podmíněnými sociálními praktikami (každodenním „děláním“ a „mluvením“), které podpirají a posilují subtilní vzorce systematického znevýhodňování (Eveline, Booth 2004, Martin 2003).

### Teorie genderových praktik

Naším teoretickým rámcem prostupuje „sociálněkonstruktivistický feminismus“, který zkoumá strukturu genderového společenského řádu jako celku spolu s procesy, které ho vytvářejí a udržují (Lorber 2005: 242). Je založen na teorii genderu, která chápe organizace i gender jako sociální praktiky a která propojuje interakce tváří v tvář s institucionálními strukturami a kulturními symboly (Acker 1990, Martin 2006, Poggio 2006). Pojmem genderové praktiky odkazujeme ke složitým a mnohovrstevnatým každodenním sociálním praktikám rozlišování mezi muži a ženami (nebo mezi maskulinitou a femininitou), které zahrnují jak formální, tak neformální mocenské procesy. Tento pojem může přispět k pochopení toho, jak je gender neustále obnovován a vyjednáván v každodenních praktikách a interakcích, jak muži a ženy „dělají“ gender a jak muži a ženy přispívají ke konstrukci genderových identit (Barry et al. 2006, Benschop 2009, Gherardi 1994, Katila, Meriläinen 2002, Poggio 2006, Van den Brink, Stobbe 2009, West, Zimmerman 1987). Náš specifický zájem spočívá v kritickém prozkoumání toho, co je považováno za samozřejmost, a ve snaze vysvětlit, jak jsou širší společenské procesy moci a ideologie hluboce zakořeněny v tom, co považujeme za „zdravý rozum“ (Dick, Nadin 2006). J. Acker před lety (1992) zdůraznila, že je nutné nabourat vnímání ideálního pracovníka jako bílého, tělesně zdatného, čtyřicetiletého, heterosexuálního muže, jehož vzorce úspěchu a legitimacy implicitně slouží jako norma (Hoobler 2005). Ti, kteří tomuto profilu neodpovídají, jsou odkázáni do pozice Jiného (Prasad, Prasad 2002). Přestože může být někdy pojem Jiný konstruován jako přínos, přidaná hodnota organizace, jeho postavení je často konstruováno jako deficitní nebo nižší, než je ideální model (Zanoni, Janssens 2004). Tento rámec nám umožňuje zaměřit se na genderové praktiky v konstrukci a hodnocení akademické excelence při udílení profesur.

### Výzkumný kontext

Článek vychází z empirických dat o praktikách výběru profesorů v Nizozemí (Van den Brink 2010, Van den Brink, Brouns 2006). Tento kontext poskytuje jedinečný případ, ve kterém lze rozplést standardy excelence, které jsou aplikovány při hodnocení kandidátů a kandidátek. Analyzované praktiky byly směsí vnitřního postupu (44 %) a externího náboru (56 %) (Van den Brink, Brouns 2006). Poznatky z Nizozemí jsou pro hodnocení procesů v globalizovaném akademickém světě relevantní. Internacionalizace a nový „manažerialismus“ totiž vedou ke sblížení globálních vě-

deckých pracovních praktik a organizačních charakteristik (Clark 1987, Slaughter, Leslie 1997). Současný diskurs excelence a důraz na bibliometrii při posuzování akademické práce jsou velmi rozšířené na univerzitách v mnoha zemích (Nkomo 2009, van Raan 2005), i když lokální kontext má nadále dopad na globalizované pracovní praktiky. Je pravděpodobné, že zahraniční výzkumníci a výzkumnice budou s holandskými praktikami přijímání a výběru na vyšší akademické pozice konfrontováni v souvislosti s rostoucí mezinárodní mobilitou akademických pracovních sil. Z tohoto důvodu a v souladu s autorkami M. Calás a L. Smircich (2006), které tvrdí, že společenské zvláštnosti a nadnárodní procesy je nutné ve studiích genderu a organizací brát v potaz, nabízíme stručný popis těchto souvisejících okolností.

Mezinárodní srovnání opakovaně ukazují, že Nizozemí z hlediska podílu profesorek (12 %) zaostává za zbytkem Evropy, i když studentky zde převyšují počet studentů a dosahují také lepších výsledků (EU 2009). Holandský akademický kariérní systém se mírně liší od systému angloamerického. Vzestupné kariérní trajektorie, vedoucí v holandském systému k nejvyšší akademické pozici (tj. řádný profesor), již tradičně závisejí nejen na osobních zásluhách jednotlivých akademiků a akademiček, ale také na pozicích, které jsou k dispozici. Každý stupeň vyžaduje volné pracovní místo a proces přijetí a výběru. Individuálně mohou poskytnout kvalifikovaným akademikům příležitost dosáhnout dočasných profesur pouze příležitostně osobní profesorské stolice, pakliže neexistuje volné formální místo. Tito profesori jsou jmenováni na dobu pěti let s možností získání stálé pozice na dobu neurčitou v případě pozitivního hodnocení. V Nizozemí se univerzitní sektor skládá ze 13 veřejných univerzit. Navzdory tendenci univerzit zdůrazňovat vlastnosti, které je navzájem odlišují, neexistují z hlediska akademických standardů žádné významné rozdíly (De Weert 2001). K účasti na této studii byly přizvány všechny holandské univerzity. Vzhledem k otázkám ochrany soukromí a nedostatku času na straně pomocného personálu se ale pouze sedm z těchto 13 univerzit výzkumu skutečně zúčastnilo. Těchto sedm univerzit představuje průřez všemi nizozemskými univerzitami, včetně jedné z největších institucí, a jedné technické univerzity.

### Sběr dat

Nejvhodnější metodou pro zkoumání genderových praktik je pozorování: prostě jen pozorovat a zaznamenávat to, co lidé říkají a dělají v náborových praktikách (Martin 2006, Yanow 2006). V naší studii však přímé pozorování nebylo možné. Navzdory opakovaným žádostem nám nebyl přístup k výběrovým pohovorům umožněn, a to z důvodu ochrany soukromí. Proto jsme se zaměřily na to, jak respondenti a respondentky reflektují tyto praktiky v písemné (dokumenty) a v mluvené formě (rozhovory). Studie je založena na dvou vzájemně se doplňujících zdrojích dat: na 971 jmenovacích zprávách a na rozhovorech s 64 členy a členkami výborů.

Jmenovací zprávy, které jsou předkládány radě univerzity ke schválení, obsahují podrobnosti o postupu výběrového řízení a argumentaci pro přijetí navrženého/é kandidáta a kandidátky. Tyto zprávy obsahují následující informace: základní profil, oznámení o volném pracovním místě, seznam uchazečů a uchazeček, doporučení od přízvěných fakult, složení výboru a závěrečná doporučení jednoho nebo dvou kandidátů či kandidátek děkanovi. Porovnal jsme kritéria uvedená v popisu pozice s kritérii uvedenými během závěrečné nominační fáze. Analýza se dále zaměřuje na kritéria, která byla považována za „rozhodující“ pro rozlišení mezi kandidáty a kandidátkami, kteří byli nominováni, a těmi, kteří byli zamítnuti.

Na základě analýzy jmenovacích zpráv provedla první autorka rozhovory s 24 profesorkami a 40 profesory, kteří sloužili ve funkci člena výboru. V těchto otevřených, hloubkových rozhovorech byli respondenti a respondentky požádáni, aby popsali proces přijímání a zaměřili se na argumenty, které použili k vysvětlení své volby nominovaných kandidátů a kandidátek. Respondenti a respondentky byli rovněž dotazováni na kompetence a kvality, které jsou u profesora nutné. Ve snaze zachytit proces tak podrobně, jak jen to je možné, jsme podporovaly respondenty a respondentky v tom, aby mluvili spíše o konkrétních kritických případech a zkušenostech, než aby se v diskusích omezovali na obecnosti. Kromě toho jsme použili fiktivní životopisy profesorských kandidátů a kandidátek, abychom zjistily, jak členové a členky komisí posuzují profesorské kandidáty a kandidátky a jakou prioritu přisuzují jednotlivým kritériím.

K analýze jsme použili počítačový software Atlas-ti k systemizaci, kódování, srovnávání a prozkoumávání dat. Tento způsob mapování je vhodný pro interpretaci velkého množství rozhovorů. Začaly jsme tím, že jsme zběžně prošly texty a podtrhly základní slova a fráze související s tématy „kritérií“, „pracovního profilu“, „ideálního akademického pracovníka“ a „volby mezi kandidáty“. Přiřazením otevřených kódů různým částem textu jsme vytvořily počáteční popisné kódování, a získaly tak vhled do společných vzorců a témat. Přeskupení původních kódů ukázalo, že respondenti a respondentky definovali excelenci prostřednictvím profesní kvalifikace, individuálních charakteristik (připsaných nebo získaných) a kontaktů.

Jako vědkyně pracující v akademickém světě narážíme při provádění terénního výzkumu a při analýze dat na řadu důležitých etických otázek. Nenabízíme popis „objektivní reality“, naše data spíše považujeme za společensky konstruovanou ve vztahu k dotazovaným (Calás, Smircich 2009, Essers 2009). Sběr a interpretace dat jsou proto ovlivněny pozicemi a životopisy obou výzkumníků a účastníků a účastnic výzkumu. Jako feministické výzkumné pracovnice riskujeme při analýze a interpretaci dat nadměrnou citlivost na gender (Alvesson, Billing 2009). Naše důkladná příprava a vzdělání v identifikaci genderové nerovnosti nás činí náchylné číst v datech více nerovností, než jich ve skutečnosti

může být. Abychom tomu zabránily, záměrně jsme ve všech fázích výzkumu hledaly odchylné případy a alternativní interpretace.

### **Excellence a gender v praxi**

Většina dotazovaných nebyla schopna nabídnout jasný popis „excellence“. Místo toho používali hojně traktovaný výrok, že v akademickém světě „excelenci poznáte, když ji vidíte“. Na otázku, co ustavuje excelenci, se většina respondentů a respondentek obrátila k oficiálním kritériím, která charakterizují vynikajícího akademika takto: mimořádně úspěšný vědec s vynikající pověstí, inspirující a novátorský učitel, rázný, ale nápomocný manažer s důkladnou administrativní zkušeností a empatickou osobností, s rozsáhlou a různorodou mezinárodní sítí kontaktů s vysokým statutem, který se hodí do sboru, je ambiciózní a ochotný pracovat více hodin, než je plný úvazek, a úspěšný v získávání prostředků na financování výzkumu. Tento popis naznačuje, že kandidát musí vynikat ve všech formálních kritériích uvedených v pracovním profilu, stejně jako v dalším souboru neformálních kritérií, aby byl považován za vynikajícího. V mnoha případech respondenti a respondentky uváděli, že profesori by měli být „ovce s pěti nohama“: jde o holandské idiomatičtější vyjádření, které odkazuje k někomu s ideální (a neexistující) kombinací dovedností a zkušeností. Tento koncept formulovala různými způsoby řada dotázaných: „všeuměl“, „mix vlastností“, „vynikající ve všech směrech“ nebo „mít všechno“, ale nejčastěji ve smyslu „ovce s pěti nohama“ nebo „vynikající ve všech ohledech“.

Status excellence je z definice nedostatkovým zbožím. Museli bychom ale velmi napínat hranice vlastní představitivosti, abychom mohli předpokládat, že všichni jmenovaní profesori a profesorky jsou ve skutečnosti „ovce s pěti nohama“. Z analýzy 971 jmenovacích zpráv vyplývá, že pouze několik ze jmenovaných profesorů a profesorek „mělo všechno“, zatímco většina ne. To dokládají četné připomínky ve jmenovacích zprávách, které se věnují nedostatkům kandidátů a kandidátek. Následují příklady: „silné výzkumné portfolio, ale nutná práce na manažerských dovednostech“, „postavení jako odměna za poskytnuté služby“, „selhání ve třídě, ale vynikající výzkum“.

Je důležité připustit, že je často obtížné, či dokonce nemožné standardů „excellence“ dosáhnout. V mnoha jmenovacích řízeních není čas hledat toho vymykajícího se kandidáta, který vyniká ve všech požadovaných oblastech. Ti, kteří rozhodují o přijetí, jsou nuceni používat strategii „dostatečně vyhovující“ (*satisficing*)<sup>2</sup> (Grandori 1984), a jmenují profesory a profesorky, kteří vynikají v jedné z vybraných oblastí nebo kteří alespoň dostatečně splňují základní požadavky. Praktiky jmenování profesorů a profesorek, kteří nejsou „vynikající“ ve všech oblastech, nejsou samy o sobě problematické. Výsledky naznačují, že většina kandidátů a kandidátek není ve skutečnosti jmenována s ohledem na své vynikající výsledky, ale proto, že jsou vhodní. Akademická excellence může být definována pouze v konkrétním kon-

textu oboru a v mezích cílů dané instituce nebo dotyčných oddělení (Lamont 2009, Musselin 2002). Důvodem pro výběr renomovaného výzkumníka, zkušeného manažera nebo skvělého pedagoga může být vývoj v oboru nebo podoboru, nedostatek kandidátů, konkrétní pozice, aktuální složení profesorského sboru, atmosféra a spolupráce ve skupině, ambice rady nebo studentské populace. Tato zjištění jsou dalším důkazem o tom, že pojem excelence je sociální konstrukcí, spíše než objektivním, statickým a měřitelným kritériem.

Nicméně v názorech respondentů a respondentek převažuje ideologická a rétorická síla „excelence“, a to zejména ve vztahu ke kandidátkám-ženám. Mnoho jmenovacích zpráv a rozhovorů se členy a členkami komisí uvádí, že ženy mají tendenci se ztrácet v soutěži s muži, protože jsou vnímány jako méně vybavené nebo proto, že nejsou označeny za vynikající ve všech oblastech. V další části představujeme důkazy o genderových praktikách v hodnocení kandidátů a kandidátek na základě analýz různých forem kvalifikací a kritérií používaných v procesu hodnocení.

### Profesní kvalifikace jako východisko

Členové a členky výběrových komisí zdůrazňovali rozhodující úlohu odborných kvalifikací, které jsou formálně uvedeny v pracovních profilech v hodnocení kandidátů a kandidátek. Tato oficiální kritéria zahrnují do značné míry vlastnosti, jako je kvalita výzkumu a výuky, úspěšnost při získávání prostředků na financování výzkumu a zkušenosti v oblasti řízení a správy. Primární pozornost je však věnována kvalitě a kvantitě výzkumných výsledků. Většina členů a členek výborů vyslovila názor, že kritéria pro posuzování výzkumných kvalit kandidátů a kandidátek jsou univerzální a genderově neutrální v tom smyslu, že jak muži, tak ženy musí splňovat stejné standardy a že tyto normy je poměrně snadné změřit. Přes zřejmou genderovou neutralitu může ale tento bibliometrický systém členům a členkám výborů zastříť to, jak produkuje nebo reprodukuje nerovnosti.

Za prvé, uchazeči a uchazečky musejí splňovat formální standardy stanovené výzkumným ústavem, katedrou nebo výběrovou komisí, a přerušeni kariéry často není při hodnocení výzkumných výstupů bráno v potaz. To značně znevýhodňuje akademické pracovnice a pracovníky s kariérními přestávkami.

*Máme jen jedno kritérium: seznam publikací. Pokud ženy chtějí pracovat na částečný úvazek, je to v pořádku. Ale když tady budete žádat o místo a máte poloviční počet publikací, než byste měli mít, výbor vás nikdy nepozve na pohovor. (sociální vědy, muž)*

Pro tohoto člena výboru byl počet publikací klíčovým faktorem definování kvality výzkumu. Aniž byl tazatelkou vyzván, vztáhl tento faktor přímo k ženám, které pracují na částečný úvazek. Podobné názory mohou diskvalifikovat akademické pracovnice a pracovníky, kteří nedodrželi pravidelnou – „maskulinní“ – kariérní dráhu. V atmosféře, ve kte-

ré se počítá každá publikace, budou ženy (a muži), kteří během své kariéry pracovali na částečný úvazek, zaostávat za těmi, kteří na částečný úvazek nepracují. Ačkoli to platí pro muže i ženy, naše výsledky odrážejí silnější negativní dopad na kandidátky. Nedávný výzkum v Holandsku ukazuje, že výzkumné pracovnice mají smlouvy na dobu určitou častěji než výzkumní pracovníci a že ženy jsou nadměrně zastoupeny na pozici odborných asistentek (van Engen et al. 2008). Za druhé, akademičtí pracovníci a pracovnice s kariérní přestávkou, kteří splňují požadovaná kritéria, jsou často starší, a jsou opět znevýhodněni, protože jmenovací výbory často dávají přednost mladším kandidátům a kandidátkám se stejnou kvalifikací. Někteří respondenti a respondentky tvrdí, že ženy často splňují kritéria týkající se počtu publikací, ale jsou obecně v době, kdy tento stejný počet publikací na svoje resumé získají, starší.

*Po určité době je na povýšení příliš pozdě. Když tedy [žadatelky] udělaly vše, co je potřebné, a jsou na tuto práci kvalifikovány, stejně už nejsou tím správným kandidátem, protože jsou příliš staré. Existuje určité okno, během kterého je nutné vstoupit do systému. V lékařských vědách se musíte stát profesorem mezi čtyřicítkou a padesátkou. Ženy nejsou tak rychlé, tady nestačí. Prostě to nedokážou zvládnout tak rychle. (lékařské vědy; žena)*

V tomto případě se protínají sociální nerovnosti pohlaví a věku. Zdá se, že existuje často nevyřčené věkové rozmezí, ve kterém by měli být profesori a profesorky jmenováni, a tento systém zvyhodňuje akademiky, kteří dodrželi tradiční mužskou kariérní dráhu. R. Palomba (2004) ukazuje, že v Itálii nastává v případě mužů nejproduktivnější publikační období dříve než v případě žen. Ve své studii autorka zjistila, že nejproduktivnější publikační období u žen nastává ve věku mezi 45. a 49. rokem a že je méně pravděpodobné před dosažením věku 35 let. U mužů nastává nejproduktivnější období ve věku mezi 35. a 39. rokem a je méně pravděpodobné mezi 40. a 44. rokem. Tato zjištění naznačují, že ženy mohou překonat první překážku (tj. nedostatek publikací), ale ztrácejí body z důvodu diskriminace na základě věku.

Za třetí, důraz na výzkum a množství publikací v mezinárodních recenzovaných časopisech může vést k podhodnocení jiných formálních akademických dovedností, včetně výuky, řízení a odborných činností. Vzhledem k tomu, že výuka a profesní činnosti jsou obvykle podhodnocené, vyšší výuková zátěž, spojená se smlouvami na dobu určitou a nižšími pozicemi, vytváří jeden ze zdrojů genderové nerovnosti. Někteří z dotazovaných potvrdili, že ženy a akademici zaměstnaní na krátkodobých smlouvách věnují výukovým povinnostem podstatně více pozornosti a energie.

*Ženy jsou loajálnější, myslím. Neberou to tak na lehkou váhu, vkládají do učení hodně času a úsilí. Znáám spoustu mužů, kteří v posledních 20 letech přednášejí stále tu stejnou přednášku. (lékařské vědy, muž)*



Podle tohoto člena výboru věnují ženy výuce více času než jejich mužské protějšky, což znamená, že muži mají více času na výzkum, řízení nebo obojí. Dobré hodnocení výuky nevyvážá nedostatek výzkumných výsledků. Protože je výzkumná produktivita v průběhu akademické kariéry pro profesuru rozhodující, kumulativní účinek upřednostňování výuky před výzkumem může v kariérním postupu mužů a žen vytvářet významné rozdíly. Pozornost, kterou ženy věnují výuce, se tak může stát nevýhodou pro status excelence potřebný pro profesuru. Za čtvrté, v rozvoji odborných kvalifikací hrají svou roli i sociální sítě, neboť zásluhy nejsou jediným faktorem, který určuje výzkumné výstupy. Jak ukazuje následující citát, akademici a akademičky považují kontakty za důležité pro šíření své práce.

*Publikační strategie může být vnímána jako hra. Víte, když jedete na konferenci a lidé vás znají osobně, mají tendenci vás nenuceně citovat. Jste ve hře. (obory STEM<sup>3</sup>, muž)*

Mezinárodní publikace a vysoké citační skóre tak mohou poskytovat informaci o kvalitě výzkumu, nebo také o vedlejším efektu účasti ve větších sítích. Sdružování s těmi, kdo rozhodují o publikacích a financování výzkumu, může logicky ovlivňovat pravděpodobnost, že se lidem podaří svoji práci zveřejnit. Rozsáhlá síť může rovněž poskytovat více příležitostí pro spoluautorství. Kontakty v sociálních sítích mohou fungovat jako urychlovač: publikace mohou vést k lepší pozici na univerzitě a tato vyšší pozice následně vede k vyššímu počtu kontaktů, vyšší prestiži, většímu objemu finančních prostředků, a to vše může opět vyústit ve vyšší počet publikací. Profesní kvalifikace jsou rozhodující především v procesu užšího výběru kandidátů a kandidátek na pohovory, při výběrových pohovorech se do popředí dostává to, jak členové a členky výborů vnímají individuální kvality kandidátů a kandidátek.

### **Nevyřčená dimenze: Osobní kvality**

Osobní kvality nejsou v popisech pracovní pozice formalizovány. Zdá se, že v nominačních rozhodnutích fungují spíše jako kritéria zdravého rozumu. Jako platná kritéria, která mohou zvrátit další, formálně zadaná kritéria, berou členové a členky výborů v potaz fyzický vzhled, sebeprezentaci, osobnostní potenciál a vedoucí schopnosti. Naše analýza ukazuje, že hodnocení vlastností jednotlivců je genderově podmíněné a že se může projevit dvěma způsoby: jako kvalifikátor (např. že je člověk sympatický) nebo jako diskvalifikátor (např. že je člověk příliš milý).

Podle našich zjištění je sympatičnost kandidáta jedním z prvků, který ovlivňuje názory členů a členek výboru, pokud jde o excelenci. Respondenti a respondentky poznamenali, že sympatičnost se zvyšuje, když se členové výboru silně ztotožňují s kandidátem. Běžné tvrzení, které nalezneme zejména u vědeckých pracovníků, je, že profesori se silněji identifikují s mladšími muži. Starší profesori mají tendenci

se v těchto mužích „poznávat“ a přistupují k nim s pocitem bratrského společenství.

*Při posledních jmenováních bylo jmenováno mnoho mužů-profesorů. [Členové výboru] často jmenují své vlastní chráněnce, a vidím, že spousta profesorů má slabost pro lidi, kteří vypadají jako mladší verze jich samotných. Myslí si: „Jak milé, je jako já, když jsem byl v jeho věku.“ A pak si vezmete ten silnější vztah muže k muži. Jde o sebeposilující proces, a to je částečně důvod, proč většina školitelů a vedoucích skupin jsou vždy převážně muži. (humanitní vědy, žena)*

*Muži pracují s muži celé věky. Je to přirozené. Je to snadné. (humanitní vědy, muž)*

Tyto citáty ukazují genderové praktiky v hodnocení „sympatičnosti“, které můžeme vztáhnout k genderovému konceptu homofilie – preferenci pro vlastní pohlaví (Benschop 2009, Bird 1996, Ibarra 1997) – nebo homosociální reprodukce (Holgerson 2003, Kanter 1977). To může následně vést k reprodukci stejnosti. Několik členů výboru uvedlo, že je pro ně snadné pracovat s muži. Přestože sympatičnost není vnímána jako rozhodující kritérium pro udělení profesury, přináší kandidátovi určité „body za excelenci“. Vnímání excelence je tak se sympatičností provázáno. Ačkoli tento mechanismus může krátkodobě usnadnit spolupráci, v delším časovém horizontu může vést k nedostatečné rozmanitosti.

Druhá genderová praktika v hodnocení individuálního kapitálu zahrnuje důvěru, kterou mají členové a členky výboru v to, že daný kandidát či kandidátka má v akademickém prostředí „šanci přežít“. V některých případech mohou členové výboru předpokládat, že kandidáti a kandidátky, které vnímají jako příliš „milé“, nebudou schopni v konkurenční kultuře akademického prostředí obstát.

*Respondent: Co se týká uchazeček, získal jsem snadno pocit, že to nezvládnou, protože jsou příliš milé nebo příliš laskavé. A to prostě není možné. Mají vlastnosti dobrého vědce, ale myslíš si: „Tak to nefunguje, takhle nepřežiješ.“*

*Tazatelka: Proč by neměly přežít?*

*Respondent: No, necítí se v akademické kultuře pohodlně. Obecně platí, že výjimky jsou mnohem tvrdší, jsou více ochotné bojovat, stejně jako muži. Pokud se nehodíte do této kultury, neberou vás při jmenování na pozici v úvahu. [...] Výbory uvažují tak, že bychom tu profesuru mohly dát ženě, ale během jednoho roku skončí v příkopě. A v tomto prostředí, kde dominují muži, je to něco, co funguje jako filtr. (STEM obory, muž)*

V tomto případě byla skutečnost, že je žena „milá“, prezentována jako důvod pro to, aby i přes „své dobré vlastnosti“ vědce nebyla daná kandidátka jmenována. Tento člen výboru hovořil o ztrátě důvěry v žadatelky, které vykazují „ženské“ vlastnosti. Cítil totiž, že by nebyly dostatečně

ostré, aby v prostředí, které ovládají muži, přežily. Je pozoruhodné, že tento diskurs o ženách a určitých kvalifikacích se nevztahuje k „excelenci“, ale k „přežití“. Na druhé straně však muži, pokud vykazují laskavé chování, obvykle diskvalifikováni nejsou. Přestože nejistota může mít katastrofální důsledky pro obě pohlaví, muži jsou jen zřídka vyloučeni proto, že jsou „příliš milí“. U žen je to vnímáno jako důkaz nerozhodnosti a nedostatku vitality, což vede k domněnce, že se za sebe v hierarchickém akademickém prostředí nedokážou postavit. To se může dokonce vztahovat i k jejich tělu:

*Jednou jsem slyšel příběh o velmi vhodném kandidátovi, ženě, malé postavy, křehké, a jeden člen univerzitní rady řekl: „No, měli bychom to děvče vzít?“ Takže fyzický vzhled je také velmi důležitý. (lékařské vědy, muž)*

Jak ilustruje tento citát, ženin vzhled ovlivnil to, jak členové výboru vnímali její chování a schopnosti. Tím, že ji respondent označí za „děvče“, zpochybňuje její vhodnost, čímž naznačuje, že „dívka“ by určitě v soutěživém akademickém prostředí nedokázala „přežít“.

Tento bod úzce souvisí s vnímáním vedoucích schopností. Naše zjištění naznačují, že členové a členky výborů zpochybňují schopnost žen působit jako silné vůdkyně. V očích dotázaných by řádným profesorem měl být manažer, který bude zastupovat výzkumnou skupinu a činit zásadní rozhodnutí, pokud nemá skupina jasný cíl. Akademický styl vedení, jaký výběrová komise předpokládá, lze charakterizovat jako silný, charismatický (ale ne autoritářský), maskuliní styl.

*Vzpomínám si, že tam byly určité obavy ohledně jejího vzhledu. Vlastně to mělo co dělat s její vedoucí schopností. Nemám pocit, že to bylo proto, že je žena. Vlastně, kdyby to byl muž, tyto obavy by se objevily taky. Nicméně protože šlo o ženu, tak se tyto obavy zdůraznily o něco více, to je možné. (STEM obory, muž)*

V tomto citátu respondent odpovídá na otázku, zda by to bylo jinak, kdyby byl uchazečem muž. Obecný dojem, který tato kandidátka udělala, stačil na to, aby ji diskvalifikoval z výběru, zejména s ohledem na skutečnost, že šlo o ženu. Skepse a nedůvěra ve schopnost žen zastávat vedoucí akademické posty nesouvisí se vztahovými nebo sociálními prvky akademického vedení (které nejsou zpochybňovány). Mají více do činění se schopností hájit zájmy výzkumné skupiny v tvrdých vyjednáváních s vysokoškolskými radami a komisemi.

Pozorovali jsme, že na základě pocíťované podobnosti se členové výboru snadněji identifikují s mužskými kandidáty. Mužům se také více odpouští, pokud vykazují nepřizpůsobivé chování, zatímco ženy se pohybují na tenkém ledě mezi Scyllou nadměrně sebevědomého mužského chování a Charýbdou nadměrně skromného femininního chování.

## Sociální síť

Kromě odborných kvalifikací a individuálních vlastností naše výsledky ukazují, že ke statusu excelence také významným způsobem přispívají sociální sítě. Tato část pojednává o významu sociálních sítí a kontaktů v konstrukci excelence.

Jedním kritériem při posuzování kandidátovy excelence je hutnost a rozsah jeho sítě na národní a mezinárodní úrovni. Jinými slovy jde o to, jak dobře je kandidát či kandidátka napojen na výzkumné pracovníky a pracovnice uvnitř i mimo Nizozemí.

*Tento pán byl nominován, protože jde o vědce s mezinárodní pověstí, který je díky tomuto interdisciplinárnímu přístupu schopen dát nový impuls výzkumnému vývoji, který přesahuje tradiční disciplíny. Bude schopen rozšířit navrhované iniciativy pro spolupráci s prominentní univerzitou v X. (jmenovací zpráva)*

Mezinárodní vazby s vlivnými a renomovanými akademiky a akademičkami mohou být pro katedru cenným zdrojem. Uznávané vztahy kandidáta či kandidátky s renomovanými vědeckými pracovníky a pracovnicemi mohou otevřít nové sociální vazby a budoucí spolupráci (Seibert et al. 2001).

Další způsob, jak mohou sociální vazby ovlivňovat rozhodnutí o výběru, spočívá v referencích a nevyžádaných doporučeních. Naše analýza ukazuje, že členové a členky výboru se často více spoléhají na názory kolegů a kolegyně v rámci své sítě než na informace obsažené ve formálních referencích dodaných kandidátem či kandidátkou. Členové a členky výborů zapojených do naší studie uvedli, že mají větší důvěru v kvalitu kandidátů a kandidátek, pokud jim byli doporučeni významným kolegou či kolegyní. Tito vědečtí pracovníci a pracovnice mají obrovskou moc v budování reputace kandidátů a kandidátek a mají vliv na rozhodovací procesy o udělení profesury. Oni určují, kdo může být považován za vynikajícího, a kdo ne. Jedním z nejvýmluvnějších citátů z našich dat je tento: „Když je neznám, nejsou excelentní.“

Složení sítí významných akademiků tak hraje klíčovou roli, přičemž tyto sítě jsou až homofilní (Husu 2004). Ne tvrdíme, že ženy nemají „ty správné“ vazby jako muži. Tvrdíme, že ženy nemohou využívat silných neformálních konexí, prostřednictvím kterých se muži doporučují a podporují navzájem, navzájem si citují své práce a vzájemně se informují. Podle zkušeností některých respondentek jsou ženy na pozice jmenovány méně často než muži:

*Ženy jsou doporučovány méně často. To je velmi časté. Je to zjevné. (lékařské vědy; žena)*

*Když kandidát usiluje o profesorské místo, zjevně nebude křičet, „Haló! Vyberte si mě!“ Ne, on to zařídí tak, aby ho ostatní lidé, akademici, které považuje za vlivné, doporučili. To se stává často. (lékařské vědy; žena)*

*Smysl pro bratrství mezi těmito muži – to není vědomé vylučování typu: „Nechceme ženy.“ Je to složitější a podvědomé. Jedná se o kombinaci sentimentality a úspěchu, a tomu je přikládána velká váha. Míchají to s konceptem kvality. [...] Zdá se, že mají svého druhu homoerotické propojení. [navzájem si říkají] „duchovní dvojče“! Do toho se [jako žena] nemůžete zapojit. (humanitní vědy, žena)*

Tyto síťovací praktiky mají jasné genderové důsledky: sociální sítě pomáhají kandidátům na profesuru takovými způsoby, které jsou ženám méně přístupné. Ačkoli si podpory pro muže některé ženy všímají, ony samy zůstávají často bez povšimnutí. Jak je gender praktikován v sítích, vidíme, pokud zvážíme, že jsou muži častěji podporováni v tom, aby se ucházeli o pozice v rámci svých podpůrných mužských sítí, a ženy stejným způsobem podporovány nejsou (Bagilhole, Goode 2001, Husu 2001, Kantola 2009, Van den Brink, Benschop 2008). To může znamenat – vzhledem k tomu, že muži mají tendenci snadněji vytvářet sociální vazby s jinými muži, a většina akademiků ve vedoucích pozicích jsou muži –, že ženy bez rozsáhlých sociálních sítí mají při dosahování statusu excelence v akademickém prostředí nevýhodu. Ve vztahu k elitním vědeckým pracovníkům v mocenských pozicích mají totiž ženy tendenci uplatňovat menší vliv než muži.

### Diskuse

Meritokracie se na moderních univerzitách vynořuje oděná v masce excelence. Značná část odborné literatury se pokusila kriticky obnažit neutralitu a objektivitu, které jsou přičítány systémům založeným na zásluhách, a zdůraznila genderové, rasové a třídní nerovnosti, které jsou nedílnou součástí těchto systémů (Bourdieu 1976, Knights, Richards 2003, Scully 1997). Nicméně, univerzity na celém světě i nadále využívají status excelence jako měřítko a kladou rovnítko mezi excelencí a nejvyšší akademický výkon (Deem 2009, Lamont 2009).

Tento článek přispívá k poznatkům o tom, jak ideologie meritokracie zakrývá praktiky nerovnosti, které mají co do činění se zásluhami. Naším záměrem není argumentovat proti ideálu meritokracie, i když máme námitky proti ideologii meritokracie a způsobu, jakým je používána k prezentaci mocných jako těch, kteří jsou zásluh hodni. Normy zásluh jsou konstruovány mocnými akademiky, kteří těžší z konstrukce, jež je prezentována jako přesné, objektivní a jednoznačné měřítko excelence. Ideologie meritokracie znamená, že zásluhy jsou individuální, že lidé nesou výlučnou odpovědnost za rozvoj svých kvalit a že úspěch je výsledkem jejich vlastního konání. Co se týká akademické excelence, nárok na neutrální, objektivní a přesné měření je neudržitelný. Různí vědci a vědkyně zkoumali prvky akademické excelence (např. žebříčky časopisů, citační indexy, systémy recenzních hodnocení a žádostí o poskytnutí grantů), aby ukázali, že dochází k reprodukci hegemonických struktur nerovnosti na základě genderu, rasy a třídy

(např. Adler, Harzing 2009, Hearn 2004, Laudel 2006, Nkomo 2009, Özbilgin 2009).

My k této literatuře přispíváme podrobným zkoumáním konstrukce excelence v hodnocení holandských profesorských kandidátů a kandidátek. Holandské náborové praktiky jsou v tomto konkrétním kontextu relevantní, neboť díky internacionalizaci a novému manažerialismu dochází v globálním důrazu na excelenci ke sblížení (Clark 1987, Slaughter, Leslie 1997). Naším cílem je nastínit, co je konstruováno jako akademická excelence na mikroúrovni, jak hodnotitelé a hodnotitelky operacionalizují tento konstrukt v kritériích, která používají v akademickém hodnocení, a jak jsou genderové nerovnosti vepisovány do konstrukcí a hodnocení excelence. Pojem excelence jsme kriticky zkoumaly na základě identifikace tří klíčových kvalifikací, které členové a členky výborů používají pro výběr elitních vědeckých pracovníků a pracovníc, a poukázaly jsme na genderové praktiky, které nacházíme v každé z těchto kvalifikací. Za prvé, s ohledem na odbornou kvalifikaci jsme pozorovaly důraz na dlouhý publikační seznam, což by mohlo vést k podhodnocení ostatních akademických kvalifikací (např. výuka, řízení nebo obojí). Členové a členky výborů uplatňují genderové praktiky, tyto kvalifikace ale prezentují jako genderově neutrální, ačkoliv jsme viděli, že mnohé vědecké pracovnice mají nestandardní kariérní trajektorie a méně času na výzkum, přičemž tyto rozdíly nejsou při rozhodování o přizvání k pohovoru brány v potaz. Za druhé, při výběrových pohovorech hraje důležitou roli kvalifikace (např. vnímaná osobnost a vůdčí potenciál). V tomto kontextu se genderové praktiky projevují tím, že hodnotitelé mají tendenci přisuzovat sympatičnost mužům, a těm to může přinášet body za excelenci, a skromnost ženám, což naopak může vést ke ztrátě bodů za excelenci. Za třetí, mezinárodní kontakty mohou uchazečům poskytnout přidanou hodnotu v podobě sociálních doporučení, která odrážejí kandidátovo postavení a vliv v mezinárodním společenství. Gender se v praxi projevuje v silných mužských podpůrných sítích, v nichž jsou mužští kandidáti podporováni, aby se ucházeli o posty, jsou doporučováni členům výborů a jsou nominováni na pozice. U žen je menší pravděpodobnost, že budou tímto způsobem ze svých sociálních vazeb čerpat.

Statusu excelence je dosaženo tak, že se úspěšně kombinují všechny tři klíčové kvalifikace: profesionální a individuální kvalifikace a sociální vazby. Je důležité poznamenat, že tyto kvalifikace jsou vzájemně propojeny a že se navzájem posilují. To je nejvíce patrné při zkoumání, jak odborné kontakty (sítě) urychlují profesionální a individuální odborné kvalifikace: být dobře „propojen“ zvyšuje pravděpodobnost, že badatelova práce bude šířena a citována, a vztah ke členům a členkám výboru, kterým se daný kandidát zamlouvá, může mít vliv na pozitivní posouzení takového kandidáta.

V dalších studiích je hromadění výhod pro ty na vrcholu označeno za důsledek Matoušova efektu (Merton 1968). Genderová varianta známá jako Matyldin efekt se týká sys-

tematického podceňování a snižování odborné způsobilosti žen (Rossiter 1993). Ve vztahu ke všem kvalifikacím, jež jsme v této studii zkoumaly, jsme identifikovaly genderové praktiky, které vytvářejí znevýhodnění pro ženy a privilegia pro muže, čímž dochází ke kumulaci, která v konstrukci excelence vytváří značné nerovnosti. V. Valian (1998) poznamenává, že znevýhodnění, která ženy zakoušejí, se sčítají, a vytvářejí tak v akademickém světě obrovské nerovnosti. Naše výsledky ukazují, že prostřednictvím připsování excelence v profesorském řízení tento proces pokračuje.

Ukázaly jsme, že excelence je propojený systém a že „standard ovce s pěti nohama“ znamená, že se u kandidátů a kandidátek na profesorskou pozici očekává, že budou excelovat v každé kvalifikaci a zároveň ve všech. Nesplnění excelence být jen v jedné z kvalifikací může vést k odmítnutí kandidátky-ženy a k její prohře. Problematický vztah mezi genderem a excelencí klade vyšší laťku u žen. „Musí mít prostě všechno.“ Zdá se, že členové a členky výborů se zdráhají opustit ideologii excelence v případě kandidátek, aby tím nesnížili standard hodnocení, kdežto v případě kandidátů-mužů to jsou (vědomě či nevědomě) ochotni udělat. Muži na nejistotě naopak vydělávají: to, že nevyunikají v jedné kvalifikaci, nebude pravděpodobně vnímáno jako problém, ale jako příležitost k jejich růstu a rozvoji. Osobnostní podobnost pomáhá hodnotitelům zvážit potenciál kandidáta a věřit, že své nedostatky v blízké budoucnosti napraví. Viditelnost žen-kandidátek přispívá k tomu, že členové a členky výborů na ně aplikují přísné normy. Protože výběrové komise očekávají, že rozhodnutí o jmenování budou zkoumána velmi pečlivě, jsou opatrné, aby nevyvolaly dojem, že jmenovali kandidátku jen proto, že jde o ženu. Skutečnost, že jsou to pouze ženy, které musí mít všechno, se nicméně ztrácí v rétorice meritokracie a relativně nepovšimnutých jmenováních mužů. Odborné předpoklady kandidátů-mužů jsou systematicky vnímány jako legitimnější (Acker 2006). Vzhledem k vědeckému étosu meritokracie je vliv genderových praktik v akademickém hodnocení do značné míry popírán.

Důsledky naší studie pro prosazování změny by mohly být jednoduše chápány tak, že je nutné zdokonalit kandidátky, aby byly schopny soutěže s mužskými kolegy (Ely, Meyerson 2000). To by znamenalo povzbudit ženy k napodobování mužského vzorce úspěchu a k tomu, aby se soustředily na výzkumné výstupy (i na úkor výuky nových generací), vyzářovaly sebevědomí a tvrdost a pronikly do mužských neformálních sítí. Naučit hrát ženy tuto hru by však k genderové rovnosti v akademickém světě nepřispělo. Tvrdíme, že změna by měla přijít v podobě proměny genderových praktik. I když to nebude snadný úkol, vrhnout více světla na genderové praktiky, jež jsou neodmyslitelnou součástí sociální konstrukce excelence, by znamenalo první krok ke změně. Tento výzkum ukazuje, že každé kritérium, které se používá při výběru řádných profesorů, obsahuje jednu nebo více genderových praktik, a tudíž popírá argumenty objektivity a absence mocenských vztahů ve výběru. Posílit genderovou rovnost vyžaduje soustředěný útok na

všechny kvalifikace, které jsou ve hře. Genderové praktiky jsou tak rozmanité a trvalé, že by se měly změnit všechny kvalifikace, aby se zabránilo tomu, že se nerovnost vrátí plíživě zpátky. Výbory, které jsou zodpovědné za rozhodnutí týkající se hodnocení a kritérií, by si měly být vědomy těchto genderových praktik a měly by také za svá rozhodnutí nést odpovědnost. Na základě výsledků této studie navrhuje následující doporučení. Posuzování odborné kvalifikace by mělo zahrnovat výuku a administrativu, ne pouze výzkum. Kromě toho by mělo hodnocení vědeckých výstupů brát v úvahu skutečný čas, který byl na výzkum k dispozici. To je důležité, neboť tak lze napravit kritéria založená na genderových vzorcích v kariérních drahách a v přidělování výzkumného času (Van Engen et al. 2008). Aby bylo možné zlepšit proces posuzování individuálních odborných kvalit a zvýšit intersubjektivitu při posuzování kandidátů a kandidátek, je důležité, aby zastoupení ve výborech bylo genderově vyvážené. Kromě toho by všichni členové a členky výborů měli být proškoleni v rozpoznávání genderových praktik uplatňovaných přímo ve výborech a vysvětlit svůj pocit důvěry v to, že někteří kandidáti profesorské dispozice mají, a jiní ne. Pokud jde o sociální sítě, je důležité, aby všechny pozice byly inzerovány otevřeně, tak aby se mohl zúčastnit každý, nejen uzavřený okruh kandidátů. Také hledači talentů by měli aktivně hledat ženy uvnitř i vně svých sítí a vyzývat je k účasti. A nakonec: vědci a vědkyně na seniorské pozici mají významnou odpovědnost z hlediska podpory, povzbuzování a patronace vědeckých pracovníků po celou dobu jejich kariéry. I když jsme si vědomy, že neexistuje žádný jednoduchý lék na změnu genderové nerovnosti v politické aréně akademické obce (Van den Brink et al. 2010), tato doporučení by měla přispět v boji proti genderové nerovnosti v konstrukci excelence.

## Literatura

- Acker, J. 1990. „Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations.“ *Gender and Society*, Vol. 4, No. 2: 139–185.
- Acker, J. 1992. „Gendering Organizational Theory.“ Pp. 248–60 in Mills, A. J., Tancred, P. (eds.). *Gendering Organizational Analysis*. London: Sage.
- Acker, J. 2006. „Inequality Regimes: Gender, Class, and Race in Organizations.“ *Gender and Society*, Vol. 20, No. 4: 441.
- Adler, N. J., Harzing, A.-W. 2009. „When Knowledge Wins: Transcending the Sense and Nonsense of Academic Ranking.“ *Academy of Management Learning and Education*, Vol. 8, No. 1: 72–95.
- Alvesson, M., Billing, Y. D. 2009. *Understanding Gender and Organizations*. London: Sage.
- Anderson, C., Shirako, A. 2008. „Are Individuals' Reputations Related to Their History of Behavior?“ *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 94, No. 2: 320–333.
- Bagilhole, B., Goode, J. 2001. „The Contradiction of the Myth of Individual Merit, and the Reality of a Patriarchal

- Support System in Academic Careers; a Feminist Investigation." *The European Journal of Women's Studies*, Vol. 8, No. 2: 161–180.
- Banaji, M., Greenwald, A. 1995. „Implicit Gender Stereotyping in Judgments of Fame." *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 68, No. 2: 181–198.
- Barry, J., Berg, E., Chandler, J. 2006. „Academic Shape Shifting: Gender, Management and Identities in Sweden and England." *Organization*, Vol. 13, No. 2: 275–298.
- Basu, A. 2006. „Using ISI's „Highly Cited Researchers“ to Obtain a Country Level Indicator of Citation Excellence." *Scientometrics*, Vol. 68, No. 3: 361–375.
- Benschop, Y. 2009. „The Micropolitics of Gendering in Networking." *Gender, Work and Organization*, Vol. 16, No. 2: 217–237.
- Bird, S. R. 1996. „Welcome to the Men's Club: Homosexuality and the Maintenance of Hegemonic Masculinity." *Gender and Society*, Vol. 10, No. 2: 120–132.
- Bornmann, L., Mutz, R., Daniel, H.-D. 2007. „Gender Differences in Grant Peer Review: A Meta-Analysis." *Journal of Informetrics*, Vol. 1, No. 3: 226–238.
- Borum, F., Hansen, H. F. 2000. „The Local Construction and Enactment of Standards for Research Evaluation: The Case of the Copenhagen Business School." *Evaluation*, Vol. 6, No. 3: 281–299.
- Bourdieu, P. 1976. „Le Champ Scientifique." *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 2, No. 3: 88–104.
- Bourdieu, P. 1988. *Homo Academicus*. Cambridge: Polity Press.
- Calás, M., Smircich, L. 2006. „From the „Women's Point of View“ Ten Years Later: Towards a Feminist Organization Studies." Pp. 284–346 in Clegg, S., Hardy, C., Lawrence, T., Nord, W. (eds.). *The Sage Handbook of Organization Studies*. London: Sage.
- Calás, M., Smircich, L. 2009. „Feminist Perspectives on Gender in Organizational Research: What is and is Yet to be." Pp. 246–269 in Buchanan, D. A., Bryman, A. (eds.). *Organizational Research Methods*. London: Sage.
- Castilla, E. J. 2008. „Gender, Race, and Meritocracy in Organizational Careers." *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 6: 1479–1526.
- Clark, B. R. 1987. *The Academic Life. Small Worlds, Different Worlds*. Princeton, NJ: Carnegie Foundations.
- Cole, M., Field, H., Giles, W. 2004. „Interaction of Recruiter and Applicant Gender in Resume Evaluation: A Field Study." *Sex Roles*, Vol. 51, No. 9/10: 597–608.
- Correl, S. J. 2004. „Constraints into Preferences: Gender, Status, and Emerging Career Aspirations." *American Sociological Review*, Vol. 69, No. 1: 93–113.
- De Weert, E. 2001. „Pressures and Prospects Facing the Academic Profession in the Netherlands." *Higher Education*, Vol. 41, No. 1: 77–101.
- Deem, R. 2009. „Leading and Managing Contemporary UK Universities: Do Excellence and Meritocracy still Prevail over Diversity?" *Higher Education Policy*, Vol. 22, No. 1: 3–17.
- Descarries, F. 2003. „The Hegemony of the English Language in the Academy: The Damaging Impact of the Sociocultural and Linguistic Barriers on the Development of Feminist Sociological Knowledge, Theories and Strategie." *Current Sociology*, Vol. 51, No. 6: 625–636.
- Dick, P., Nadin, S. 2006. „Reproducing Gender Inequalities? A Critique of Realist Assumptions Underpinning Personnel Selection Research and Practice." *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, Vol. 79, No. 3: 481–498.
- Dovidio, J., Gaertner, S. 2000. „Aversive Racism and Selection Decisions: 1989 and 1999." *Psychological Science*, Vol. 11, No. 4: 315–319.
- Ely, R. J., Meyerson, D. E. 2000. „Theories of Gender in Organizations: A New Approach to Organizational Analysis and Change." *Research in Organizational Behavior*, Vol. 22: 103–152.
- Essers, C. 2009. „Reflections on the Narrative Approach: Dilemmas of Power, Emotions and Social Location While Constructing Life-Stories." *Organization*, Vol. 16, No. 2: 163–181.
- EU. 2009. *She Figures. Women and Science, Statistics and Indicators*. Brussels: European Commission.
- Eustace, R. 1988. „The Criteria of Staff Selection, Do They Exist?" *Studies in Higher Education*, Vol. 13, No. 1: 69–88.
- Eveline, J., Booth, M. 2004. „Don't Write About It": Writing „the Other“ for the Ivory Basement." *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 17, No. 3: 243–255.
- Foschi, M. 1996. „Double Standards in the Evaluation of Men and Women." *Social Psychology Quarterly*, Vol. 59, No. 3: 237–254.
- Foschi, M. 2000. „Double Standards for Competence: Theory and Research." *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, No. 1: 21–42.
- Gherardi, S. 1994. „The Gender we Think, the Gender we Do in Our Everyday Organizational Lives." *Human Relations*, Vol. 47, No. 6: 591–610.
- Grandori, A. 1984. „A Prescriptive Contingency View of Organizational Decision Making." *Administrative Science Quarterly*, Vol. 29, No. 2: 192–209.
- Greenwald, A., Banaji, M. 1995. „Implicit Social Cognition: Attitudes, Self-esteem, and Stereotypes." *Psychological Reports*, Vol. 102, No. 1: 4–27.
- Greenwald, A., Banaji, M., Rudman, L., Farnham, S., Nosek, B., Mellot, D. 2002. „A Unified Theory of Implicit Attitudes, Stereotypes, Self-esteem, and Self-concept." *Psychological Review*, Vol. 109, No. 1: 3–25.
- Hearn, J. 2004. „Personal Resistance through Persistence to Organizational Resistance through Distance." Pp. 40–63 in Thomas, R., Mills, A., Mills, J. H. (eds.). *Identity Politics at Work: Resisting Gender, Gendering Resistance*. Abingdon: Routledge.
- Hojat, M., Gonnella, J., Caelleigh, A. 2003. „Impartial Judgment by the „Gatekeepers“ of Science: Fallibility and Accountability in the Peer Review Process." *Advances in Health Sciences Education*, Vol. 8, No. 1: 75–96.

- Holgersson, C. 2003. *Rekrytering av företagsledare. En studie i homosocialitet*. Stockholm: EFI.
- Holvino, E., Kamp, A. 2009. „Diversity Management: Are We Moving in the Right Direction? Reflections from Both Sides of the North Atlantic.“ *Scandinavian Journal of Management*, Vol. 25, No. 4: 395–403.
- Hoobler, J. M. 2005. „Lip Service to Multiculturalism.“ *Journal of Management Inquiry*, Vol. 14, No. 1: 49–56.
- Husu, L. 2001. *Sexism, Support and Survival in Academia. Academic Women and Hidden Discrimination in Finland*. Helsinki: University of Helsinki, Social Psychological Studies.
- Husu, L. 2004. „Gate-keeping, Gender Equality and Scientific Excellence.“ Pp. 69–76 in Brouns, M., Addis, E. (eds.). *Gender and Excellence in the Making*. Brussels: European Commission.
- Ibarra, H. 1997. „Paving an Alternative Route: Gender Differences in Managerial Network.“ *Social Psychology Quarterly*, Vol. 60, No. 1: 91–102.
- Jain, D., Golosinski, M. 2009. „Sizing Up the Tyranny of the Ruler.“ *The Academy of Management Learning and Education*, Vol. 8, No. 1: 99–105.
- Johnson, B., Oppenheim, C. 2007. „How Socially Connected are the Citers to those that they Cite?“ *Journal of Documentation*, Vol. 63, No. 5: 609–637.
- Kanter, R. M. 1977. *Men and Women of the Corporation*. New York, NY: Basic Books.
- Kantola, J. 2009. „Why Do All the Women Disappear?“ Gendering Processes in a Political Science Department.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 15, No. 2: 202–225.
- Katila, S., Meriläinen, S. 2002. „Metamorphosis: From „Nice Girls“ to „Nice Bitches“: Resisting Patriarchal Articulations of Professional Identity.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 9, No. 3: 336–354.
- Knights, D., Richards, W. 2003. „Sex Discrimination in UK Academia.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 10, No. 2: 213–238.
- Krefting, L. A. 2003. „Intertwined Discourses of Merit and Gender: Evidence from Academic Employment in the USA.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 10, No. 2: 260–278.
- Lamont, M. 2009. *How Professors Think: Inside the Curious World of Academic Judgment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Laudel, G. 2006. „The „Quality Myth“: Promoting and Hindering Conditions for Acquiring Research Funds.“ *Higher Education*, Vol. 52, No. 3: 375–403.
- Lawrence, P. A. 2003. „The Politics of Publication. Authors, Reviewers and Editor Must Act to Protect the Quality of Research.“ *Nature*, Vol. 422: 259–261.
- Lorber, J. 2005. *Gender Inequality, Feminist Theories and Politics*. Los Angeles, CA: Roxbury Publishing Company.
- Mählck, P., Persson, O. 2000. „Socio-bibliometric Mapping of Intra-departmental Network.“ *Scientometrics*, Vol. 49, No. 1: 81–91.
- Martin, P. Y. 2003. „„Said and Done“ versus „Saying and Doing“: Gendering Practices, Practicing Gender at Work.“ *Gender and Society*, Vol. 17, No. 3: 342–366.
- Martin, P. Y. 2006. „Practising Gender at Work: Further Thoughts on Reflexivity.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 13, No. 3: 254–276.
- Meriläinen, S., Tienari, J., Thomas, R., Davies, A. 2008. „Hegemonic Academic Practices. Experiences of Publishing from the Periphery.“ *Organization*, Vol. 15, No. 4: 584–597.
- Merton, R. C. 1973. *The Sociology of Science; Theoretical and Empirical Investigations*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Merton, R. K. 1968. „The Matthew Effect in Science.“ *Science*, Vol. 159, No. 3810: 56–63.
- Musselin, C. 2002. „Diversity around the Profile of the „Good“ Candidate within French and German Universities.“ *Tertiary Education and Management*, Vol. 8, No. 3: 243–258.
- Nkomo, S. M. 2009. „The Seductive Power of Academic Journal Rankings: Challenges of Searching for Otherwise.“ *Academy of Management Learning and Education*, Vol. 8, No. 1: 106–112.
- Özbilgin, M. 2009. „From Journal Rankings to Making Sense of the World.“ *Academy of Management Learning and Education*, Vol. 8, No. 1: 113–121.
- Palomba, R. 2004. „Does Gender Matter in Scientific Leadership?“ Pp. 121–125 in Brouns, M., Addis, E. (eds.). *Gender and Excellence in the Making*. Brussels: European Commission.
- Paludi, M., Bauer, W. 1983. „Goldberg Revisited: What’s in an Author’s Name.“ *Sex Roles*, Vol. 9, No. 3: 387–390.
- Parker, M., Jary, D. 1995. „The McUniversity: Organization, Management and Academic Subjectivity.“ *Organization*, Vol. 2, No. 2: 319–338.
- Poggio, B. 2006. „Editorial: Outline of a Theory of Gender Practices.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 13, No. 3: 225–233.
- Prasad, A., Prasad, P. 2002. „Otherness at Large: Identity and Difference in the New Globalized Organizational Landscape.“ Pp. 57–71 in Aaltio-Marjosola, I., Mills, A. J. (eds.). *Gender, Identity and the Culture of Organizations*. London: Routledge.
- Ridgeway, C. 2001. „Gender, Status, and Leadership.“ *Journal of Social Issues*, Vol. 57, No. 4: 637–655.
- Rositer, M. W. 1993. „The Matthew Matilda Effect in Science.“ *Social Studies of Science*, Vol. 23, No. 2: 325–341.
- Scully, M. A. 1997. „Meritocracy.“ Pp. 413–14 in Freeman, R. E., Werhane, P. H. (eds.). *Blackwell Encyclopedic Dictionary of Business Ethics*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Scully, M. A. 2002. „Confronting Errors in the Meritocracy.“ *Organization*, Vol. 9, No. 3: 396–401.
- Seibert, S., Kraimer, M., Liden, R. 2001. „A Social Capital Theory of Career Success.“ *The Academy of Management Journal*, Vol. 44, No. 2: 219–237.

- Slaughter, S., Leslie, L. L. 1997. *Academic Capitalism: Politics, Policies, and the Entrepreneurial University*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Steinpreis, R. E., Anders, K. A., Ritzke, D. 1999. „The Impact of Gender on the Review of the Curricula Vitae of Job Applicants and Tenure Candidates: A National Empirical Study.“ *Sex Roles*, Vol. 41, No. 7/8: 509–528.
- Valian, V. 1998. *Why So Slow: the Advancement of Women*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Van den Brink, M. 2010. *Behind the Scenes of Science: Gender Practices in Recruitment and Selection of Professors in the Netherlands*. Amsterdam: Pallas Publications.
- Van den Brink, M., Benschop, Y. 2008. „Practicing Gender in Academic Gatekeeping.“ Příspěvek přednesený na *Academy of Management Meeting*, srpen 2008, Anaheim.
- Van den Brink, M., Benschop, Y., Jansen, W. 2010. „Transparency as a Tool for Gender Equality.“ *Organization Studies*, Vol. 31, No. 12: 1459–1483.
- Van den Brink, M., Brouns, M. 2006. *Gender and Excellence. Een landelijk onderzoek naar Benoemingsprocedures van Hoogleraren*. Den Haag: OCW.
- Van den Brink, M., Stobbe, L. 2009. „Doing Gender in Academic Education: The Paradox of Visibility.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 16, No. 4: 451–470.
- Van Engen, M., Bleijenbergh, I., Paauwe, J. 2008. *Vrouwen in Hogere Wetenschappelijke Posities aan de Universiteit Tilburg. Processen van Instroom, Doorstroom en Uitstroom nader Bekeken*. [online]. [cit. 1. 2. 2010]. Dostupné z: <<http://www.uvt.nl/medewerkers/vrouwen.html>>.
- Van Raan, A. 2005. „Statistical Properties of Bibliometric Indicators: Research Group Indicator Distributions and Correlations.“ *Scientometrics*, Vol. 57, No. 3: 408–430.
- Verloo, M. 2005. „Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality.“ *Social Policy*, Vol. 12, No. 3: 344–365.
- Wharton, A. S. 2005. *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*. Oxford: Blackwell.
- Wenneras, C., Wold, A. 1997. „Nepotism and Sexism in Peer-review.“ *Nature*, Vol. 387: 341–343.
- West, C., Zimmermann, D. 1987. „Doing Gender.“ *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2: 125–151.
- Yanow, D. 2006. „Talking about Practices: On Julian Orr’s Talking About Machines.“ *Organization Studies*, Vol. 27, No. 12: 1743–1756.
- Zanoni, P., Janssens, M. 2004. „Deconstructing Difference: The Rhetoric of Human Resource Managers’ Diversity Discourses.“ *Organization Studies*, Vol. 25, No. 1: 55–74.

### Poznámky

**1** Text byl přeložen z anglického originálu van den Brink, M., Benschop, Y. 2012. „Gender practices in the construction of academic excellence: Sheep with five legs.“ *Organization*, Vol. 19: 507–524. Copyright © Marieke van den Brink, Yvonne Benschop, 2011. Reproduced by permission of SAGE. Překlad © Marcela Linková, 2013.

**2** Jde o jeden z modelů rozhodovacího procesu, který je založen na některých modelech vědeckých objevů, jehož cílem je dosáhnout lepšího vysvětlení v systému nedokonalé strukturovaného řešení problémů (pozn. překl.).

**3** Obory STEM zahrnují přírodní vědy, technické vědy, inženýrství a matematiku (někdy také medicínu) (pozn. překl.).

Marieke van den Brink je docentkou na Institute for Management Research na Radboud University Nijmegen v Nizozemí. Její hlavní výzkumný zájem se soustřeďuje na výzkum procesů, jak jsou (genderové) nerovnosti produkovány a řešeny v organizacích, především při náboru a výběru. V současné době studuje možnosti pro organizační změny směrem k rozmanitosti a odpor vůči intervencím zaměřeným na dosažení změny. Korespondenci zasílejte na adresu: [mcl.vandenbrink@fm.ru.nl](mailto:mcl.vandenbrink@fm.ru.nl).

Yvonne Benschop je profesorkou organizačního chování na Institute for Management Research na Radboud University Nijmegen v Nizozemí. Její hlavní inspirací jsou feministická organizační studia a kritická studia managementu. Její současné výzkumné zájmy zahrnují genderové praktiky v sítích a management dojmů a role moci a odporu proti organizačním změnám, které přicházejí prostřednictvím genderového mainstreamingu a managementu diverzity. Korespondenci zasílejte na adresu: [Y.Benschop@fm.ru.nl](mailto:Y.Benschop@fm.ru.nl).

# „VLASTNÍ LABORATOŘ“: AKADEMICKÉ TRAJEKTORIE A GENDER V SOUČASNÝCH BIOVĚDÁCH / MARCELA LINKOVÁ, ALICE ČERVINKOVÁ

## “A Lab of One’s Own”: Academic Trajectories and Gender in Contemporary Biosciences

**Abstract:** Despite various changes in academic institutions and the academic profession in last two decades (Shore 2008; Dunn 2003; Power 2003), the academic environment is still organized around the notion of a linear, uninterrupted career path (Murray 2000; Smithon and Stokoe 2005) culminating with the launch of one’s own lab. Rather than a remnant of previous organizing principles of science the linear notion of the academic career has been reordered and reinscribed in the recent science policy imaginary of the excellent career (Garforth, Červinková 2009). In light of the recent shifts in the organization of biosciences in the Czech Republic from dynastic to dynamic labs, the dominant ideologies of motherhood and the disembodied subject of the labour market, our goal in this paper is to contribute to feminist analyses of research careers and implications these recent shifts have in terms of the position of women- and especially mothers-bioscientists. Using the concept of enactment (Law 1994, Mol 2002) we examine the co-constitution of motherhood and research careers procesually, as a result of the effects of the gender order, science policy, family policy, institutional arrangements of research organizations and the personal. We wish to underscore the need for a complex study of research careers if we want to understand the nuanced ways in which gender is inscribed in careers in the biosciences.

**Key words:** Biosciences, dynamic labs, dynastic labs, excellence, gender, mobility, research careers

Vlastní pokoj jako místo intelektuální a tvořivé samostatnosti se díky Virginii Woolf stal zásadním tropem snah žen o profesní a intelektuální naplnění.<sup>1</sup> V biovědách je takovou známkou nezávislosti vlastní laboratoř. V dnešních biovědách nabývá laboratoř na nových významech. Rostoucí počet doktorandů a doktorandek a postdoktorandů a postdoktorandek, důraz na účelové financování a krátkodobé pracovní smlouvy, rušení stálých pozic na dobu neurčitou a s tím spojená rostoucí prekarita, důraz na mobilitu a flexibilitu a neustálá soutěž o excelenci v podobě vysoce impaktovaných článků a prestižních grantů (Červinková 2010, Červinková, Vohlídalová 2012, Linková 2009, Linková et al. 2013), to vše vede k tomu, že se laboratoř stává podmínkou úspěšné kariéry v akademické vědě, podmínkou, která je stále obtížněji dosažitelná pro rostoucí počet výzkumníků i výzkumníků.

V tomto článku se zaměřujeme na prolínání kariér a mateřství v biovědách. Specificky zkoumáme podvojný dopad ideologie mateřství a odtělesněného subjektu trhu práce na profesní možnosti žen-vědkyň na pozadí proměn v organizaci výzkumu v biovědách v České republice. Výzkum kariér se v zásadě větví do dvou tradic: „objektivní“ neboli výzkumu orientovaného na proměnné a „subjektivní“ neboli výzkumu orientovaného na jednotlivce (viz např. Sturges 1999). První tradice je víceméně kvantitativní, kariérní rozvoj je měřen z hlediska následných statusů, které osoba zastává v čase, a lidé jsou zkoumáni nezávisle na historicky proměnlivých okolnostech. Druhá tradice se zaměřuje na osobní interpretace a to, jak lidé kariéry subjektivně zakoušejí, na proměňující se osobní perspektivy, které si jednotlivci utvářejí o sobě a své práci (přehled nabízí např. Her-

manowicz 2009: 4–11). J. C. Hermanowicz (2007, 1998) potom nabízí přístup „kariér v kontextu“, který bere v potaz čas a místo, důraz na subjektivní kariéru a studium kariér v perspektivě životních drah. Kontext pro něj není pouhým „pozadím“, ale „ustavující silou“ (Hermanowicz 2009: 8), která je místem „kde vznikají významy a získávají svůj společenský význam“ (Hermanowicz 2009: 11).

My tyto přístupy opouštíme a místo toho stavíme na metodologických základech vědních studií, zejména *uskutečňování* (*enactment*) (Law 1994, Mol 2002). Tento koncept staví do popředí komplexitu a procesualnost reality. V tomto přístupu jsou tedy kariéry a subjektivity neustále utvářeny a přetvářeny aktéry a sítěmi, ve kterých se aktéři nacházejí. Kariéra není něco, co se lidem stane, je to něco, co lidé neustále uskutečňují (a odskutečňují) v symbolické, politické, institucionální, epistemické a individuální dimenzi. Kariéra konceptualizovaná jako uskutečňování nám nabízí zřejmé výhody: není chápána jako něco externího, vůči čemuž se lidé poměřují a jsou poměřováni svým okolím, či co zakoušejí. Je procesem vznikání a zanikání, výsledkem neustálého uspořádávání a přeuspořádávání vědeckého provozu a sebe samého. Tím v žádném případě neříkáme, že jsou kariéry nahodilé. Některá uskutečnění kariér se nabízejí jednodušeji, přičemž gender je zde integrálním faktorem.

Ve světle nedávných posunů v organizaci biověd v České republice, dominantních ideologií mateřství a odtělesněného subjektu trhu práce je naším cílem v tomto článku přispět k feministickým zkoumáním výzkumných kariér a implikací, které nedávné změny mají z hlediska postavení žen a zejména vědkyň-matek v biovědách. Mateřství, kariérní plány a organizace výzkumu jsou vzájemně spoluutvá-



řeny, spolukonstituovány. Náš přístup nám umožní zkoumat zhmotňování mateřství a vědeckých drah procesuálně, jako výsledek působení genderového řádu, vědní politiky, rodinné politiky, institucionálních uspořádání výzkumné organizace a osobního. Chceme podtrhnout potřebu komplexního studia kariér, pokud chceme porozumět nuancovaným způsobům toho, jak se gender nově vepisuje do kariér v biovědách.

### Výzkumná data, metody a kontext

Naše analýza vychází ze dvou výzkumných projektů: mezinárodního projektu Knowledge, Institutions and Gender: an East-West Comparative Study (KNOWING, 2006–2008, FP 6) a národního výzkumného projektu Rovné příležitosti ve vědě a výzkumu: Analýza genderových bariér a rozvoj talentů (Bariéry, 2008–2009, MŠMT).<sup>2</sup> Tyto projekty nám umožnily realizovat zúčastněné pozorování a individuální a skupinové rozhovory ve třech biovědeckých výzkumných institucích, ke kterým odkazujeme jako k institucím A, B a C. Rozhovory jsme provedly s osobami na různých pozicích od vedoucích vědeckých týmů přes samostatné vědecké pracovníky a pracovnice, postdoktorské stážisty a stážistky a doktorandy a doktorandky. Terénní poznámky byly analyzovány spolu s přepisem individuálních a skupinových rozhovorů s použitím programu Atlas.ti.

Český akademický prostor prochází po roce 1989 zásadními transformacemi. Jednou z hlavních změn bylo zavedení Metodiky hodnocení výsledků výzkumu a vývoje v roce 2004. Od roku 2009 se tato metodika využívá pro výpočet institucionálního financování na výzkum a vývoj (blíže k vývoji systému hodnocení výzkumu a vývoje v ČR Linková, Stöckelová 2012). S tím, jak s postupem doby rostla důležitost Metodiky hodnocení, začaly jednotlivé ústavy AV ČR a univerzitní pracoviště zavádět vlastní systémy hodnocení, které více či méně kopírují Metodiku hodnocení. V některých ústavech (včetně ústavů, kde jsme prováděly terénní výzkum) bylo zavedení systému hodnocení vědecké práce spojeno s širší transformací, včetně výběrových řízení na výzkumné týmy. Tyto proměny, které navazují na institucionalizaci hodnocení výzkumu a institucionální soutěžení o fondy a prostor,<sup>3</sup> jsou projevem transformací, které jsou v literatuře analyzovány jako věda modu 2 (Gibbons et al. 1994, Nowotny et al. 2001), trojitá šroubovice (Étzkowitz 1995) či postakademická věda (Ziman 2000) a na obecnější úrovni jsou projevem kultury auditu (Power 2003).<sup>4</sup> V českém kontextu byly tyto proměny analyzovány v práci T. Stöckelové (2009), v mezinárodním srovnání v knize editované Ulrikou Felt (2009) a z genderového hlediska v knize M. Linkové et al. (2013).

Ústavům, které jsme zkoumaly, procedury hodnocení vědeckého výkonu nejsou cizí. Dalo by se dokonce říci, že stály v předvoji těchto změn a jsou často ve výzkumné komunitě chápány jako ústavy hodné následování (a to nejen kvůli svému vědeckému výkonu, ale právě proto, že již delší dobu uplatňují systém hodnocení vědecké práce). Instituce

A a B jsou ústavy Akademie věd České republiky a nacházejí se v Praze. Instituce C je univerzitní výzkumné centrum a nachází se mimo hlavní město. Všechny tři instituce aspirují na světovou excelenci a získání předních mezinárodních odborníků. Všechny tři od roku 2007 proměnily svoji organizační strukturu v intencích, které zde konceptualizujeme jako posun od „dynastických“ k „dynamickým“ laboratořím.

### Dynastická a dynamická laboratoř: idealizovaná uspořádání zkoumaných laboratoří

V rámci představení výzkumného projektu ve dvou zkoumaných laboratořích hovořila v instituci B jedna z autorek textu o tom, že ji zajímá organizační uspořádání práce v laboratoři. V navazující diskusi otevřela vedoucí laboratoře téma akademického příbuzenství a hovořila o dynastických laboratořích jako způsobu organizace vědecké práce, kterou sice ve studované instituci už téměř vysledovat nelze, ale jinak v českém akademickém prostředí ano.

Pojem *dynastická laboratoř* odkazuje k uspořádání, kde je kariérní postup omezený, často, i když ne nutně, se jedná o laboratoře větší, ve kterých vědci a vědkyně procházejí vědeckou drahou k pozici samostatného vědeckého pracovníka.<sup>5</sup> Ustavení vlastní výzkumné skupiny je daleko obtížnější a k vedení laboratoře se vědec dostává především jako nástupce jejího vedoucího poté, co ten z instituce odejde. Odtud pojem dynastická. Takové uspořádání reprodukuje personální, ale také poznávací kontinuitu vědecké práce a laboratoř pokračuje v určitém vytyčeném směru dělání vědy daleko spíše, než pokud samostatný vědecký pracovník ustavuje v dynamickém systému vlastní laboratoř s novými spolupracovníky. Pozice samostatných vědeckých pracovníků je důležitým aspektem dynastické laboratoře. Signifikantní na uvedeném setkání bylo, že vedoucí nemohla najít anglický výraz pro pojem „samostatný vědecký pracovník“ a použila pojem „long-term postdoc“ (dlouhodobý postdok). Toto slovní spojení v sobě ale obsahuje rozpor. Postdoktorandská fáze akademické dráhy je chápána jako dočasná, takže její spojení s odkazem k delšímu časovému trvání odkazuje k jisté formě zachycení se v pozici, která má být mezistupněm mezi dosažením doktorátu a pozicí vedoucí/ho laboratoře.

Ve srovnání s dynastickou laboratoří je v laboratoři dynamické vedoucí jediným fixním bodem a ostatní členové (postdoktorandi a postdoktorandky a studující všech stupňů studia) jsou s laboratoří spojeni na kratší časové období. Jedinou výjimkou jsou techničtí pracovníci a pracovnice, jejichž role je podpůrná a nevztahuje se na ně dynamika změn, která určuje profesní dráhy vědců a vědkyň a stážistů a stážistek. Organizační uspořádání laboratoří je dynamické v tom smyslu, že jednotliví členové po ukončení studia či stáže laboratoř opouštějí. Pokud zůstávají ve vědě, novopečení doktoři a doktorky se posouvají na postdoktorandskou pozici, přičemž se stává pravidlem, že tato fáze musí proběhnout v jiné instituci, nejlépe na prestižním pracovišti

v zahraničí. Postdoci a postdocy se pak snaží získat další postdoktorskou pozici, v ideálním případě – ne příliš častém – pozici juniorského vedoucího laboratoře. Vrcholem akademické dráhy a podmínkou setrvání v akademické vědě je pozice vedoucí/ho laboratoře a vlastní laboratoř. Pozice samostatných vědeckých pracovníků a pracovníc pomalu mizí a ti, kteří v těchto pozicích zůstávají, jsou často vnímáni jako „pozůstatek minulosti“ (skupinový rozhovor se začínajícími vědci a vědkyněmi, Instituce A).

### Logika volby a logika péče

V důsledku genderové podmíněnosti veřejného a soukromého se stále setkáváme s představou oddělení světa práce a světa rodiny, která je vepisována do ženských a mužských těl. Výmluvně to vyjádřil někdejší premiér při příležitosti zahájení roku rovných příležitostí: „Žena se může svobodně rozhodnout děti nemít, a pak jsem přesvědčen, že má stejné příležitosti uplatnění jako muž.“ (Topolánek 2007) Mateřská práce je v tomto pojetí externalitou k trhu práce, jednotlivec je chápán jako izolovaná jednotka, která je na trhu práce posuzována pouze z hlediska jeho fungování na trhu práce. Z hlediska této individualizované a fragmentárně organizované subjektivity se tedy může zdát, že rozhodnutí o tom, zda mít dítě a stát se matkou, je individuální, racionální volbou, kterou činí ženy ve vakuu – bez jakéhokoli vlivu symbolických, institucionálních či individuálních aspektů. Topolánek zde evokuje pracovníka bez „externích závazků“ vůči svému okolí a rovné příležitosti jsou rovné ve smyslu disciplinace jedním závazným modelem fungování na trhu práce.

Ve své knize *The logic of care. Health and the problem of patient choice* (Mol 2008) se Annemarie Mol zabývá otázkou volby ve zdravotnictví. Pracuje s termínem „logika“, neboť jí jejími slovy jde „o racionalitu, či dokonce racionalizaci, praktik (...) [Logika – pozn.autorek] vyzývá k prozkoumání toho, co je vhodné nebo logické udělat v dané situaci, a co není“ (Mol 2008: 8). Prizmatem logiky volby a logiky péče Mol analyzuje některé ze základních předpokladů západní filosofie: kontrolovatelnost lidských těl, to, že fakta předcházejí rozhodnutím, a racionální individuum ve středu rozhodovacího procesu. V kontrastu s tím ukazuje, že jednotlivci často svoje těla kontrolovat nemohou, že „fakta nepředcházejí rozhodnutím a aktivitám, ale závisí na tom, v co je doufáno a co je možné udělat“, že „nevycházíme z toho, že jsme individua, ale vždy už přináležíme kolektivitám – a ne jedné, ale mnoha“ (Mol 2008: 12–13).

V logice volby lidé činí rozhodnutí, zvažují možnosti, promýšlejí argumenty. Logika volby nám říká, že volby, které lidé činí, jsou individuální, odříznuté od širšího společenského prostředí, racionální a nezaujaté. Hranice jsou hladké a pevné. Logika péče naopak vytváří prostor pro nepořádek (*mess*) a komplexitu, dokonce s nimi počítá. Realitu není možné zcela uspořádat, zahrnuje emoce a těla, kolektivy a vztahy. Veřejné a soukromé je propojeno. V logice péče není volba někdy možností; ne vždy totiž řeší situaci.

„Když něco dělám, tak naplno, což znamená, že i rodině bych se chtěla věnovat naplno a neodstavit ji na druhou kolej. Ale zároveň bych chtěla naplno dělat i vědu. Budu muset udělat kompromis. Pro ženu je to velké dilema.“ (bioložka RNDr. Lenka Drábková, Ph.D., in Tupá 2007: 21)

Výzkumné instituce, kariérní plány, mobilitní schémata a hodnocení vědeckého výkonu jsou ale utvářena v prostorech, ve kterých dominuje logika volby. V následujících dvou částech představíme dvě ideologie, které jsou zásadním způsobem vepsány do oblastí politického, institucionálního i osobního. První je ideologie odtělesněného pracovníka a kariérní mystiky, druhou ideologie mateřství. Obě tyto ideologie jsou materiálně, sociálně, časově i prostorově proměnlivé a právě jejich spolupůsobení (či spíše protipůsobení) v současném momentu proměny akademického prostředí zásadně rekonfiguruje možnosti profesního uplatnění žen a zejména vědkyň-matek ve vědě.

### Ideologie odtělesněného pracovníka a kariérní mystika

Sociologie institucí již delší dobu poukazuje na fakt, že sféra veřejná včetně vědeckého prostředí operuje na základě maskulinních hodnot a představ genderově podmíněné dělby práce (Acker 1990, Runté, Mills 2004, Smithson, Stokoe 2005). Studie se zabývají tím, jakým způsobem jsou maskulinně orientovaná očekávání vepsána do různých sfér pracovního trhu, a ukazují, že předpokládaný subjekt trhu práce je osoba vyvázaná z mimopracovních povinností (zejména pečovatelské a výchovné práce) s časově neomezenými možnostmi a úzkým zaměřením na pracovní výkon a úspěch (Runté, Mills 2004). V logice organizací jsou zaměstnanci „abstraktními kategoriemi, které nemají žádné osazenstvo, žádná lidská těla, žádný gender“ (Acker 1990: 149). Abstraktní zaměstnaneckou pozici zaplní odtělesněný pracovník (*disembodied worker*), který existuje pouze pro práci. Nejbližší takové abstraktní představě pracovníka je muž, který má manželku nebo partnerku, jež zabezpečuje jeho osobní potřeby (zejména péči o chod domácnosti) a potřeby jejich dětí, a tudíž jeho pracovní výkon není ovlivňován mimopracovními faktory (Acker 1990, 2008, Runté, Mills 2004, Smithson, Stokoe 2005). Jak argumentují J. Williams a N. Segal (2003: 80), je to právě tato představa „ideálního pracovníka, který má mužské tělo a tradiční mužskou imunitu vůči rodinné péči, [co] diskriminuje ženy“.

Jak silně je tento předpoklad zakotven právě ve vědecké profesi, která historicky stojí na předpokladu absolutní oddanosti, mise a sebeobětování, ukazuje následující popis, který ředitel Calouste Gulbenkian Foundation v Portugalsku Antonio Coutinho nabídl, když na konferenci *Early Stage Researcher Mobility in Europe – Meeting the Challenges and Promoting Best Practice* v roce 2004 popisoval nově zaváděný program podpory postdoktorských stáží v oblasti přírodních a lékařských věd: „Program je určen pro mladé motivo-

vané lidi, kteří jsou schopni odjet během 24 hodin, jsou ochotni pracovat dlouho a za málo peněz a alespoň dva roky si nebrat dovolenou.“ Nicméně již o rok později tehdejší komisař pro výzkum Evropské komise Janesz Potočník uznal, že představa naprosto odtělesněného pracovníka není udržitelná, když na konferenci *European Forum for Early Career Researchers* ve slovinském Otočeni v květnu 2005 uvedl, že „při řešení mobilních témat je nutné řešit to, aby s výzkumníkem mohla na postdoktorskou stáž odjet manželka a děti“. I mužský subjekt trhu práce tedy nově (alespoň na úrovni veřejných politik a jejich reprezentantů) získává individuální tělesné a emoční aspekty, zůstává ale vyvázán z pečovatelské práce, která by jeho pozornost odváděla od výkonu vědy. Právě proto, aby se jeho pozornost mohla plně soustředit na výkon, je potřeba zajistit, aby s ním vyjžděla manželka a děti. Tento výrok explicitně nepočítá s vědkyněmi a nutností řešit tyto otázky ve vztahu k jejich emočním a tělesným potřebám.

Profese, včetně profese vědecké, po určitou dobu nabízela příslib, že „nepřetržitě zaměstnání v průběhu většiny dospělého věku [je] jediným způsobem, jak si zajistit klíčové zdroje pro budování životních šancí a kvality života (jako je zdravotní péče, starobní penze, sociální pojištění, úhrada přesčasů, svátky a dovolené a další „volná““ (Moen 2005: 193). Protože byl tento příslib historicky dostupný pouze bílým středostavovským mužům v západních společnostech, hovoří Moen o *kariéřní mystice*. V současné době tato kariéřní mystika ale přestává platit i v dříve poměrně jistých profesích. Představa kariéry tak sice nadále funguje jako „sociální struktura, která definuje repertoár očekávaných chování a vztahů“ (Moen 2005: 190), její kontury jsou ale stále rozmazanější a nejasnější.

V České republice statistické informace o rostoucí nejistotě na vědeckém trhu práce postrádáme, politiky výzkumu, vývoje a inovací ovšem s růstem účelové podpory na financování osobních nákladů a s nárůstem krátkodobých smluv počítají (Reforma 2008, Národní politika 2009–2015). V zemích, které analýzy provádějí, je nicméně trend k prekarižaci patrný. Takzvaná Robertsova zpráva (SET for Success 2002) vypracovaná pro britskou vládu uvádí, že výzkumníci pracující na grantech (tzv. contract research staff) tvoří až 28 % všech zaměstnanců na plný úvazek (v biověděch je to 55 % a ve fyzice 54 %) (ibid.: 145). Méně než 20 % výzkumníků a výzkumnic v těchto prekérních pozicích si někdy najde permanentní akademickou pozici (ibid: 12; viz též Knights, Richards 2003: 217). Další britské studie poukazují na to, že v prekérních pozicích se častěji nacházejí ženy (Garforth, err 2009) a že rostoucí nejistota a s tím spojená souťaživost vedou začínající vědkyně k závěru, „že krátkodobost postdoktorských pozic není možné sladit s dalšími aspekty života, zejména vztahy a rodinou“ a že „soutěž o trvalé akademické pozice byla příliš ostrá na to, aby se jí mohly úspěšně účastnit“ (The Chemistry PhD 2008: 7).

### **Ideologie mateřství v České republice**

Ideologie mateřství, totiž standard mateřské péče, vůči kterému jsou ženy poměřovány a vůči kterému se samy pomě-

řují, se vepisuje do rodinné politiky a nastavení mateřské a rodičovské. Změna režimu a nástup neoliberálního kapitalismu na začátku 90. let s sebou přinesly neokonzervativní obrat v rodinné politice a posílení refamiliazičních tendencí (Dudová, Hašková 2010, Hašková 2011, Hašková 2007). I když zaměstnanost žen zůstala vysoká,<sup>6</sup> rodičovská byla dále rozšířena na čtyři roky (zaměstnanecká pozice ale požívala ochrany pouze po dobu tří let). Pouze polovina českých matek se tak po rodičovské vrací do svého původního zaměstnání (Hašková 2008: 58).

Ve srovnání s jinými západoevropskými zeměmi i s dřívější situací je stávající ideologie mateřství v České republice silně konzervativní, zejména ve vztahu k požadavku matčiny nepřerušené přítomnosti u dítěte a k délce rodičovské dovolené. „Přestože všude nalezneme relativně přesnou představu o tom, co to znamená být dobrou matkou, a taková představa je považována za univerzální, naplnění francouzského nebo švédského standardu by v České republice znamenalo, že matka svoje dítě zanedbává a byla by vnímána jako „krkavčí“ matka.“ (Křížková et al. 2009: 540, překlad z anglického originálu autorky) Kombinovaný tlak neokonzervativní ideologie mateřství a étosu odtělesněného vědeckého pracovníka zaměřeného pouze na vědu ilustruje následující citát:

„Když jsem se vracela po druhé mateřské, měla jsem sama v sobě hrozný zmatek, protože jsem měla dojem, že já bojuju, abych to všechno stihla. Vlastně mě rozčilovalo, že mně neustále lidi kladou absurdní otázky jako: já, ty už seš tady a kams dala děti a kdo ti je hlídá a neměla bys radši být ještě doma? Pro někoho jsem byla krkavčí matka, že už jsem v práci, pro jiného zase neodpovědný badatel, protože jsem tady měla být už dávno. Pořád to někdo komentoval a možná, že to ani tak nemysleli, ale poté, co jsem byla nějaký ten čas zavřená doma, jsem každou tu větu strašně analyzovala a hrozně mě štvalo, že to každý komentuje...“ (samostatná vědecká pracovnice, výzkumný ústav AV)

Veřejná péče o malé děti ideologické změny dobře reflektuje. V roce 2007 v celé ČR fungovalo pouze 49 veřejných jeslí a 4 826 mateřských škol (2009/2010); pouze 3 % celkového počtu dětí, které byly umístěny do mateřských škol na konci 80. let minulého století, v nich mohou být umístěny dnes. Jesle v současné době využívá pouze 0,5 % všech dětí příslušné věkové skupiny (Kuchařová et al. 2009). Počet dětí, které nejsou přijaty do mateřských škol, se v letech 2000–2006 zpětinasobil z důvodu nedostatku míst v mateřských školách (Hašková 2008: 51–55). V roce 2009 nebylo uspokojeno téměř 30 000 žádostí o umístění v mateřské škole (Hašková 2011: 43).

V médiích i ve veřejných diskusích jsou centra denní péče pro děti do tří let nadále vnímána s určitou mírou nedůvěry. Někteří psychologové vykreslují jesle jako nebezpečná zařízení a institucionální péči odsuzují jako týrání dětí (Hašková, Saxonberg 2012, Hamplová 2010). Politikové

z vládnoucí koalice se postavili proti evropskému paktu pro genderovou rovnost na období 2011–2020, který se zasa- zuje za zvýšení počtu dostupných zařízení péče o děti. Není tak příliš překvapující, že rozdíl mezi zaměstnaností žen bez dětí a s dětmi je v České republice nejvyšší ze všech ev- ropských zemí. V ČR je nejméně zaměstnaných žen s malý- mi dětmi ve věku 0 až 6 let ze všech států EU. Ve věkové ka- tegorii 20–49 byla míra zaměstnanosti žen se dvěma dětmi v roce 2011 pouze 42,5 % oproti více než 95 % mužů se dvě- ma dětmi (v EU 27 je poměr 61 : 90) (ČSÚ 2012). Platový rozdíl mezi ženami a muži s dětmi je v ČR dvakrát vyšší, než je platový rozdíl mezi ženami a muži bez dětí – 13 % versus 29 % (OECD 2012).

V roce 2008 zavedla vláda třírychlostní rodičovskou se třemi explicitními cíli: dát rodičům větší svobodu ve volbě pečovatelského modelu, který nejlépe odpovídá jejich po- třebám, vytvořit podmínky pro flexibilnější kombinaci prá- ce a péče o malé děti a zajistit kompatibilitu s moderními mezinárodními trendy v péči o děti (MPSV 2007). Cíle této reformy zůstaly nenaplněny. Nedostatek veřejných a fi- nančně dostupných soukromých zařízení péče o děti činí z krátké, dvouleté rodičovské často jen hypotetickou mož- nost. Z hlediska genderové rovnosti a profesního uplatnění žen jde přitom o věc zásadní. Jak uvádí i výše uvedená stu- die OECD: „Formální podpora péče o děti je zejména důle- žitá pro zvýšení zaměstnanecké hladiny žen a pro dosažení vyšší genderové rovnosti v průběhu celého pracovního živo- ta.“ (OECD 2012: 18)

Mnoho žen na počátku vědecké dráhy se tak nachází mezi dvěma mlýnskými kameny, když se snaží dostat standardům vědecké profese a standardům mateřství (Červinková, Vohlí- dalová 2012, Linková et al. 2013, Vohlídalová 2010, Vohlí- dalová 2013). Neokonzervativní ideologie trvá na tom, že správné mateřství je podmíněno tím, že žena stráví první tři roky dítěte doma péčí o dítě, vzdá se svých ambicí a cílů a obětuje se kvůli „správnému“ ranému vývoji dítěte. Záro- veň již tak genderově problematickou maskulinní předsta- vu oddaného vědce dále prohlubuje neoliberální ideologie, která v oblasti vědy akcentuje důraz na výkon, rychlost vý- sledků a jejich uplatnitelnost a ostrou soutěživost (viz např. Reforma 2008) a zároveň rychlý návrat žen zpět do práce ve snaze minimalizovat ztráty lidského kapitálu a nakumu- lovaných dovedností a zkušeností. Tento přístup můžeme často nalézt i v politických dokumentech a studiích, které si kladou za cíl podporu rovných příležitostí pro ženy a muže. Bez proměny uspořádání rodičovské práce v soukromé sféře (která je ve stávající neokonzervativní konstelaci obtížně do- sažitelná) tak sice neoliberální obrat nerovnosti přeskupuje, ale zároveň, jak budeme argumentovat dále, i prohlubuje.

### **Mateřství a profesní dráhy v dynamických a dynastických laboratořích**

V této části textu prozkoumáme vztah mezi laboratorní- mi uspořádáními a mateřstvím. Jde nám o to zachytit, jaké dopady má spolupůsobení ideologie mateřství a posun od

dynastických k dynamickým laboratořím na profesní roz- voj vědkyň. Jaká je vazba mezi laboratorními uspořádáními a mateřskými uspořádáními?

V souladu s maskulinní organizací trhu práce jsou aka- demické dráhy v dynastických laboratořích ustavovány jako lineární a nepřerušené a naplňují představu kariérní mystiky. Nabízejí představu jistoty, stability a kontinuity, zároveň ale poměrně omezené možnosti kariérního postu- pu a omezenou nezávislost. Pochopitelně i v dynastickém uspořádání existuje určitá míra meziinstitucionální mo- bility, ta je ale obvykle dočasná. Hodnocení výzkumu té- měř neexistuje a soutěž mezi členy týmů a laboratořemi je omezená.

Vědkyně, která se stane matkou a odejde na rodičovskou, porušuje ideál lineární a nepřerušené vědecké profesní drá- hy a představuje „speciální případ“. Dlouhodobý výhled vý- zkumné práce spojený se stabilitou ve financování a právní ochrana v mateřství ale činí z rodičovské dovolené zvlád- nutelnou epizodu v profesní trajektorii vědkyně i její labo- ratoře. Historicky byla mateřská kratší, než je dnes, navíc před rokem 1989 byla mnohem jednodušeji dostupná in- stitucionální celodenní péče o děti.<sup>7</sup> Kariérní přestávky na péči o děti a návrat zpět do zaměstnání závisely primárně na dohodě s vedoucím laboratoře (srov. Smetáčková 2005, Šaldová, Tenglerová 2007). Vedoucí laboratoře tak fungoval jako hlavní aktér, který mohl uhladit či naopak zkomplikovat profesní dráhu vědkyně-matky.

„Takže po mateřský se vrátit nebyl problém?“

„Ne, hodně mi vyšli vstříc a moje šéfová je žena a má jis- té pochopení, že občas nechodím do práce. Vynahradím to tím, že pracuju večer, když miminko spí, a já se zabý- vám výzkumem. Nebo třeba řekne, je schůze, na který bys měla být, ale když to jinak nejde, tak vezmi dítě se- bou.“ (informatička in Červinková 2007: 21)

Absence hodnocení výzkumu, nízká míra účelového finan- cování, financování platů z institucionální složky rozpočtu a působení tradičního vědeckého étosu v 90. letech 20. sto- letí (viz Linková, Stöckelová 2012) vytvořilo prostor pro to, že bylo možné trvat na hodnotě „dělání dobré vědy“. Bez explicitního tlaku na vytváření měřitelného výzkumné- ho výkonu a bez vazby mezi produkcí vědeckých výstupů a financováním bylo dělání dobré vědy na vyjednání mezi vedoucím laboratoře a vědkyňi a umožňovalo vzít v potaz „specifický případ“ mateřství.

Přechod od dynastického k dynamickému uspořádání la- boratoř v biovědách se pojí s rostoucí důležitostí účelového financování, zaváděním krátkodobých pracovních míst pro postdoktorandské stáže a hodnocením výzkumu. Následu- jící výňatek z rozhovoru pochází z roku 2005 a signalizuje rostoucí důraz na výkon a hodnocení.

„Tady na oddělení jsme tak půl na půl, ale myslím si, že se šéf začíná orientovat víc na kluky, protože holky odchá-

zej na mateřskou, což pro něho jako vědeckého pracovníka není perspektivní. Teď se nám vrátila holka z mateřské a zařadila se do práce, ale vzhledem k tomu, že má děti, tak se ve 4 hodiny zvedne a půjde domů, zatímco od kluků může očekávat, že tady budou do večera. On je takový, že ho zajímají výsledky v práci a o soukromí se musí člověk postarat sám, takže z tohoto důvodu začíná mít radši kluky. Co tady máme nové diplomanty, tak tři poslední byli kluci. Je možný, že zase nabere nějakou holku. Může to být náhoda, ale myslím si, že se spíš orientuje na kluky.“

(postdoktorandka, instituce B)

Dynamické laboratoře vytvářejí fragmentované akademické dráhy. Pozice jsou dočasné a jednotlivé fáze akademické dráhy se ustavují v různých institucích, přičemž soutěž o tyto pozice probíhá ve vysoce kompetitivním prostředí mezinárodního akademického trhu práce. A. Červinková a M. Vohlídalová (2012: 14–17) ukazují, že v přírodních vědách vedle sebe koexistují dva modely získávání postdoktorských pozic, z nichž jeden situují do uspořádání tzv. akademické vědy a druhý do postakademické vědy. V případě prvního hrají velkou roli vedoucí laboratoří či školitelé a jejich doporučení, které funguje jako vstupenka do zahraničního světa vědy.

„No, po pravdě řečeno, já jsem si ho ani moc nevybírala. Moje školitelka na Ph.D. s touto laboratoří spolupracuje a můj současný šéf hledal někoho na moji pozici, tak mi nabídl místo. Žádné další žádosti jsem si nepodávala.“ (biochemička)

„Nejjednodušší je dostat se na základě osobního doporučení, musí vás doporučit šéf.“ (biochemik)

V případě druhého modelu mezi sebou doktoři a doktorky soupeří o vstup do prestižních institucí a ty naopak soupeří o osoby s nejslibnějším životopisem. V dynamickém uspořádání musí být kontinuita akademické dráhy neustále ustavována prostřednictvím velkého množství aktivity, včetně získávání externího financování v rámci grantových soutěží, účastí ve výběrových řízeních na výzkumné pozice a vyhledávání vhodných studujících a postdoktorandů a postdoktorandek.

Zatímco v dlouhodobé perspektivě dynastické laboratoře bylo mateřství krátkou epizodou, kterou bylo možné začlenit do času laboratoře, v dynamickém systému mohou mít mateřství a kariérní přestávka fatální důsledky.

### Pracovní výkon a hodnocení výzkumu

Jak M. ukazují Linková a T. Stöckelová (2012), byli to právě biovědci, kteří měli zásadní podíl na zavedení systému hodnocení výzkumu na celorepublikové úrovni. Tento fakt je částečně možné vysvětlit existencí indikátorů, které vědecký výkon v přírodních vědách měří již delší dobu (im-

pakt faktor, citační index a nově vznikající další a další indikátory). Nová generace biovědců je tak již vychovávána s tím, že měření vědeckého výkonu je integrální součástí jejich profese.

Dynamická laboratoř si udržuje maskulinní orientaci s důrazem na linearitu a oddanost práci, posiluje ji ale novým důrazem na flexibilitu, mobilitu a výkon. Dominuje tak představa vysoce soutěživého, oddaného odtělesněného pracovníka, kterému záleží pouze na tom, aby dosáhl co nejlepších výsledků. Takto to formuloval vedoucí laboratoře v rámci instituce A:

„Postdok, všechno už umí a ten má jediný. On chce startovat kariéru a on potřebuje za ten rok nebo dva, co bude tady, co nejvíc publikací, co nejvíc, postdok nechá duši... Postdok nechá duši ve vědě.“

Při jiné příležitosti tento vedoucí hovořil o tom, jaké pracovní nasazení je ve vědecké profesi potřeba:

„Soboty, neděle, pořád je práce, někdo tomu říká workoholismus, ale jinak to nejde, buď vás to těší, a když ne, tak od toho musíte jít... Očekávám toto nasazení, kdo nechce, tak tu nemá být.“

Mateřství a profesní přestávky jsou pouhým postskriptem, které je bráno v potaz, pouze pokud se o něm výzkumnice v rámci rozhovoru zmíní. Když se to stane, ideologii odtělesněného pracovníka nahrazuje ideologie mateřství, která ujařmuje vědkyni v její roli matky. Pokračuje stejný vedoucí laboratoře v odpovědi na okamžitě následující otázku: „A co když přijde rodina, to aplikujete stejná měřítko i v tomto případě?“

„To se nedá nic dělat, teď to řešíme, skvělá studentka Ph.D., je šťastně vdaná, není nic, není vyšší priorita, jen kvůli vědecké kariéře zapomenout na rodinu nejde, rodina musí být na prvním místě, podpora z rodiny je nutná, [moje] děti si nedovedou představit, že bych dělal něco jiného, než pracoval...“

Tento citát je zajímavý z několika hledisek. Za prvé, předpokládá vysoké pracovní nasazení k rozvoji vědecké dráhy, který vyústí v samostatnou pozici. Vzhledem k tomu, že tento respondent zastává funkci vedoucího vědeckého týmu v prestižní české výzkumné instituci, má také moc tyto požadavky vynucovat. Jak poznamenávají M. van den Brink a Y. Benschop: „Standardy hodnocení jsou konstruovány mocnými akademiky, kteří z této konstrukce, která je prezentovaná jako přesné, objektivní a jednoznačné měřítko excelence, mají prospěch.“ (van den Brink, Benschop 2012: 518 12, srov. Myers 2010) Druhým momentem tohoto úryvku je vznesení dotazu, jakým způsobem se do těchto očekávání promítá případné rodičovství. Přestože tazatelka nepoužívá explicitní odkaz na mateřství či vědkyně a otáz-

ku formuluje z hlediska rodičovství, odpověď je významně genderovaná. Odpověď vylučuje muže jako ty, kterých se tato problematika může týkat, a je explicitně formulována z hlediska žen (skvělá studentka Ph.D.). J. Smithson a E. H. Stokoe (2005: 156) používají termín „generic female parent“ (generic female parent) či „generic she“ (generic she). Tento termín popisuje způsob, jakým mluví o rodičovství implicitně předpokládá, že rodičovství je pouze záležitostí žen, ne mužů.

Na úryvku je dále významné i to, jaká důležitost je připsána ženskému rodičovství (není vyšší prioritou, rodina musí být na prvním místě). V případě žen-badatelek tudíž existuje nejen předpoklad, že se rodině věnovat chtějí, ale i hodnotový soud, který ženám přisuzuje mateřství jako nejvyšší hodnotu, tedy že by rodinu měly mít a měly by se jí věnovat. Rodina je něco, na co nelze kvůli vědecké kariéře „zapomenout“. Vzhledem k tomu, že tento citát byl rámován otázkou, kdy a kolik hodin daný respondent pracuje, je výmluvné, jakým způsobem se v závěru citátu vrací ke své rodině: „[moje] děti si nedovedou představit, že bych dělal něco jiného, než pracoval...“. Evokuje zde původní představu ideálního, nepřerušovaného a časově vysoce náročného pracovního nasazení, které vyžaduje od ostatních. Vsuvka, která vzešla z doplňujícího dotazu tazatelky, tak spíše podkresluje nestandardnost rodičovství pro dynamickou laboratoř, pro kterou je důležitý plný výkon. Do popředí se znovu dostává představa otce, plně oddaného své práci, který je nepřítomný v rodině (a rodina ani nepředpokládá opak). Institucionální očekávání vtělná do vedoucích týmů pochopitelně spoluutvářejí představy vědců a vědkyň o tom, jaký výkon mají podávat, jaká je norma, vůči které se poměřovat. Jak ukazuje následující citát postdoktoranda-otce, pečující role si vynucuje změnu v chování vůči normě instituce a zároveň vlastní normě výkonu před narozením dítěte:

„Takový dítě, to má HODNĚ vysoký impakt faktor...a citovanost... Takže já, já jsem sakramentsky zvolnil. Před rokem a týdnem.“ (postdoktorand, instituce A)

Tento citát poukazuje na neviditelné strukturální hodnoty, které spoluregulují pohyb v institucích a chování vědců a vědkyň v nich. Použití odkazů na vědecké prostředí (impakt faktor, citovanost) neznamená nevinnou metaforu, ale prolínání pracovního a rodinného v osobách pracujících rodičů-vědkyň a vědců. A odkazem na dvě měřítka výkonu ve vědě odkazuje na energii a výkon, který je nutný pro rodičovství. Maskulinní ideál trhu práce tento výkon a nároky rodičovství zneviditelňuje.

V důsledku pokračujícího vlivu maskulinního subjektu vědeckého trhu práce a převahy mužů na vedoucích a rozhodovacích pozicích potom vlastně neexistují systémová pravidla pro organizaci vědecké práce, výkonu a jeho hodnocení, která by brala v potaz mateřství (a obecně rodičovství) a kariérní přestávky.

„Pokud to celé padne pouze na ženu, tak musí pracovat na poloviční úvazek a těžko může napsat stejný počet odborných článků jako mužští kolegové. Já v tuhle chvíli pracuji méně, než jsem byla zvyklá, a nelíbí se mi to. Nemohu konkurovat například mužům, kteří malé děti sice mají, ale mají doma také manželku. Ale co mohu dělat?“ (Dr. Elena Buixaderas, Ph.D., in Tupá 2007: 58)

Stále silnější působení ideologie auditu ve vědecké profesi zhmotněné v různých systémech hodnocení a vykazování vědeckého výkonu, včetně zveřejňování žebříčků týmů a jednotlivců, přetváří a posilňuje tradiční představy odtělesněného subjektu trhu práce vyvázaného z rodičovské a emoční práce.

### Mobilita

Povinná mezinárodní mobilita, zejména na počátku vědecké dráhy na doktorské a postdoktorské úrovni, je další novinkou dynamické laboratoře. Kvalitní zahraniční stáže se stávají předpokladem ustavení vlastní laboratoře. Všechny tři zkoumané instituce mají pravidla týkající se povinnosti studujících a postdoktorandů a postdoktorandek opustit instituci poté, co ukončí své studium či stáž. Zároveň jde o období, kdy většina vědců a vědkyň uvažuje o založení rodiny. V institucionální a politické rovině mezinárodní mobilita a stáže přinášejí problémy z důvodu neslučitelných systémů sociálního zabezpečení, různých typů sociálního pojištění pro občany dané země a osoby z jiných zemí, finanční náročnosti zařízení péče o děti atd. Navíc v České republice osoby pracující na krátkodobou smlouvu nejsou v případě jejího vypršení chráněny v mateřství a jejich pracovní smlouva může skončit. Na individuální úrovni se vědkyně, zejména matky, často nacházejí v pozici tzv. vázaného stěhování (za partnerovou práci) a vázaného setrvání (kvůli partnerově práci a péči o děti) a svoje rozhodnutí o mobilitě významně častěji činí v návaznosti na potřeby, zájmy a preference partnera a rodiny (podrobně viz Červinková 2010, Vohlídalová 2010, Červinková, Vohlídalová 2012).

Na rozdíl od mužských tělesných procesů jsou ženské procesy (zejména těhotenství, porod, mateřství) předmětem (sebe)disciplinace a (sebe)kontroly, které se vážou na potřeby trhu práce.<sup>8</sup> Těhotenství musí být plánováno, načasováno a zmanažováno tak, aby vědkyně mohla dostat představě ideálního subjektu trhu práce, časovým potřebám laboratoře, termínů i instituce samotné (viz např. Blair-Loy 2001, Martin 1990, Smithson, Stokoe 2005: 148). Ztráta kontroly může být penalizována, se silně negativními důsledky pro profesní možnosti matek-vědkyň.

*Když jsem se s Emou na počátku výzkumu potkala, byla uprostřed doktorátu, několik let byla vdaná a snažila se s manželem o dítě. To se ale nedařilo. Teď, po sedmi letech v ústavu, se její doktorát chýlí ke konci a Ema si našla postdoktorskou pozici v prestižní francouzské laboratoři. A naprosto nečekaně otěhotněla. Vzala si měsíc na rozmyšlenou a potom, měsíc*

*řed tím, než jí začal postdok, informovala vedoucího francouzské laboratoře. Reakce byla tvrdá: Emino těhotenství je prý nerozvážné, prý je neodpovědná a celou skupinu vystavuje riziku. Ema byla obviněna z toho, že zatajuje informace. Kromě jedné výzkumnice se jí nedostává žádné podpory. Někteří její kolegové říkají, že jde o nedorozumění. Cítí se podvedená svým školitelem. Prý je potíživka. Její smlouva skončila. S jednou samostatnou vědeckou pracovnící ve vedlejší laboratoři sice plánovaly spolupráci, vedoucí obou týmů-muži to nepovolili. Po sedmi letech Ema opouští ústav s doktorátem, ale také vědomím (či spíše pachutí) důležitosti pevně daného kariérního postupu. (terénní poznámky)*

Symbolicky silný a politicky a institucionálně podporovaný až vynucovaný požadavek flexibility a mobility je dalším faktorem, který spoluutváří prostor pro profesní možnosti matek. Podobně jako v případě hodnocení vědeckého výkonu údajná genderová neutralita požadavku na mobilitu zastírá genderové předpoklady a očekávání dynamické laboratoře.

### **Jak učinit to správné rozhodnutí**

V minulosti bylo možné se setkat s názorem, že pro ženu, která aspiruje na to stát se vědkyní, je nejlepším obdobím, kdy mít dítě, doktorské studium. V současné době, kdy panuje tlak na to, aby byl doktorát v přírodních vědách ukončen během tří, nejvýš čtyř let s alespoň třemi vědeckými statěmi s prvním autorstvím, se to zdá být obtížně proveditelné. Na první pohled by se potom mohlo zdát, že vhodným obdobím by byl čas mezi ukončením doktorátu a postdoktorskou stáží. To ale znamená, že veškeré vazby, které si doktorandka v průběhu studia prostřednictvím vedoucího či školitele budovala, budou zpřetrhány a je vysoce nepravděpodobné (i ve světle genderově stereotypních očekávání od vedoucích-mužů, viz výše), že by školitel či vedoucí laboratoře následně zprostředkoval postdoktorskou pozici na zahraničním pracovišti. S tím se pojí další zásadní obtíž, totiž vyjednávání s partnerem o přestěhování a zabezpečení péče o děti, nákladech na péči o děti a vůbec to, zda si žena může dovolit být mobilní (Červinková 2010, Červinková, Vohlídalová 2012, Vohlídalová 2010). V důsledku nízkého počtu postdoktorských pozic v České republice je možnost získání pozice v zemi velice omezená. Konečně mít dítě až poté, co člověk absolvuje postdoktorské stáží a získá nezávislou pozici vedoucího laboratoře, také není vnímáno jako reálná možnost: laboratoř musí mít výsledky a to do značné míry v dynamickém uspořádání závisí na vedoucím, cyklus hodnocení laboratoří může být příliš krátký na to, aby se do něj dala začlenit přestávka na rodičovství. A pak je zde možnost, téměř nevyslovitelná, že by daná vědkyně nechtěla realizovat mateřství v nepřítomnosti v souladu s institucionálními a organizačními uspořádáními tak, jako kdyby vůbec žádné dítě neměla, a chtěla by běžnou kariérní přestávku v trvání jednoho až dvou let, aby změnu ve svém životě mohla prožít...

Logika volby nám říká, že vybírání si mezi možnostmi je dobrá věc, že existují dobré volby a špatné volby a jde pouze o to, aby se člověk racionálně rozhodl správně. Taková logika ale není dostačující pro řešení tak komplexní otázky, jako je vyřešení vlastní pozice vzhledem ke svým touhám, vztahům k dalším lidem a kulturním očekáváním spjatým s výkonem mateřské a vědecké práce. Jak ukazuje následující citát, spolupůsobení ideologie mateřství a odosobněného subjektu trhu práce činí z imperativu „správné racionální volby“ protimluv:

„V Americe, když jde žena na mateřskou dovolenou, tak je normální, že je šest neděl doma a pak se vrátí. Já jsem měl takovou zkušenost, když jsem byl v Americe na postdoku, to bylo ještě za komunistů. V té laboratoři kolegyně ještě ten den, co porodila, byla v laborce a pracovala. Už byla taková nervózní; pak jsem ji viděl, jak běží po chodbě s batohem a my jsme na ni volali: „Co se děje?“ A ona řikala: „Už mám bolesti.“ Za dvě hodiny nám volala, že porodila, a za šest neděl byla zpátky. To je teda moc. Vážně.“ (vedoucí laboratoře, instituce B).

Citát odkazuje ke zkušenosti, kterou si ředitel instituce B přivezl z postdoktorského pobytu v 80. letech 20. století v USA. Anekdota vykresluje obraz nezávislé ženy, která má svoje tělo i práci pod kontrolou a svůj čas i čas laboratoře využívá v co největší možné míře. Naplňuje tak požadavky na kontrolu, kterým nedostála Ema v úryvku výše. Nicméně závěr anekdoty: „To už je moc. Opravdu.“ evokuje jiný obraz vědkyně, která svoji práci s tělem propojuje až příliš silně s prací výzkumnou. Zatímco se snaží minimalizovat čas mimo laboratoř věnovaný soukromým pečovatelským povinnostem, udržet nepřerušovaný rytmus profesní dráhy, a naplnit tak ideál oddaného vědce, nedaří se jí performovat pozici odtělesněného a nezaujatého výzkumníka. Ona tuto roli ani úspěšně vykonávat nemůže, protože tělesnost těhotenství a porodu vždy do hry vrací nevhodnost těchto procesů pro laboratorní život. Poznámka „To už je moc. Opravdu.“ navíc také poukazuje na to, že její chování zpochybňuje ideologii mateřství, kterou zastává ředitel. Chycena mezi ideologií odtělesněného pracovníka a tělesné matky se výzkumnice-matka nachází v situaci, kdy nemůže vyhrát. Pro ni žádná dobrá racionální volba neexistuje: přes snahu tělo kontrolovat zůstávají tělo a tělesnost v prostředí laboratoře „Jiným“.

### **Diskuse: Implikace pro profesní plány vědkyň-matek**

Přes příslib flexibility a otevřenosti vědecké práce zůstávají profesní dráhy žen zásadně omezeny v důsledku „Jinakosti“ mateřství. Někdejší maskulinní orientaci vědeckého trhu práce a jeho subjektu v současné době dále prohlubují genderově slepé nároky měření výzkumného výkonu a obligátní mobilita v biovědách. V logice volby, která dominuje na českém akademickém trhu práce, nemá péče místo.

„Každý má něco. Někoho baví věda, někoho baví děti. Problém je v tom, když někoho baví věda i děti zároveň, [...] ale nejhůř jsou na tom lidi, kdy jsou oba dva ve vědě.“ (doktorand, Instituce A)

„Každý z nás je uspořádání,“ říká J. Law (1994: 33). „Nezačínáme jako jednotlivci, ale vždy již patříme kolektivitám – a ne jedné, ale mnoha,“ pokračuje Mol (viz výše). Maskuliní uspořádání a femininní uspořádání se v důležitých ohledech liší. Maskuliní silně integruje kariérní mystiku, očekávání odosobněného subjektu trhu práce, soutěživost a výkon, u femininního je to ideologie mateřství a rodičovská práce. Obě uspořádání ale významným způsobem tyto stereotypy překračují a zahrnují další kolektivity.

„Věda mě nesmírně baví, silně mě naplňuje, ale je tu něco, co se začíná už pár let ozývat silněji – mít kvalitní vztah. Na vztahu i na vědě musíte tvrdě pracovat. Nemyslím tím, že si pořídím dítě a od té doby budu doma, ale chtěla bych to vyřešit ke spokojenosti obou stran.“ (RNDr. Marie Prchalová in Tupá 2007: 66)

V důsledku působení symbolických, politických a institucionálních procesů, které jsme analyzovaly v tomto textu, jsou některé volby mnohem dostupnější ženám než mužům a naopak. Rozhodnutí nejsou výsledkem jakéhosi nezaujatého zvážení možností. Záleží na tom, „v co doufáme a co je možné učinit“ (Mol 2008: 13). Doktorandky i vědkyně na počátku dráhy často doufají v to, že bude možné mít obojí – jak vědeckou kariéru, tak děti – a jsou omezeny tím, co je možné udělat, ať již v rámci instituce, profese, rodiny a vůbec jejich osobních preferencí. Jejich horizont toho, co může být, je omezen imperativy ideologie mateřství, představami správné matky a strachem být onálepkována jako matka špatná. Zároveň je také omezen „Jinakostí“ tělesnosti a mateřství v rámci institucí, což se promítá nejen do soudů a odsudků konkrétních žen, ale zejména do nastavení pravidel a politik.

Rozhovory s vědkyněmi na pozici samostatné vědecké pracovnice poukazují na určitou neochotu se ucházet o vlastní laboratoř (některé z nich údajně jejich kolegové vyzývali, aby se o vlastní tým ucházely). Často uváděným důvodem je proměna vědecké práce a související tlak na výkon a vědomí budoucího hodnocení. Všechny se zmiňovaly o nejistotě a strachu o zabezpečení týmu – obavy o zajištění plynutí grantových prostředků a vize zrušení neúspěšných týmů v dalším kole hodnocení. V logice volby tyto úvahy nedávají smysl: pro jejich okamžitý profesní rozvoj je důležité získat tým, bez ohledu na to, co bude s kolegy a kolegy a jimi samotnými někdy v budoucnu. Tyto úvahy ovšem dávají smysl v logice péče, kdy do rozhodování vstupují další kolektivity (rodinné a pracovní), další požadavky než jen vlastní profesní rozvoj, racionálně zvážený, bez ohledu na ostatní faktory.

Tyto úvahy jsou ale obtížně artikulovatelné na vedoucích pozicích, které orientuje logika volby. Soukromý, nepracov-

ní život se zde stává méně viditelným, něčím, co z hlediska organizace vědecké práce a vědeckého týmu přestává být relevantní. Jak říká jedna vedoucí týmu: „Až v téhle funkci vidím, že je to problém počítat s tím, že ty lidi tu jsou, ale mají své osobní životy.“

## Závěry

Akademický biovědecký výzkum se mnohačetnými způsoby proměňuje. My jsme zde představily jednu z hlavních proměn, totiž posun od dynastických k dynamickým laboratořím spolu s dalšími spojenými dynamikami (hodnocení vědeckého výkonu a mobility). Studující a vědci a vědkyně na počátku profesní dráhy dnes vrůstají do této nové modalit, která je často, v českém kontextu, považována za pozitivní: přetrvává dynastické linie, vnáší soutěživost, činí instituce meritokratičtější oproti neviditelným, netransparentním personálním vazbám, které se prosazují v dynastickém modelu. Síť tzv. starých známých (old boys' networks) pochopitelně fungovaly, byť jinak, také v dynastickém modelu. Pozitivní působení mezinárodní mobility je pak téměř nezpochybnitelné.

Z hlediska ženských kariér mají tyto změny od dynastických k dynamickým laboratořím zásadní negativní dopady. V dynastických laboratořích byly kariérní přestávky následovány více či méně hladkým návratem do stejné instituce. Byly sice nežádoucí, protože narušovaly ideál linearity, ale byly zvládnutelné (zejména v závislosti na vedoucím laboratoře). Neexistoval tlak na mezinárodní mobilitu (zde je potřeba vzít také v potaz, že až do roku 1989 byla mezinárodní mobilita více či méně omezena) a vědkyně mohla strávit celý svůj pracovní život v jedné instituci na pozici samostatné vědecké pracovnice, rozvíjet svůj výzkum spolu s technickým personálem a případně studujícími. V dynamických laboratořích dneška to není možné. Normativní kariérní dráha zahrnuje výukovou/vědeckovýchovnou fázi doktorátu a postdoku s tím, že vytvoření vlastní laboratoře je konečným cílem.

Mohlo by se na první pohled zdát, že dynamický model se svojí mobilitou, flexibilitou a otevřeností může ženy vyvazovat ze závislosti na rozhodnutích vedoucího laboratoře a pomoci jim zvládnout návrat po kariérní přestávce. V tomto článku jsme ale nabídly pohled na některé z výzev, které proměna dynastických laboratořích na dynamické má z hlediska dělání vědy a dělání mateřství. Ukázaly jsme, že dynamická kariérní uspořádání jsou výsledkem stále komplexnějších sítí laboratořích, hodnocení výkonu, grantových agentur, politických představivosti flexibility a mobility v raných fázích vědecké dráhy a že dosažení pozice vedoucí laboratoře nenabízí možnost přestávky na mateřství. Výzkumné instituce a představy excelence jsou nadále organizovány na principu racionálního, odtělesněného individua, které činí ta správná rozhodnutí. Běžným postojem v České republice je ten, že lidé mají volbu – nikdo je nenutí ve vědě zůstat, a pokud nemohou naplnit požadavky této profese, mohou a měli by odejít.



Takový pohled na výzkumné kariéry ale není udržitelný. Jedním důvodem je jeho neschopnost řešit genderové rozdíly, a tudíž jeho inherentní diskriminační povaha. Za druhé, takový pohled na kariéry je slepý vůči obecnějším posunům ve výzkumné profesi směrem k prekaritě. Kariérní přestávky nejsou pouze doménou žen, které kariéru přeruší kvůli rodičovské práci. Kariérní přestávky se rychle stávají integrální součástí vědeckých drah jako výsledek diskontinuit ve financování výzkumu, smluv na dobu určitou, načasování stáží atd. Kariérní mystika funguje pro ještě méně lidí, než tomu bylo v minulosti. Jak jsme ale ukázaly v tomto textu, mateřství a rodičovství nadále utvářejí typ diskontinuity v kariérní dráze, která je vnímána jako specificky ženská. Podvojný vliv nových požadavků v biovědách a pokračující genderová slepota týkající se výzkumných kariér obecně proto nepřiměřeně negativně dopadají na ženy. Individualizovaná odpovědnost za zvládnutí kontinuity v časově a prostorově fragmentovaném akademickém provozu tak přináší nové genderové nerovnosti.

© Marcela Linková, Alice Červinková, 2013  
© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

## Literatura

- Acker, J. 1990. „Hierarchy, jobs and bodies: a theory of gendered organizations.“ *Gender and Society*, Vol. 4, No. 2: 139–158.
- Acker, J. 2008. „Helpful Men and Feminist Support: More than Double Strangeness.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 15, No. 3: 288–293.
- Blair-Loy, M. 2001. „Cultural Constructions of Family Schemas. The Case of Women Finance Executives.“ *Gender & Society*, Vol. 15, No. 5: 687–709.
- Červinková, A. 2007. „Vlak už kolem projíždí a myslím, že za chvíli uvidím jen koncový světla: sladování a oddělování osobního a pracovního života začínajících vědců a vědkyň.“ Pp. 18–23 in Červinková, A. et al. *Cesty labyrintem: Propojování a oddělování soukromého a pracovního života*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Červinková, A. 2010. „Postdokovat po světě: Genderové politiky akademické mobility.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 11, č. 1: 49–59.
- Červinková, A., Vohlídalová, M. 2012. *Vědci a vědkyně v pohybu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- ČSÚ. 2012. *Zaostřeno na ženy a muže 2012*. Český statistický úřad.
- Dudová, R., Hašková, H. 2010. „Diskursy, instituce a praxe péče o děti do tří let ve francouzsko-české komparativní perspektivě.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 36–47.
- Etzkowitz, H., Leydesdorff, L. 1995. „The Triple Helix: University – Industry – Government Relations“. [online]. *EASST Review*, Vol. 14, No. 1. [cit. 8. 6. 2009]. Dostupné z: <<http://www.easst.net/review/march1995>>.
- Felt, U. (ed.). 2009. *Knowing and Living in Academic Research. Convergence and Heterogeneity in Research Cultures in the European Context*. Prague: Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Nedatováno. *Rodič-akademik & granty*. [online]. [cit. 1. 3. 2013]. Dostupné z: <[http://www.cuni.cz/FF-8050-version1-granty\\_FINAL.pdf](http://www.cuni.cz/FF-8050-version1-granty_FINAL.pdf)>.
- Garforth, L., Kerr, A. 2009. *Constructing careers, creating communities: findings of the UK KNOWING research on knowledge, institutions and gender*. Leeds: University of Leeds.
- Gibbons, M. et al. 1994. *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Thousand Oaks; New Delhi: Sage.
- Hamplová, L. 2010. „Jak zařídit babyboom?“ [online]. *Lidové noviny* 15. 5. 2010. [cit. 17. 5. 2010]. Dostupné z: <[http://www.lidovky.cz/jak-zaridit-babyboom-018-/ln\\_noviny.asp?c=A100515\\_000109\\_ln\\_noviny\\_sko&klic=236976&mes=100515\\_0](http://www.lidovky.cz/jak-zaridit-babyboom-018-/ln_noviny.asp?c=A100515_000109_ln_noviny_sko&klic=236976&mes=100515_0)>.
- Hašková, H. 2007. „Doma, v jeslích nebo ve školce? Rodinná a institucionální péče o předškolní děti v české společnosti v kontextu změn na trhu práce, sociálních politik a veřejných diskurzů mezi lety 1945–2006.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2: 15–26.
- Hašková, H. 2008. „Kam směřuje česká společnost v oblasti denní péče o předškolní děti?“ Pp. 51–70 in Křížková, A., Dudová, R., Hašková, H., Maříková, H., Uhde, Z. (eds.). *Práce a péče*. Praha: SLON.
- Hašková, H. 2011. „Proměny časování a způsobu návratu matek do zaměstnání.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 40–52.
- Hašková, H., Saxonberg, S. (eds.), Mudrák, J. 2012. *Péče o nejmenší. Boření mýtů*. Praha: SLON.
- Hermanowicz, J. C. 1998. *The Stars Are Not Enough: Scientists – Their Passions and Professions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hermanowicz, J. C. 2007. „Argument and Outline for the Sociology of Scientific (and Other) Careers.“ *Social Studies of Science*, Vol. 37, No. 4: 625–646.
- Hermanowicz, J. C. 2009. *Lives in Science: How Institutions Affect Academic Careers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Knights, D., Richards, W. 2003. „Sex Discrimination in UK Academia.“ *Gender, Work and Organization*, Vol. 10, No. 2: 213–238.
- Křížková, A., Maříková, H., Dudová, R., Sloboda, Z. 2009. „The Conditions of Parenthood in Organisations: An International Comparison.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 45, No. 3: 519–547.
- Kuchařová, V. et al. 2009. *Péče o děti předškolního a raného školního věku*. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Law, J. 1994. *Organizing modernity*. Oxford: Blackwell.
- Linková, M. 2009. „Ne každý úspěch se počítá: excellence a genderování vědecké dráhy v přírodních vědách.“ Pp. 73–100 in Stöckelová, T. *Akademické poznávání, vykazování a podnikání. Etnografie měnící se české vědy*. Praha: SLON.

- Linková, M., Cidlinská, K., Tenglerová, H., Vohlídalová, M., Červinková, A. 2013. *Nejisté vyhlídky: proměny vědecké profese z genderové perspektivy*. Praha: SLON.
- Linková, M., Stöckelová, T. 2012. „Public accountability and the politicization of science: The peculiar journey of Czech research assessment.“ *Science and Public Policy*, Vol. 39, No. 5: 618–629.
- Martin, J. 1990. „Deconstructing organizational taboos: the suppression of gender conflict in organizations“. *Organization Science*, Vol. 1, No. 1: 1–21.
- Myers, N. 2010. „Pedagogy and Performativity: Rendering Laboratory Lives in the Documentary Naturally Obsessed: The Making of a Scientist.“ *Isis*, Vol. 101, No. 4: 817–828.
- Moen, P. 2005. „Beyond the Career Mystique: ‘Time In’, ‘Time Out’, and ‘Second Acts’.“ *Sociological Forum*, Vol. 20, No. 2: 189–208.
- Mol, A. 2002. *The Body Multiple. Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.
- Mol, A. 2008. *The Logic of Care. Health and the Problem of Patient Choice*. London and New York: Routledge.
- Mol, A. 2008. *The Logic of Care. Health and the Problem of Patient Choice*. London, New York: Routledge.
- MPSV. 2007. „Třírychlostní dovolená.“ [online]. [cit. 14. 6. 2013]. Dostupné z: <[http://www.mpsv.cz/files/clanky/4876/MPSV\\_A4\\_bezorezu.pdf](http://www.mpsv.cz/files/clanky/4876/MPSV_A4_bezorezu.pdf)>.
- Národní politika výzkumu, vývoje a inovací České republiky na léta 2009–2015. [online]. [cit. 14. 6. 2010]. Dostupné z: <<http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=532844>>.
- Nowotny, H. et al. 2001. *Re-Thinking Science. Knowledge and the Public in an Age of Uncertainty*. Oxford: Polity.
- OECD. 2012. *Closing the Gender Gap: Act Now*. OECD Publishing.
- Power, M. 2003. „Evaluating the Audit Explosion.“ *Law & Policy*, Vol. 25, No. 3: 185–202.
- Reforma výzkumu, vývoje a inovací v ČR. 2008. [online]. [cit. 7. 7. 2008]. Dostupné z: <<http://www.vyzkum.cz/Priloha.aspx?idpriloha=497386>>.
- Runté, M., Mills, A. J. 2004. „Paying the toll: a feminist post-structural critique of the discourse bridging work and family.“ *Culture and Organisations*, Vol. 10, No. 3: 237–249.
- SET for Success. *The Supply of People with Science, Technology, Engineering and Mathematics Skills*. 2002. HM Treasury.
- Smetáčková, I. (ed.). 2005. *Genderové aspekty přechodu žáků mezi vzdělávacími stupni*. Interní publikace. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Smithson, J., Stokoe, E. H. 2005. „Discourses of work-life balance: negotiating ‘genderblind’ terms in organizations.“ *Gender, work and organization*, Vol. 12, No. 2: 147–168.
- Stöckelová, T. (ed.). 2009. *Akademické poznávání, vykazování a podnikání. Etnografie měničů se české vědy*. Praha: SLON.
- Sturges, J. 1999. „What it means to succeed: Personal conceptions of career success held by male and female managers at different ages.“ *British Journal of Management*, Vol. 10: 239–252.
- Šaldová, K., Tenglerová, H. 2007. „Tady je na dohodě vlastně úplně všechno. Příklady dobré praxe na cestách labyrintem sladování soukromého a profesního života.“ Pp. 36–42 in Šaldová, K. (ed.) *Cesty labyrintem. O vědecké profesi, soukromém životě a jejich propojování*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- The Chemistry PhD: the impact on women's retention*. 2008. The Royal Society of Chemistry and the UK Resource Centre for Women in SET [online]. [cit. 6. 3. 2010]. Dostupné z: <[http://www.rsc.org/images/womensretention\\_tcm18-139215.pdf](http://www.rsc.org/images/womensretention_tcm18-139215.pdf)>.
- Topolánek, M. 2007. „Projev předsedy vlády ČR Mirka Topolánka při slavnostním zahájení Evropského roku rovných příležitostí v divadle Archa v Praze dne 2. 4. 2007.“ [online]. [cit. 4. 7. 2008]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/scripts/detail.php?id=22022>>.
- Tupá, B. (ed.). 2007. *Dámský gambit. Zahájení vědecké dráhy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Univerzita Karlova. Nedatováno. *Rodič-akademik & granty*. [online]. [cit. 5. 3. 2013]. Dostupné z: <[http://www.ff.cuni.cz/FF-8050-version1-granty\\_FINAL.pdf](http://www.ff.cuni.cz/FF-8050-version1-granty_FINAL.pdf)>.
- Van den Brink, M., Benschop, Y. 2012. „Gender practices in the construction of academic excellence: Sheep with five legs.“ *Organization*, Vol. 19, No. 4: 507–524 [česky: Van den Brink, M., Benschop, Y. 2013. „Genderové praktiky v konstrukci akademické excelence: Ovce s pěti nohama.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 14, č. 1].
- Vláda České republiky. 2000. *Národní politika výzkumu a vývoje České republiky na léta 2009–2015*. [online]. [cit. 8. 9. 2008]. Dostupné z: <<http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=532844>>.
- Vohlídalová, M. (ed.). 2010. *Akademické duety: o profesním a soukromém životě ve vědě*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
- Vohlídalová, M. 2013. „Vědkyně mezi dvěma mlýnskými kameny: o podmínkách kombinace pracovního života a rodičovství ve vědecké profesi.“ Pp. 99–126 in Linková, M. a kol. *Nejisté vyhlídky: Proměny vědecké profese z genderové perspektivy*. Praha: SLON.
- Williams, J., Segal, N. 2003. „Beyond the maternal wall: relief for family caregivers who are discriminated against on the job.“ *Harvard Women's Law Journal*, Vol. 26: 77–162.
- Ziman, J. 2000. *Real Science: What it Is and What it Means*. Cambridge: Cambridge University Press.

### Poznámky

- 1 Esej *Vlastní pokoj* Virginia Woolf poprvé vydala v roce 1929 na základě série přednášek. Argumentuje v něm pro potřebu fyzického a symbolického prostoru pro autorky v literární tradici, ve které dominují muži.
- 2 Využíváme i další výzkumná data sebraná v průběhu podporných projektů, které se zaměřovaly na postavení žen ve

vědě (Národní kontaktní centrum – ženy a věda, MŠMT, OK 437, OK 459, OK08007).

**3** Není bez zajímavosti, že ústav A upustil od hodnocení jednotlivců (vedoucích týmů a samostatných vědeckých pracovníků a pracovníc), které zavedl v roce 2004, a od roku 2009 přešel na hodnocení týmů. Tento posun reflektuje transformaci od dynastických k dynamickým laboratořím, které se věnujeme v další části, kde vedoucí týmu je odpovědný za to, že určuje směřování celé skupiny, a tak – přímo či nepřímo – přispívá ke všem publikacím v týmu. Uznává také inherentní nespravedlnost předchozího systému, kde byli vůči sobě poměřováni jednotlivci, kteří spolu soutěžili na značně odlišných hřištích (vedoucí týmů a samostatní vědečtí pracovníci a pracovnice).

**4** Oproti disciplinárně orientované, poměrně uzavřené představě vědy modu 1 koncept vědy modu 2 klade důraz na vstup dalších aktérů do správy vědy (vlády, různé agentury, průmysl, občanská společnost), na interdisciplinární či transdisciplinární přístupy a obecněji na otevřenost vědy společnosti.

**5** Slovo samostatný je zde klíčové: jde o osobu s vlastním výzkumným zaměřením, která vychovává vlastní studenty.

**6** Míra ekonomické aktivity žen se v posledních letech pohybuje těsně pod hranicí 50 %, v případě mužů se pohybuje kolem 68 % (ČSÚ 2012).

**7** Jestliže 39 % matek dětí narozených v letech 1957–1974 zůstávalo s dítětem doma 0–12 měsíců a dalších 37 % 13 – 24 měsíců, u dětí narozených v letech 2000–2010 to bylo pouze 13 %, respektive 16 %. Naopak 44 % matek zůstávalo doma s dítětem 25 – 36 měsíců a dalších 27 % 37 a více měsíců (Hašková 2011: 44).

**8** Nová brožura Univerzity Karlovy *Rodič-akademik & granty* uvádí (nedatováno: 2): „I když tedy není možno z pracovního právního hlediska nadřadit grantový úkol povinnosti zaměstnavatele umožnit rodiči-akademikovi odchod na mateřskou nebo rodičovskou dovolenou nebo třeba ošetřování

nemocného dítěte, je třeba počítat s tím, že profese akademika s sebou nese kvůli specializaci jistý stupeň nenahraditelnosti (přinejmenším v krátkodobém a střednědobém horizontu). Z tohoto důvodu je třeba odpovědně plánovat svou účast v grantových projektech, plánujete-li zároveň rodičovství.“

*Marcela Linková je koordinátorkou Národního kontaktního centra – ženy a věda. V Sociologickém ústavu AV ČR pracuje od roku 2000. Na Fakultě sociálních věd UK pracuje na svém doktorátu na téma veřejné vykazatelnosti a hodnocení vědy. Její výzkum se zaměřuje na genderové aspekty proměn akademického prostředí, zejména na utváření kariérních drah, hodnocení vědecké práce a veřejnou vykazatelnost ve vědě, a na analýzy vědních politik z genderové perspektivy. Je spoluautorkou knihy *Nejisté vyhlídky. Proměny vědecké profese z genderové perspektivy* (2013, SLON) a spolueditorkou publikací *Myšlení hranic: genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt* (2005, SOÚ AV ČR, v. v. i.) a *Mnohohlasem: vyjednávání ženských prostorů* (2006, SOÚ AV ČR, v. v. i.). Publikuje v odborných časopisech. Korespondenci zasílejte na adresu: [marcela.linkova@soc.cas.cz](mailto:marcela.linkova@soc.cas.cz).*

*Alice Červinková se výzkumně zaměřuje na studia vědy a technologií, konkrétně se zabývá ustavováním akademické dráhy a akademickou mobilitou. Je doktorandkou na katedře sociologie Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. V letech 2002–2012 pracovala na výzkumných a podpůrných projektech Sociologického ústavu AV ČR. Je spoluautorkou knihy *Nejisté vyhlídky. Proměny vědecké profese z genderové perspektivy* (2013, SLON) a spolueditorkou publikace *Myšlení hranic: genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt* (2005, SOÚ AV ČR, v. v. i.). Korespondenci zasílejte na adresu: [alice.anna298@gmail.com](mailto:alice.anna298@gmail.com).*

# NEMŮŽEŠ BÝT MALÍŘKA, Z TEBE BUDE ČÍŠNICE: KARIÉRY UMĚLKYŇ V AKADEMICKÉM PROSTŘEDÍ, FEMINISTICKÁ PEDAGOGIKA A FIGURA AUTORITY / ZUZANA ŠTEFKOVÁ

## **You Cannot Be a Painter, You Will Be a Waitress: Careers of Women Artists in Academia, Feminist Pedagogy and the Figure of Authority**

**Abstract:** The article tracks the journeys of selected American women artists of the second wave of feminist movement on their path through art institutions and their changing relation toward the figure of authority from the position of students to the one of art pedagogues. The text examines sexist conduct and language characteristic of and specific to the environment of art academies and the art world in general. Using the example of Feminist Art Program founded in 1970 by Judy Chicago at the Fresno University, it tries to assess power relations and teacher authority within the context of feminist art pedagogy. Furthermore, the text gives examples of problems encountered by Czech women artists regarding their access to authority. The article is based on a qualitative research and synthesis of interviews with American women artists who at some point of their careers taught studio art and tried to reconsider the authority they embodied.

**Key words:** Feminism and art, sexism in the academia, feminist pedagogy

„Řekla jsem mu, že chci jít studovat na Cooper Union, a on mi řekl: Nemůžeš být malířka, z tebe bude číšnice.“

Amy Sillman

(Film *The Heretics*, Braderman 2010)

„Lidi Judy nenáviděli; cítili se ohrožení.“

Nancy Youdelman

(Levin 2012)

„V mém pojetí jsou feministické hodnoty zakořeněné v alternativě k převládajícímu paradigmatu moci nad ostatními. Oproti tomu feminismus podporuje osobní posílení (empowerment), tedy něco, co se ve spojení se vzděláním stává mocným nástrojem změny.“

Judy Chicago

(Chicago 1996: 30)

Výše uvedené citáty označují tři milníky na cestě feministické umělkyně akademickým prostředím a do určité míry předznamenávají strukturu tohoto textu. Každý z nich se vztahuje k jednomu životnímu období umělkyně, které koncem 60. let a na počátku 70. let 20. století vstupovaly na půdu uměleckých škol jako studentky nebo pedagožky, a zároveň pojmenovává jeden z možných typů vztahování se k moci a figuře autority: od rezistence vůči (pedagogické) autoritě přes uchopení moci v pozici autority až po její transformaci. První citát evokuje moment, kdy se budoucí umělkyně utkává s autoritativní mocí pedagoga. Druhý se týká boje o autoritu a konfrontačního vztahu mezi začínající pedagožkou (v tomto případě Judy Chicago) a jejími kolegy a studenty. V posledním citátu nastiňuje Judy Chicago aspekty feministické pedagogiky usilující o přehodnocení uplatňování moci.

Tento text vychází z rozhovorů se čtyřmi americkými umělkyněmi a historičkami umění působícími na vysokých uměleckých školách. Polostrukturované rozhovory vznikly během mého badatelského pobytu v New Yorku v letech 2012–2013 a navazují na podobně zaměřená interview s českými a slovenskými respondentkami realizovaná od roku 2009, kdy jsem přednášela na VŠUP v Praze.<sup>1</sup> Další informace jsem čerpala z publikovaných rozhovorů a jiných veřejně dostupných materiálů (filmových dokumentů, autobiografické literatury), včetně pramenů orální historie.

Cílem textu bylo analyzovat specifické problémy, s nimiž se umělkyně setkávají v prostředí uměleckých škol na své cestě z periferie do centra, a zároveň problematizovat pozici autority učitele či učitelky z hlediska feministické pedagogiky. Jednotlivé (americké i české) příklady popisující formy vztahů umělkyně k pozici autority jistě nelze chápat jako vyčerpávající popis situace ani jako definici výčtem, ale jejich různorodost ukazuje fungování moci mezi aktéry, institucemi a diskursy a jejich vzájemnou provázanost. Jestliže Barbara Bagilhole mluví o (britském) akademickém prostředí jako o baště maskulinismu (Bagilhole 2011: 59), vysoké umělecké školy v tomto smyslu nejsou ani dnes žádnou výjimkou. Následující článek sice popisuje podmínky amerického prostředí 60. a 70. let 20. století a vychází ze zkušenosti umělkyně, jejichž společenské a umělecké zázemí bylo v mnohém odlišné od situace, v níž se nacházejí generace jejich dcer a vnuček, stejně jako se jejich problémy pochopitelně lišily od těch, které zažívaly jejich vrstevnice v českém prostředí. Přesto nejsou popisované diskriminační praktiky a způsoby jejich překonání bez vztahu ani k současnému českému prostředí. I v místních poměrech totiž stále platí, že pro ženy-umělkyně je možnost získání pedagogické autority ve srovnání s jejich mužskými kolegy komplikovaně-

ší.<sup>2</sup> Proto má smysl hledat inspiraci u žen, kterým se podařilo dosáhnout v systému uměleckých škol statusu autorit a zároveň pozici moci svým pedagogickým přístupem radikálně proměnit.

### **Ženy v akademickém uměleckém prostředí**

Virginia Valiant ve své knize *Proč tak pomalu?* konstatuje, že „všechna prestižní zaměstnání jsou mužská zaměstnání“ (Valiant 1998: 15). Z tohoto hlediska si umělecká profese udržuje paradoxní pozici. Na umělce je stále často názíráno prizmatem modernistického mýtu (nepochopeného a proto strádajícího) génia obvykle obklopeného auru bohémské asociálnosti, jehož prestiž vychází právě z této ambivalentní role „božského vyvrhele“. Jiným populárním mýtem, odrážejícím hodnoty současné konzumní společnosti, je figura mladého umělce-celebrity, milionáře v pětadvaceti, zastupovaného prestižní galerií. Není jisté nutné zdůrazňovat, jak statisticky vzácné jsou oba výše nastíněné scénáře, podstatné však je, že role umělce jakožto zdroj (jakkoli kontroverzní) společenské prestiže je v obou případech kódovaná jakožto mužská.

Stejně tak vysoké umělecké školy představují prostředí se silnou maskulinní tradicí. Současné akademie už sice nejsou institucionálně diskriminační jako v dobách svého největšího rozkvětu během 19. století, kdy se s ohledem na ženskou vrozenou „cudnost“ zapovídalo ženám studium podle nahého modelu a tím se i značně omezovala jejich konkurenceschopnost, ale ani dnešní prostředí uměleckých škol není zcela oproštěno od sexistických předsudků a (více či méně otevřené) diskriminace žen. Druhořadému postavení žen na školách nahrává především skutečnost, že mezi pedagogy a zvláště ve vedoucích pozicích dominují muži. Stejně tak ženy až na výjimky nefigurují v uměleckém kánonu a v rámci výuky dějin umění jsou uváděny jen výjimečně. Přitom mezi studenty poměr žen vůči mužům na uměleckých školách rok od roku stoupá (již v 70. letech byl poměr mezi americkými studenty bakalářských programů 50 až 65 % ve prospěch žen) (Lovelace 2013) a roste i poměrné zastoupení žen mezi pedagogy. Zatímco v letech 1970–1971 bylo podle údajů Women's Caucus of the College Art Association pouze 11,1 % profesorek a 17,5 % docentek a v pozicích vedoucích ateliérů volného umění se ženy téměř nevyskytovaly, v roce 2010 už ženy tvořily 45,5 % pedagogického sboru na univerzitách nabízejících bakalářské programy a 38,1 % na univerzitách s doktorskými programy (Lovelace 2013). Jestliže bylo podle průzkumů v USA v roce 1970 mezi profesionálními umělci 32 % žen, o 14 let později to bylo už téměř 40 %. V oborové organizaci sdružující pracovníky v umění College Art Association byla feminizace uměleckého světa ještě citelnější; už v roce 1976 tvořily téměř polovinu členů CAA ženy a toto procentuální zastoupení si zachovávají i nadále (Collins, Sandell 1984: 22).

Tomuto početnímu růstu však zdaleka neodpovídá zastoupení žen ve výstavních strategiích galerií a muzeí. Podle sdružení Women Artists in Revolution tvořily ženy v roce

1970 mezi umělci zastupovanými newyorskými galeriemi jen dvacetinu (Lovelace 2013). V důsledku nátlaku na muzea a galerie<sup>3</sup> se počet žen vystavujících v amerických uměleckých institucích zvýšil na 20 až 25 % (Collins, Sandell 1984: 23), ale po počátečních úspěších se ukázalo, že navzdory stále stoupajícím počtům umělkyně se poměr vystavovaných žen dále nezvyšuje.

Více než čtyřicet let po nástupu feministického hnutí, v době, kdy 46 % veškerých profesionálních umělců v USA tvoří ženy (Lovelace 2013), jsou umělkyně v uměleckém prostředí stále diskriminovány. S tím souvisí i jejich nízké zastoupení mezi pedagogy na vysokých školách, zvláště v rámci ateliérové výuky volného umění. Pro prestižní americké instituce totiž v době hospodářské krize a rostoucího studentského zadlužení platí, že aby do svých programů přilákaly platící studenty, potřebují zvučně znějící jména uměleckých hvězd, a těmi jsou ve stávajících podmínkách stále především muži.

### **Jak vychovávat umělkyni?**

Kromě obecných problémů, jakými jsou tradiční dělba rolí přisuzující péči o děti a domácnost ženě, absence ženských vzorů a sítě „patronek“ v pozicích autorit a v maskulinním prostředí zakořeněná nedůvěra vůči vůdčím a manažerským schopnostem žen, existuje řada specifických překážek, které negativně ovlivňují kariérní postup žen v oblasti vizuálního umění. Ve svém slavném článku nazvaném „Proč nebyly žádné velké umělkyně?“ nabízí Linda Nochlin odpověď, která spojuje absenci „velkých umělkyně“ v dějinách umění s nerovnými podmínkami žen ve vzdělání, demonstruje, jak se na procesu jejich „umenšování“ podílela hierarchizace a nízký status uměleckých žánrů a technik spojovaných s ženami, a zároveň ukazuje, jak byl samotný koncept „velikosti“ implicitně i explicitně konstruován ve spojení s maskulinitou (Nochlin 1971). Feministická kritika dějin umění od té doby přesvědčivým způsobem ukázala, jak od Vasariho *Životů nejslavnějších malířů, sochařů a architektů* (1550) produkují dějiny umění genialitu jako funkci mužského genderu v umění (Pachmanová 2002). Ve stejném duchu byla tradičně s maskulinitou spojována i kreativita, zatímco „femininní“ stylové charakteristiky měly a stále mají negativní zvuk. Nejde však jen o sexisticky podbarvený jazyk umělecké kritiky, respektive pedagogického hodnocení. V případě žen, které se chtějí věnovat umění, představuje důležitý handicap i konflikt rolí. Zatímco v případě úspěšných umělkyně je často zdůrazňováno selhání v osobním a rodinném životě, agresivní soutěživost potřebná k vybudování a udržení si profesionální umělecké kariéry a takřka fanatické oddání se kreativnímu životu jsou naopak spojovány s muži. Před ženou aspirující na umělkyni se tedy otevírá pomyslná volba. Buď se může ztotožnit s maskulinní rolí, rezignovat na rodinný život a usilovat o to být úspěšnou profesionální umělkyní, anebo dát přednost rodině a umění pěstovat jako víkendové hobby.

Následující příklady vycházející z výpovědí umělkyně dokumentují formy sexisticky podbarveného chování a jazy-

ka příznačného pro umělecké prostředí. Ačkoli se ve většině případů jedná o zkušenosti žen, které se na dráhu profesionálních umělkyní vydaly v 60. a 70. letech, některé jimi popisované situace se příliš neliší od těch, s nimiž se setkávají studentky dnes.

Do 60. let zastávaly ženy v uměleckém provozu až na výjimky role sběratelek či galeristek, múz, fanynek a/nebo manželek. Výsadní úlohou jedněch i druhých bylo podporovat muže-umělce. Studium umění mohlo být v této situaci vnímáno nanejvýš jako volnočasová aktivita pro zaopatřené manželky, nikoli jako příprava na budoucí výkon povolání. Někteří muži šli ještě dále a odmítali si dokonce připustit představu ženy-umělkyně. Judy Chicago ve své autobiografii uvádí: „Jeden kritik mi často říkal, že nemůžu být žena a umělkyně zároveň.“ (Chicago 1996: 19) Tomu odpovídají svědectví žen, kterým jejich pedagogové dávali všemožně najevo, že s nimi jako s budoucími umělkyněmi nepočítají. Carolee Schneeman shrnuje tento postoj za všechny, když vzpomíná na profesora, který jí radil, aby „se neupínala k umění“ s odůvodněním, že „je jenom holka“. „Nebýt brána vážně“, bylo podle malířky Mary Miss „vůbec nehorší“ (Braderman 2010).

Mnozí z těchto mužů přitom vycházeli z přesvědčení, že dotyčné studentky se umění přestanou věnovat, až založí rodinu. Podle jejich názoru byla mateřská role neslučitelná s rolí profesionální umělkyně. Dlužno podotknout, že tuto představu sdílely i mnohé ženy. Například Judy Chicago se o mateřství vyjadřuje následovně: „Zjistila jsem, že nejúspěšnější umělkyně neměly děti, a vědomě jsem se rozhodla řídit se jejich vzorem.“ (Chicago 1996: 90) Tento konflikt rolí popisují i umělkyně, s nimiž jsem mluvila. Joan Semmel se zmiňuje o „schovávání dětí“ před návštěvou kurátora/galeristy a popisuje situaci, v níž profesor sice pochválil její práci, ale nezapomněl zdůraznit, jaká je její biologická úloha: „Jste dobrá malířka, ale budete dělat děti.“ Když mu začínající malířka odpověděla, že už děti má, pedagog ani na chvíli nezaváhal: „Budete dělat další děti.“ (Semmel 2013)

Patrně vůbec nejčastějším sexistickým komentářem uváděným generací umělkyní druhé vlny feminismu bylo přirovnání ženské tvorby k tvorbě mužů, tedy ono okřídlené rčení: „Maluješ jako muž.“ Ida Applebroog, jedna ze zakladatelek feministického časopisu *Heresies*, vzpomíná, jak ji toto hodnocení z úst profesora potěšilo (Braderman 2010), a stejnou vzpomínku si vybavuje i Joan Semmel. V rozhovoru k tomu dodává: „Byla to pochvala. A taky mi to lichotilo.“ (Semmel 2013)

S tímto zdánlivě neviným pochvalným přirovnáním k práci mužů však šlo ruku v ruce negativní hodnocení femininního stylu a témat v umění produkovaném ženami. Není proto divu, že se ženy často bránily spojování vlastní práce s ženskostí. Joan Semmel shrnuje tento postoj následovně: „Poslední, co bych chtěla, bylo, abych byla označena jako ‚ženská malířka‘.“ (Meyer, R.) Z téhož důvodu podepisovala malířka Grace Hartigan své obrazy jako „George“. Judy Chicago zase mluví o tom, jak se během postgraduál-

ních studií a v začátcích své umělecké kariéry pokoušela ve své tvorbě potlačit jakékoli odkazy k ženské anatomii, a popisuje znechucení, které se zmocňovalo jejich profesorů při spatření těchto „ženských forem“, „dělůh“ a „prsou“ (Chicago 2011). Pokud se narážky na ženskou zkušenost přece jen objevily, měly skrytou podobu. „Bylo příliš nebezpečné se [v tvorbě] odhalit coby umělkyně-žena.“ (Chicago 2011) Chicago vzpomíná, jak její ateliér navštívil vlivný kurátor Walter Hopps, ale ani se na její věci nepodíval a šel rovnou do ateliéru jejího muže. Po letech, když se ho na tento moment zeptala, popsal svou tehdejší motivaci následovně: „Bylo to, jako by si žena zvedla sukni, srolovala si punčochy a odhalila stehna. Musel jsem odvrátit oči.“ Zároveň však Hopps přiznal, že byl šokován vysokou kvalitou jejího umění, která ho přiváděla do rozpaků. „Co jsem měl dělat, když jsem viděl ženu, která dělala lepší umění než mnozí muži?“ (Chicago 2011)

Tuto bezradnost a pasivní agresivitu tváří v tvář ženské ikonografii však mohla stejně tak dobře vystřídat agrese aktivní, zvláště pokud se žena-umělkyně nechovala v souladu s femininním stereotypem a odmítla mužskou autoritu. „Bylo mi řečeno, že jsem ‚potvora‘, když jediné, co jsem podle svého přesvědčení dělala, bylo, že jsem vyjádřovala svůj názor. Také mě označovali za ‚kastující‘ a ‚lesbu‘.“ (Chicago 1996: 19) Příkladem vzpoury proti mužské autoritě byl pochopitelně příklon k feminismu. Martha Rosler například vzpomíná na podráždění, které vyvolával feministický obsah jejích školních prací. Když je prezentovala před svými pedagogy, bylo jí řečeno, že je to „fakt hloupý“ (Rosler 2013). Ať už studentky záměrně rebelují nebo jen příliš ostentativně prezentují svou femininitu, odplatou se může stát veřejné ponížení. Typickým příkladem této genderové podbarvené formy agrese v prostředí uměleckých škol je situace, kdy v rámci kolektivního hodnocení práce studentů dožene pedagog studentku k pláči. Genderová dynamika tohoto typu zneužití pedagogické autority, které Mira Schor popisuje jako „počítání skalpů“ (Schor 1997: 128), je méně jednoznačná než v případě, kdy učitelé selektivně ignorují studentky nebo jim zcela otevřeně dávají najevo, že umělecká kariéra není pro ženy. V případě veřejné zdrcující kritiky za účelem ponížení se „obětí“ může stát i student-muž a v pozici „sadistického“ pedagoga si lze představit i ženu, nicméně brutálně autoritářský styl odpovídá spíše maskulinnímu stereotypu, a stejně tak pláčící studentka ztělesňuje figuru korespondující s femininní rolí.

### **Feministický umělecký program a figura autority**

Výše uvedené sexistické projevy vedly Judy Chicago a další umělkyně 70. let k budování paralelních struktur, jakýchsi „vlastních pokojů“, v nichž mohly studentky i pedagožky realizovat své představy o ženském umění a jejich prostřednictvím utvářet samy sebe. Separatismus feministického uměleckého hnutí reagoval nejen na sexismus (mužského) pedagogického sboru, ale i na dominantní postavení studentů-mužů, v jejichž společnosti se ženy styděly mlu-

vit. Chicago k tomu dodává následující postřeh: „Ve svých předchozích kurzech jsem si všimla tendence některých studentů (obvykle, ale nikoli vždy mužů) dominovat, zatímco ostatní (často, ale nikoli výlučně ženy) zůstávaly zticha.“ (Chicago 1996: 26) Budování čistě ženských kolektivů bylo provázáno s hledáním vlastních uměleckých a kulturních kořenů. Řečeno slovy Shulamith Firestone, jedné z vůdčích osobností druhé vlny amerického feministického hnutí a zároveň absolventky Uměleckého institutu v Chicagu: „Aby mohly vytvářet skutečné ‚ženské‘ umění, musí ženy popřít celou kulturní tradici.“ (Fields 2012: 8) Teprve prostřednictvím tohoto popření stávající kulturní tradice mohly ženy objevit svůj tvůrčí potenciál, vlastní témata a historii.

Dnes již legendárním počinem v tomto směru byla pedagogická aktivita Judy Chicago na univerzitě ve Fresnu v letech 1970–1971. Později se Chicago i se svými studentkami přemístila do Kalifornského uměleckého institutu (CalArts) v Los Angeles, kde ve spolupráci s Miriam Schapiro pokračovaly ryze ženské umělecké aktivity pod názvem Feministický umělecký program (Feminist Art Program). Kromě důrazu na odstranění přímého i nepřímého sexismu ve výuce, hledání nového obsahu a forem relevantních pro tvorbu žen a zviditelnění jejich role v rámci dějin umění spočívala revolučnost feministické pedagogiky (nejen v kontextu uměleckých škol) také v přehodnocení figury autority a s ním spojeném novém pojetí pedagogického procesu (Fields 2012, Meyer, Wilding 2010, Meyer 2009, Wilding 1977, Chicago 1975).

Z tohoto hlediska představoval kurs, který Chicago ve Fresnu založila, i pozdější Feministický program na CalArts naprostý experiment. Jedna ze studentek, Chris Rush, charakterizovala program „jako větrnou smršť – nejzajímavější v mém životě“ (Levin 2012: 30). Během relativně krátké doby si měly studentky nezávisle na daném maskulinním uměleckém kánonu nastolit svá vlastní témata a zároveň objevit samy sebe jako tvůrčí subjekty. Tohoto cíle dosahovaly během pravidelných diskusí, kde se řešily problémy úzce provázané se ženskou zkušeností. Prostřednictvím těchto intenzivních diskusí, nikoli nepodobných „skupinám rozvoje sebevědomí“, které se staly jedním z charakteristických rysů amerického feministického hnutí 70. let, se studentky učily nacházet obsah a následně vytvářet umění z toho, čím žily, ať už se jednalo o rodinné vztahy, otázky sexuality, vlastní tělesnost atd. Problematický aspekt těchto „potlachů“ popisuje Faith Wilding následovně: „Judy vždycky říkala, že to děláme, protože chceme dělat umění, že to není psychoterapie, ale pochopitelně to bylo velmi podobné terapii. [...] Lidé plakali a vyváděli. [...] Někdy to bylo jako masová hysterie.“ (Wilding 2013) Chicago vedla své studentky ke kontaktu s jejich vlastním ženstvím, ale přitom se pokoušela podříditi směřování diskusí uměleckému růstu svých studentek, což se ne vždy dařilo. Jedna ze studentek, Dori Atlantis, vzpomíná, jak při jednom z těchto setkání Chicago vybuchla: „Kdybyste byli muži, tak se bavíte o své práci. Musíte se změnit.“ (Levin 2012: 30) Bylo evi-

dentní, že Judy Chicago sama neměla kontrolu nad procesy, které rozpoutala. „Bylo to, jako bych zvedla pokličku na konvici vroucí vody – vlastně až příliš rychle, protože mě to polekalo.“ (Chicago 1996: 27–28)

Studentky strávily rok téměř výlučně se svou profesorkou, což umožnilo vytvořit pedagogickou situaci nebývalé intenzity, pro niž bylo charakteristické mísení rolí: „Náhle jsem se ocitla v pozici učitele, mentora a a náhradního rodiče zároveň.“ (Chicago 1996: 27) Chicago zde pojmenovává jeden z klíčových aspektů pedagogické výměny; její podobnost s rodinnými vazbami. Obdobně o vztahu mezi studenty a učiteli mluví i Faith Wilding: „Mnozí studenti, a zvláště ti mladí, bakaláři, si najdou staršího profesora, ať už muže nebo ženu, aby jim byli rodiči.“ (Wilding 2013) Právě v kontextu umělecké ateliérové výuky založené na intenzivním osobním kontaktu, může mít tento přenos atributů rodičovských figur na pedagoga/pedagožku dalekosáhlý dopad na studenty, kteří v tomto vztahu podvědomě přijímají roli synů a dcer. V případě výše uvedených agresivních pedagogických postupů přitom vstupuje do hry tradiční oidiopovský narativ, v němž se otec pokouší zabít syna, ale syn zabije otce, a matka nebo sestra příhodně spáchá sebevraždu (Schor 1997: 128). Nutno poznamenat, že oidiopovskými motivy se nevyznačuje pouze zneužití učitelské autority. Samotný pedagogický vztah mezi učiteli a žáky byl po staletí modelován podle otcovské autority, a tento princip leží v samém základu předávání vědomostí v akademickém prostředí.

Z tohoto hlediska měly ženy (nejen) v akademickém prostředí vždy komplikovanější přístup k autoritě.<sup>4</sup> Buď se ztotožnily s mužskou rolí a svůj handicap vyplývající z ženské genderové role kompenzovaly ostentativní bojovností, nebo usilovaly o získání podílu na otcovské autoritě z pozic loajálních dcer/milenek (Hocker Rushing 2006). Například nástup Judy Chicago na univerzitu ve Fresnu a počátky Feministického uměleckého programu byl ve znamení stylizace do autoritativní role a jejich střetů (nejen) se studenty. „Její feministická agenda a přímočaré způsoby neunikly mužům, kteří ji považovali za nepřátelskou a agresivní. [...] Podle očitých svědků na jejich prvních hodinách někteří lidé bučeli.“ (Levin 2012: 27) Během prvního semestru, kdy učila smíšené kurzy, Chicago obrátila zažitou situaci, v níž mají iniciativu a slovo muži, a zakazovala studentům mluvit, aby se mohly projevit i studentky. Razantní způsob komunikace a výuky uplatňovala také posléze ve vztahu k ženám. Faith Wilding vzpomíná na první setkání s Judy Chicago a popisuje je z její strany jako „velmi konfrontační“. Wilding byla podle svých slov zvyklá poslouchat „autoritativní a autoritářské“ lidi (Wilding 2013), a tedy na rozdíl od jiných studentek ve FAP otevřeně neprotestovala. Naopak Vanalyne Green byla sice svou profesorkou „hypnotizována“ (Levin 2012: 27), ale ještě několik let poté údajně prožívala „syndrom posttraumatického šoku“ (Levin 2012: 30) a jejich interakce měly často podobu otevřeného konfliktu. Jestliže otcovská autorita a vztah k synům obnáší ur-

čítou míru vzájemné agrese, vztah dcer k autoritě matky není o mnoho idylickější a problematický může být i vztah matky k dcerám. Zatímco Mira Schor už z pozice pedagožky popisuje vlastní „mateřské“ ochranné tendence vůči studentům – „Někdy chci nad nimi rozprostřít ochranný, všepokrývající plášť jako sienská Madona milosrdná“ (Schor 1997: 133)<sup>5</sup> – vztahy mezi Judy Chicago a jejími svěřenkyněmi byly občas na ostří nože. Toto napětí dokládá i vzpomínka Laurel Klick na emotivní výstup mezi Vanalyn Green a Chicago, v jehož závěru pedagožka prohlásila: „Nebud' na mě našťvaná, já nejsem tvoje matka.“ (Levin 2012: 27)<sup>6</sup>

Jak je patrné z výše uvedených svědectví, pokusy zakladatelek feministické umělecké pedagogiky o překročení tradičního hierarchického modelu vycházejícího z otcovské autority se neobešly bez problémů: „Jako v případě mnohých feministických aktivistických skupin té doby se okamžitě objevily protichůdné tendence, mezi potřebami skupiny hledající vůdce, touhou určitých jedinců vést a hnutím, které v ideálním případě usilovalo o podkopání současné podoby vůdcovství.“ (Schor 1997: 130) V rozhovoru Mira Schor konstatuje, že jak Judy Chicago, tak Miriam Schapiro „zápasily s autoritou“. „Nejsem si jistá, do jaké míry si byla [Chicago] vědomá toho, že zachází s autoritou. Věděla, že kritizuje mužskou autoritu, ale ona autoritu také uplatňovala.“ (Schor 2013) Přesto, že před studentkami o této věci nemluvila, Chicago měla k vlastní autoritě velmi nejednoznačný vztah. Ve svých vzpomínkách uvádí, jak ještě daleko později, v době, kdy už měla status úspěšné umělkyně, trpěla „úzkostí z toho, že s takto silnými ženami není něco v pořádku“, a sváděla boj se „strachem z vlastní moci“ (Chicago 1996: 59).

Zároveň však právě tento ne(sebe)jistý vztah k moci na straně pedagožky i studentek umožňoval radikální rozvolnění tradičního pojetí autority. Mira Schor, která programem prošla po jeho přemístění na CalArts, popisuje vztah studentek k ženským autoritám následovně: „Studentky [...] měly ženy poněkud v menší úctě než muže, takže tam probíhaly otevřené debaty, hádky, vášnivé pokusy o vzepření se výkonu autority v rámci skupiny.“ (Schor 1997: 126) V ryze ženském prostředí tedy měly studentky větší možnost bojovat o moc a naučit se s ní pracovat.

Ačkoli tomu její vlastní autoritativní chování nenasvědčovalo, Judy Chicago vnímala sebe samu především jako „zprostředkovatele“ a, jak mnohokrát zdůraznila ve svých textech a rozhovorech, jejím hlavním pedagogickým cílem bylo posílení studentek a studentů prostřednictvím sebepoznání. „S rigidními vazbami mezi studenty a pedagogy jsem měla zrovna tak velký problém jako se standardními ženskými a mužskými rolami.“ (Chicago 1975: 76) Vědoma si toho, jak ji samotnou v době studií zraňoval nezáměr a přehlíživý přístup pedagogů, usilovala o „skutečnou interakci se studenty“ (Chicago 1975: 76). Jak poznamenává jedna z jejích tehdejších studentek, Laurel Klick: „Brala nás vážně a vedla nás k zodpovědnosti.“ (Levin 2012: 27) V rámci tohoto přístupu Chicago po studentech požadovala,

„[...] aby odkryli, *kde jsou*, intelektuálně, esteticky a lidsky. Zdálo se, že pouze tak jsme mohli vytvořit průsečík mezi tím, co jako jedinci potřebovali, a tím, co jsem jim mohla jako konkrétní osoba nabídnout. Nicméně vytvoření tohoto typu vazby vyžadovalo zbavení se tradiční role učitele a humanističtější interakci se studenty.“ (Chicago 1996: 26)

Působení vzájemného sdílení zkušenosti, umožňujícího reálnou interakci byl v případě Feministického uměleckého programu umocněn pocitem, že studentky i pedagožka jsou součástí stejného zápasu, který „nebyl jen zajímavý a smysluplný [...], ale poskytoval jim informaci, jak si mohou pomoci samy“ (Chicago 1975: 78).

Pojetí antihierarchické autority, o kterou ženy v rámci Feministického uměleckého programu na počátku 70. let usilovaly, se stalo jedním z podstatných prvků feministické umělecké pedagogiky (n.paradoxa 2010, Dalton 2001, Collins, Sandell 1984, Loeb 1979). Tento etos rovnostářštější interakce v kontextu pedagogické výměny nebyl pochopitelně vlastní pouze feministickému hnutí. Výraznou inspirací pro generaci umělkyně-pedagožek, která umělecky a lidsky dospívala koncem 60. a počátkem 70. let, se stal boj za práva menšin a konkrétně kniha *Pedagogika utlačených* brazilského pedagoga Paula Freireho. Tento text, anglicky vydaný v roce 1970, sice hovořil o útlaku kolonizovaných národů a etnik, ale jeho aplikace na útlak na základě genderu umožnila ženám analyticky podchytit vlastní „kulturní schizofrenii“, v níž se nacházely a která jim, řečeno slovy Donalda Maceda, diktovala, aby byly „přítomné, a přesto neviditelné, viditelné, a přesto nepřítomné“ (Freire 2005: 9). Ze zkušenosti s Feministickým uměleckým programem a z Freireho vize postkolonialistické antihierarchické pedagogiky vycházela během své učitelské kariéry rovněž Faith Wilding. To, co podle jejího názoru sdílely studentky FAP s postkoloniálními subjekty *Pedagogiky utlačených*, byla pozice lidí, „kteří cítí, že nemají žádnou moc“ (Wilding 2013). Feministický umělecký program naopak vycházel z předpokladu, že „každý je učitel a žák. Každý má zkušenost.“ Právě flexibilita pozic autority a nahlédnutí marginalizované ženské zkušenosti jako hodnotné a obohacující vedly k nalezení vlastního uměleckého jazyka a získání sebevědomí nutného ke vstupu do světa umění ovládaného muži. Prostřednictvím odkrývání individuálních a přitom často kolektivně sdílených zážitků spojených s ženskou vtělenou zkušeností, ale i díky společné práci na projektech, dospívaly mladé ženy k nazření vlastní individuální i kolektivní hodnoty. Z vědomí toho, „jaká je naše síla a jaká je naše touha“ (Wilding 2013), pak čerpaly sebedůvěru a později se mohly snažit vyrovnat se situací, v níž měly ony samy vystupovat v pozici pedagogické autority.

Tato autorita přitom neměla pramenit z pozice nadřazenosti posvěcené institucí, ale vycházet z vědomí sounáležitosti pedagožky a žáků a jejich společného cíle, kterým by nebylo prosté absolutorium. Jednu z nejpřípadnějších de-



finic *původu* této autority nabízí Mira Schor v eseji *Autorita a učení se*:

„Chci, aby [mí studenti] pochopili, že moje autorita, je-li jaká, nepochází z institucionalizované pozice, kterou je třeba slepě poslouchat nebo se proti ní slepě bouřit, ale vychází z mého překonání stejných překážek, se kterými se setkávají i oni.“ (Schor 1997: 134)

Mira Schor také problematizuje tradiční autoritářský způsob výuky a odkrývá mocenské fungování pedagogického procesu. Toto genderově specifické (zne)užívání autority se neprojevuje pouze zjevným sexismem (ono výše uvedené počítání skalpů), ale odráží se i v pedagogickém stylu založeném na hledání jednoho správného řešení. Toto pojetí výuky vede podle Schor k formalismu, který vychází ze stejných premis jako lineární model dějin umění s jeho předpojatostí vůči femininitě a ženskému elementu. Opakem tohoto pedagogického (a uměleckého) formalismu je důraz kladený na osobní obsah a vnitřní zdůvodnění tvůrčích postupů, které vycházejí z žité zkušenosti studentů. Přínos tohoto přístupu k autoritě spočívá v přenesení aktivity na studenta.

„[P]odkopání tradičních, genderově specifických struktur autority a dosažení transparentní formy výuky může napomoci vytvoření situace, v níž se to, co nelze naučit – inteligence, úsilí, sebekritičnost –, můžeme naučit sami.“ (Schor 1997: 134)

### Exkurs do českého prostředí

Jak už bylo řečeno, také dnes je v podmínkách tuzemských uměleckých škol pro ženy obtížné vybudovat si pozici autority v převážně maskulinním prostředí. Stejně jako jejich americké předchůdkyně před více než půl stoletím narážejí dnešní české adeptky umění na předsudky svých pedagogů vycházejících z představy, že ženy po absolutoriu vymění uměleckou kariéru za péči o rodinu. Také ony musí čelit sexistickým narážkám i nedůvěře v ženský tvůrčí potenciál a vyrovnat se s jazykem umělecké (pedagogické) kritiky, který spojuje feminní vlastnosti s negativním hodnocením.

Problematické je pro ženy i získání pedagogického angažmá. Z mého statistického průzkumu na českých a slovenských akademiích vyplynulo, že počet žen na učitelských postech se vesměs pohybuje mezi 20 a 30%, nicméně toto číslo zahrnuje rovněž asistentky a pedagožky působící na katedrách dějin umění, které jsou tradičně více feminizované. Pokud bychom se zaměřili na ženy v pozicích vedoucích ateliérů, byl by nepoměr ještě větší. Například na Akademii výtvarných umění v Praze připadá na šestnáct mužů pouze jedna žena. To vše v situaci, kdy počet studentek na vysokých uměleckých školách mnohdy převyšuje počet studentů.

Pomalé pronikání žen do vedoucích pozic v rámci akademické hierarchie je přitom až příliš často vykládáno (stejně jako v případě jiných prestižních oborů) jako výsledek ženského nezájmu. Za všechny shrnul tento názor student

VŠUP, podle kterého se jedná o přirozený odraz ženských preferencí: Když mezi vysokoškolskými pedagogy ženy chybí, zřejmě o posty nestojí.<sup>7</sup> Oproti tomu Milena Dopitová, působící dnes jako vedoucí ateliéru Visual Arts na VŠUP, vykresluje odlišný obraz. Na svůj pokus o vstup do maskulinního „systému“ v konkursu na Akademii výtvarných umění vzpomíná následovně: „Před konkursní komisí jsem se cítila strašně. [...] Já jsem přišla nabídnout svoje síly a měla jsem pocit, že jsem něco provedla. [...] Tam jsem cítila, že je feminismus důležitý.“ (Dopitová 2009) Skutečnost, že Dopitová uvádí feminismus, není náhodná. Jak totiž naznačila v rozhovoru, její pocit nepatřičnosti nesouvisel ani tak s tím, že se do konkursu přihlásila coby relativně čerstvá absolventka, ale s nedůvěrou některých pedagogů-mužů vůči umělkyním obecně. Její „provinění“ spočívalo v tom, že se o dotyčné místo ucházela coby žena.

Jiný problém, který ženy v prostředí uměleckých škol řeší, popisuje slovensko-maďarská umělkyně Ilona Németh: „Keď som prevzala ateliér od Rudolfa Sikoru, tak niektorí študenti, chlapi, odišli z ateliéru. Jeden študent sa postavil, že sa nebude učiť od ženy.“ (Štefková 2012: 67) Zatímco Dopitová musela čelit tlaku „shora“ a vyrovnat se s předsudky svých bývalých pedagogů, Németh odmítali v pozici autority uznat její vlastní studenti. Tento extrémní příklad ukazuje, že i přes faktickou rovnost je situace žen v pozici autority ve srovnání s muži daleko problematictější.

Na rozdíl od předchozích příkladů, kde byla umělkyním autorita upírána přímo, třetí případ je komplikovanější a vychází z devaluace činností spojovaných se ženami. V kontextu umělecké tvorby existují obory a činnosti, v nichž byla a je ženám přisuzována expertiza, a tedy i autorita. Následkem propojení s ženským živlem však je na tyto specializované „ženské“ oblasti nahlíženo jako na méně závažné, a tedy i méně prestižní. Toto dělení na „mužské“ a „ženské“ obory, materiály a náměty (například monumentální sochařství, produktový design, nerezová ocel a politické umění vs. šperk, keramika, akvarel a intimní rodinné výjevy) odráží a reprodukuje tradiční dělbu rolí a sfér vlivu a s nimi spojené hierarchie. Jednou ze strategií feministického umění tedy bylo zhodnocení dříve marginalizovaných postupů, materiálů a témat, čímž se zároveň etablovala škála námětů a přístupů vytvářejících kánon feministického umění (Collins, Sandell 1984). Sekundárně se samotné zaměření na problematiku genderu a feminismu až na výjimky stalo jakousi ženskou specialitou.

Zvláště v českém prostředí vede spojování „genderového umění“ s feminitou v lepším případě k pocitu, že se jedná o fenomén určený výhradně ženám, a v horším případě k projevům despektu a odmítnutí. Lenka Klodová, v současnosti vedoucí ateliéru Tělového designu na fakultě výtvarného umění při VUT v Brně, popisuje situaci, která nastala při hodnocení klauzurní práce na VŠUP.

„To, že se [Martina Pachmanová] zabývá genderem, vede k tomu, že když chodí komise po klauzurách a je tam ně-

jaké takové téma, tak se tím nikdo nezabývá a všichni říkají – zavolejte Martinu, tohleto je její parketa.“ (Štefková 2012: 120)

Klodová naráží na problematické aspekty provázející získání autonomní autority. Ta je ženám přiznána v úzce vymezeném poli (v tomto případě v oblasti „genderového umění“), které je následkem toho feminizováno a z hlediska dominantních struktur vytěsněno. Výzvy spojené s genderovou segregací řeší Lenka Klodová i v rámci své současné pedagogické praxe. Zatímco v americkém prostředí na počátku 70. let usilovaly feministické umělkyně o vytvoření ryze ženských prostorů, v případě ateliéru Tělového designu na FaVU došlo k tomuto jevu samovolně<sup>8</sup> a z pohledu jeho současné vedoucí pedagožky se jedná spíše o anomálii, kterou se pokouší odstranit, vytvořit standardní smíšený kolektiv a tím ateliér vymanit z izolace.

### Závěr

Navzdory přetrvávajícím nerovnostem můžeme při pohledu na americkou uměleckou scénu s jistotou prohlásit, že v průběhu uplynulých čtyřiceti let ušly tamní umělkyně notný kus na cestě k sebeurčení. Mnohé z nich se dnes řadí mezi význačné představitelky umění druhé poloviny 20. století a dalším se podařilo dosáhnout klíčových pozic v akademických hierarchiích. Jak naznačují nedávné monumentální výstavy feministického umění uspořádané prestižními institucemi,<sup>9</sup> přístup ovlivněný feminismem se stal součástí uměleckého kánonu a dnes už představuje neodmyslitelnou součást dějin umění.

Na této cestě z periferie do centra se nutně vyvíjel i vztah žen k moci a k figuře autority v kontextu uměleckého vzdělávání. První systematický pokus o realizaci ryze feministické umělecké výuky, Feministický umělecký program na Univerzitě ve Fresnu a na CalArts, názorně ukazuje, s jakými výzvami se projekt potýkal. Ve snaze potlačit sexismus a dominantní chování ze strany mužů (pedagogů i studentů) vytvořily zakladatelky feministické pedagogiky kurzy určené pouze ženám a zároveň usilovaly o přehodnocení hierarchického modelu výuky. Feministický umělecký program odhalil některá úskalí tohoto přístupu, ať už se jednalo o nevyrovnanost pedagožek neuvyklých pozici autority nebo o nejistotu studentek v pozici „dcer“ toužících po „mateřském“ přijetí a zároveň rebelujících proti autoritě svých mentorek.

Bylo by jistě zavádějící stavět na příkladu dvou absolventek FAP hodnocení úspěšnosti zakladatelského počínání feministické umělecké pedagogiky, nicméně zájem Miry Schor a Faith Wilding o pedagogiku a inovativní přístup k autoritě v kontextu akademických institucí byl nepochybně ovlivněn setkáním s experimentálním formátem výuky během jejich studií. Obě shodně konstatují, že to základní, čím je setkání s feministickou pedagogikou obohatilo, byl pocit, že jsou brány vážně a že je jejich zkušenost re-

spektována. Z tohoto východiska pak obě rozvíjejí své úvahy o proměňujícím se vztahu studenta a učitele. Faith Wilding, inspirovaná feministickou a postkoloniální kritikou pedagogického procesu, ve svém přístupu vychází z přesvědčení, že otevřený a rovnostářský přístup ke studentům a zapojení jejich vlastní zkušenosti vede k proměně instituce, v níž se studenti stanou „tvůrci svého vzdělání“ (Wilding 2013). Podobně i Schor zdůrazňuje roli nehierarchické výuky a pocitu sounáležitosti mezi studenty a pedagogy, který v jejím pojetí zakládá pedagogickou autoritu, a ve výsledku přispívá k modelu vzdělávání, který nadřazuje *učení se* klasickému modelu *učení*.

Při pohledu na dnešní situaci na českých uměleckých vysokých školách a jejich srovnání s americkým historickým prostředím popisovaným v tomto textu vyniknou zásadní podobnosti i rozdíly. Je přitom zřejmé, že každá taková komparace musí brát na zřetel odlišnost kulturních a geografických podmínek a proměnu sledované problematiky v čase. Na jednu stranu je současný umělecký provoz daleko otevřenější aktivitě žen a zapojení „ženských“ obsahů, postupů a materiálů, jež prosazovalo feministické umění, a existuje zde také (omezená) reflexe západního feministického diskursu, který však není přijímán bez výhrad a mnohdy budí rozpaky nebo rovnou odmítnutí. Zároveň však stále platí, že i při vyvážených počtech studentů a studentek na vysokých uměleckých školách mají současné české umělkyně oproti svým kolegům daleko menší šanci získat uplatnění v akademickém prostředí, a pokud se jim tento vyšší práh podaří překonat, musí se vyrovnat s četnými předsudky. Stejně jako jejich předchůdkyně v USA mají dnešní umělkyně v Čechách komplikovanější přístup k pozici autority a mnohdy je jejich nárok zpochybňovaný ze strany pedagogů-mužů i studentů. Zkušenost s diskriminací vedla některé feministické umělkyně v USA k rozvíjení pedagogického modelu založeného na kurzech určených výhradně ženám. Tato genderová segregace spojená s technikou skupin zvyšování sebevědomí se stala symbolem uměleckého feministického prostředí v USA na počátku 70. let 20. století, i když už tehdy představovala spíše výjimku a následně byla upozaděna ve prospěch dekonstruktivistického přístupu zpochybňujícího esenciální povahu ženství a mužství. Také v současné době jsou – především v kontextu LGBT a queer studies – ženský separatismus a často i samotná feministická agenda založená na ženské identitě vnímány jako problematické (Schor 2009, Schor 2013). V českém prostředí se segregovaný model rovněž neujal, a dochází-li k samovolnému hromadění studentek (vesměs v ateliérech vedených ženami), pak je tento jev považován spíše za handicap. Toto negativní vnímání ryze ženských uměleckých kolektivů však zároveň ukazuje, že prostředí českých uměleckých škol má ke skutečně rovnému přístupu ještě daleko.

© Zuzana Štefková, 2013

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

**Literatura**

- Bagilhole, B. 2011. „Ve Velké Británii je akademické prostředí vnímáno jako poslední bašta maskulinismu.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 12, č. 2: 58–62.
- Braderman, J. 2010. *The Heretics*. Film, režie Joan Braderman.
- Collins, G., Sandell, R. 1984. *Women, Art and Education*. Virginia: National Art Education Association.
- Chicago, J. 1975. *Through the Flower: My Struggle as a Woman Artist*. New York: Doubleday.
- Chicago, J. 1996. *Beyond the Flower: The Autobiography of a Feminist Artist*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Chicago, J. 2011. Přednáška v rámci cyklu B Word Project. [online]. Carpenter Performing Arts Center, California State University. [cit. 12. 2. 2013]. Dostupné z: <<http://www.youtube.com/watch?v=gjTeydL3Q4>>.
- Dalton, P. 2001. *The Gendering of Art Education: Modernism, Identity and Critical Feminism*. Buckingham: Open University Press.
- Dopitová, M. 2009. Rozhovor s autorkou. Praha, 19. 11. 2009.
- Fields, J. (ed.). 2012. *Entering the Picture; Judy Chicago, The Fresno Feminist Art Program, and the Collective Visions of Women Artists*. New York, London: Routledge.
- Freire, P. 2005. *Pedagogy of the Oppressed*. New York, London: Continuum.
- Hocker Rushing, J. 2006. *Erotic Mentoring*. Walnut Creek: Left Coast Press.
- Levin, G. 2012. „Becoming Judy Chicago: Feminist Class.“ Pp. 25–44 in Fields, J. *Entering the Picture; Judy Chicago, The Fresno Feminist Art Program, and the Collective Visions of Women Artists*. New York, London: Routledge.
- Loeb, J. (ed.). 1979. *Feminist Collage: Educating Women in the Visual Arts*. New York, London: Teachers College Press.
- Lovelace, C. 2013. *Women in Art, A Status Report*. Příspěvek na konferenci CAA v sekci Gender Politics in the Workplace. Nепublikováno.
- Meyer, L. 2009. *A Studio of Their Own: The Legacy of the Fresno Feminist Experiment*. Fresno, California: California State University Press.
- Meyer, L., Wilding F. 2010. „Collaboration and Conflict in the Fresno Feminist Art Program: An Experiment in Feminist Pedagogy.“ *n.paradoxa*, Vol. 26: 40–51.
- Meyer, R. *Not Me: Joan Semmel's Body of Painting*. [online]. [cit. 18. 2. 2013]. Dostupné z: <[www.joansemmel.com/ftp.joansemmel.com/Essays.html](http://www.joansemmel.com/ftp.joansemmel.com/Essays.html)>.
- Nochlin, L. 1971. „Why Have There Been No Great Women Artists?“ *ART News*, Vol. 69: 23–39. (česky: „Proč neexistovaly žádné velké umělkyně?“ Pp. 25–65 in Pachmanová, M. (ed.). 2002. *Neviditelná žena. Antologie současného amerického myšlení o feminismu, dějinách a vizualitě*. Praha: One Woman Press.)
- Pachmanová, M. 2002. „Géniova mateřština: Ke konstrukci maskulinity v českém umění 20. století.“ Pp. 217–230 in *V mužském mozku, Sborník k 70. narozeninám Petra Wittliha*. Praha: Scriptorium.
- Rosler, M. 2013. Rozhovor s autorkou, New York, 20. 2. 2013.
- Schor, M. 1997. *Wet: On Painting, Feminism, and Art Culture*. Durham, London: Duke University Press.
- Schor, M. 2009. „The Ism That Dare Not Speak Its Name.“ Pp. 21–35 in *A Decade of Negative Thinking: Essays on Art, Politics, and Daily Life*. Durham, London: Duke University Press.
- Schor, M. 2013. Rozhovor s autorkou. New York, 25. 2. 2013.
- Semmel, J. 2013. Rozhovor s autorkou. New York, 19. 2. 2013.
- Štefková, Z. 2012. *Svědectví: Ženským hlasem, Testimonies: In a Female Voice*. Praha: VŠUP.
- Valiant V. 1998. *Why So Slow?* Cambridge, MA: MIT Press.
- Wilding, F. 1977. *By Our Own Hands: The Women Artist's Movement, Southern California, 1970–76*. Santa Monica: Double X.
- Wilding, F. 2013. Rozhovor s autorkou. New York, 17. 2. 2013.

**Poznámky**

- Část rozhovorů vznikla v rámci týmového projektu se studenty VŠUP během školního roku 2010–2011 a vyšla knižně pod názvem *Svědectví: Ženským hlasem* (Štefková 2012).
- Toto tvrzení se opírá o můj současný průzkum situace na českých vysokých školách s výtvarným zaměřením (do průzkumu nebyly zahrnuty pedagogické studijní programy), ze které vyplývá, že přes takřka vyrovnaný počet absolventů a absolventek uměleckých škol tvoří ženy necelých 19 %, respektive 15 % mezi vedoucími pedagogy ateliérů. Dvě hodnoty odpovídají skutečnosti, že zastoupení žen na vedoucích pozicích na ZČU Plzeň v bakalářském studiu je 33 %, zatímco v případě magisterského studia klesá na 12 %.
- Milníky představovaly dva protesty, které oba proběhly v roce 1970. Na východním pobřeží to byl protest proti absenci žen a etnických menšin na výroční přehlídce současného umění v newyorském Whitney muzeu. Losangeleská rada umělkyně (Los Angeles Council of Women Artists) zase uspořádala protest poté, co Los Angeles Country Museum of Art nezařadilo na monumentální výstavu „Umění a technologie“ dílo jediné ženy.
- Martha Rosler k tomu dodává: „Ženy mohou být hrozně šéfkyně, protože [...] neumějí zacházet s mocí.“ Z rozhovoru s autorkou 20. 2. 2013.
- „Mateřský“ přístup ke studentům, projevující se pečovatelskými a ochrannými sklony, popisuje ze své vlastní zkušenosti i česká historička umění Milena Bartlová. (Štefková 2012: 50–51)
- Problematickostí této mateřsko-dcerovské vazby pro generaci současných mladých žen dokládá i postřeh Marthy Rosler, která k tomu uvádí: „Nechcete být součástí něčeho, čeho byla součástí vaše matka.“ Z rozhovoru s autorkou 20. 2. 2013.
- Tento názor zazněl v rámci odpovědí na mou anketu na téma „Genderové aspekty výuky na vysokých školách“, kterou jsem realizovala mezi studenty a studentkami VŠUP a FaVU v roce 2009.

**8** Ateliér Tělového designu na FaVU vznikl v roce 1998 z iniciativy módní návrhářky Liběny Rochové. Scénografku a kostýmní výtvarnici Janu Prekovou, působící v čele ateliéru od jeho založení, vystřídala v roce 2010 Lenka Klodová. Od svého založení přitahoval ateliér většinou studentky.

**9** WACK! Art and the Feminist Revolution, MoCA, 2007; Global Feminisms, The Brooklyn Museum 2007.

*Zuzana Štefková, Ph.D., je kurátorka, kritička a historička umění. Získala doktorát v oboru dějin umění na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy s disertací na téma genderové aspekty tělesnosti v českém současném umění. Působila na katedře dějin umění a estetiky Vysoké školy umělecko-průmyslové, na Fakultě výtvarných umění VUT v Brně, na Angloamerické univerzitě v Praze a CIEE (Council on International Educational Exchange). Je kurátorkou galerie Artwall, spoluzakladatelkou c2c Kruhu kurátorů a kritiků a členkou feministické umělecké skupiny Pátá kolona. Korepondenci zasílejte na adresu: z.stefkova@gmail.com.*



**Vohlídalová, Marta, Červinková, Alice. 2012.**

***Vědci a vědkyně v pohybu: o akademické mobilitě. Praha: Sociologický ústav AV ČR.***

Publikace se věnuje problematice akademické mobility, konkrétně dlouhodobým zahraničním stáží v počátečních fázích akademické dráhy. Formou rozhovorů přibližuje zkušenosti vědců a vědkyň z přírodních, sociálních a humanitních věd z pobytů v zahraničních vědeckých institucích. Knihu otevírá teoreticko-empirická studie, která zasazuje osobní výpovědi vědců a vědkyň do kontextu odborných studií i vědních politik a přináší analýzu hlavních témat, která se objevovala v rozhovorech. Úvodní kapitola se soustředí na způsoby získávání zahraničních stáží, akademickou kulturu internacionalizovaných akademických pracovišť, otázky spojené s kombinací osobního a profesního života v pohybu a na návrat do českého akademického prostředí. Publikace vznikla v rámci projektu Národní kontaktní centrum – ženy a věda.

# O ČEM SE NEMLUVÍ: PŘÍSPĚVEK K PROBLEMATICE SEXUALITY TERÉNNÍHO VÝZKUMNÍKA<sup>1</sup> /

GABRIELA FATKOVÁ

## What We Usually Don't Discuss: An Account of the Researcher's Sexuality

**Abstract:** The essential attribute of socio-cultural anthropology and ethnography – fieldwork – is a process that interferes in the intimate lives of the population under observation, and that of the researcher as well. This study reconceptualises the issue of sexuality and gender, as they are for the individual the primary characteristic which determines a researcher's position in field. The article highlights the discrepancy between the way fieldwork techniques are taught, and the real practice of fieldwork. One solution could entail relaxing methodological formalism, which may be in practice unachievable, and the removal of the taboo surrounding the whole issue. Different strategies for dealing with the researchers' own sexuality and gender in the field, and their accompanying adaptation to the situation, are considered. Attention is paid to the issue of sexual violence in fieldwork.

**Key words:** fieldwork, sexuality, gender, reflexivity

Antropologická a etnologická praxe je nemyslitelná bez pobytu v terénu, bez terénního výzkumu. Terénní výzkum byl tradičně vykreslován jako hrdinská výprava osamělého (mužského) antropologa za předmětem celého bádání, kterým byl „exotický druhý“. V postmoderní antropologii je však centrum bádání obráceno dovnitř samého bádání, ve středu pozornosti stojí samotný antropolog a jeho moti-  
vy a zkušenost (Newton 2000: 243–244).

Tento reflexivní obrat se v antropologii prosazuje od 70. let (Rabinow 1978, Ruby 1982, Clifford, Marcus 1986, Geertz 1990) a souběžně s feministickou kritikou (Behar, Gordon 1995) přehodnocuje roli výzkumníka nebo výzkumnice v terénu. Od tohoto obratu již nelze chápat výzkumníka či výzkumnici jako neviditelnou sílu zaznamenávající objektivní realitu. Právě naopak, výzkumník nebo výzkumnice je součástí zkoumané reality, utváří ji a podává tak především subjektivní vhléd do zkoumané kultury (subjektivita již není chápána jako pochybení, ale jako nezbytná a přiznaná součást každého výzkumu). Bývá také zdůrazňován mocenský kontext bádání. Sama koncepce vztahu výzkumníka a terénu je (mocensky) nerovná a podle některých badatelů dokonce sexualizovaná. Například V. Crapanzano vidí ve výzkumníkovi falický symbol, určující hranice pomocí interpretace (Crapanzano 1986: 52). Zkrátka zhruba od 70. let se výzkumníci a výzkumnice stávají viditelnou součástí etnografie.

V tomto esejisticky pojatém textu se pokusím zamyslet nad tím, do jaké míry je právě reflexivní obrat inkorporován do výuky metod terénního výzkumu na českých univerzitách. Jsme jako čerství absolventi oborů antropologie nebo etnologie<sup>2</sup> připraveni na reflexi naší pozice v terénu včetně jejich dosud ostýchavě zamlčovaných aspektů? Těmito zamlčovanými a tabuizovanými aspekty jsou především erotická subjektivita výzkumníků a výzkumnic (Newton 2000: 244, ale dále i Kulick, Wilson 1995, Altork 2007).

Informace o výuce metod terénního výzkumu čerpám z četných výměn zkušeností s kolegy a kolegyněmi, studujícími či vyučujícími v oborech antropologie nebo etnologie<sup>3</sup> a z rešerše sylabů předmětů týkajících se metodologie terénního výzkumu na všech českých univerzitách, kde lze studovat kulturní antropologii nebo etnologii (UK, ZČU, MUNI, UPCE). Zajímavým konzultantem zvoleného tématu mi byla při osobních setkáních také profesorka Judith Okely, která podpořila řadu mých tezí svými zkušenostmi z Velké Británie.<sup>4</sup>

Pro otevření tabuizovaného tématu erotické subjektivity je nezbytné nejprve přehodnotit koncept „objektivního výzkumníka“, od něhož se očekává odstup a emocionální nezaujatost. Tento koncept v sociálních vědách přetrvává na úrovni vědění, které se „rozumí samo sebou“, ačkoliv by otevřeně tento koncept nikdo nehájil, přetrvává v latentní podobě. Kate Altork nazývá tento fenomén „svěrací kazajkou“ (Altork 2007: 94), která spíše poškozují výzkum, než by přispívala k jeho zdárnému průběhu. I pokud usilujeme o naprostou distanci od sledovaného terénu, neodmyslitelně do něj zasahujeme a vstupujeme do něj coby genderované a svou sexualitou určené bytosti (Dewalt et al. 1998: 278, 282). Výzkumník či výzkumnice v terénu své sexualitě nemůže uniknout ani ji uzávorkovat (Cupples 2002). V terénu jsme sexualizovaným subjektem. Například na autorku těchto řádků může být pohlíženo jako na manželku, matku, žádoucí cizinku, potenciální sexuální partnerku a všechny tyto pohledy zasahují do výzkumného procesu a míra tohoto zasažení nemůže být předem naplánována (Morton 1995).

„Erotická subjektivita nebo zkušenost antropologů je zřídka rozebírána na veřejnosti nebo je o ní zřídka psáno v publikacích. Toto vynechání není zapříčiněno nějakou konspirací, ale není ani náhodné. V dominantním diagra-

mu, který nastavuje termíny diskursu, je distancovaný, neutrální pozorovatel, prezentovaný v tradičních antropologických textech, pravým opakem sexuálně vzrušeného (odmítaného?, ambivalentního?) výzkumníka“ (Newton 2000: 244).

O tématu sexuálních vztahů během terénního výzkumu začíná být v posledních letech častěji diskutováno (Golde 1970, Kulick, Wilson 1995, Markowitz, Ashkenazi 1999, Plavjaniková, Růžička 2005). Začíná se mluvit nejen o erotických vztazích mezi osobou provádějící výzkum a zkoumanou populací (Wade 1993, Dubish 1995), ale i o vzniku příbuzenských nebo kvazipříbuzenských vazeb mezi nimi (Budilová, Jakoubek 2006, Pertierra 2007), o mateřství (Dewalt et al. 1998) či znásilnění v terénu (Moreno 1995). V českém prostředí je ale řešení těchto témat spíše řídkým jevem, přestože se zřejmě všichni shodneme na tom, že reflexivita a pozicionalita výzkumníků a výzkumnic by dnes měla být téměř samozřejmou součástí antropologické textové produkce.

K sepsání tohoto článku mne přivedla účast na konferenci (*Když výzkum, tak kvalitativní! Serpentinami bádání v terénu*, 12.–13. 11. 2012 v Brně), která měla být zaměřená právě na problematiku zkušenosti z kvalitativního terénního výzkumu. Příspěvatelé byli většinou z řad doktorských studentů a studentek etnologie. Byla jsem překvapená tím, že pro velkou část zúčastněných jako by se reflexivní obrat nikdy nekonal. Diskuse nad erotickou nebo genderovou subjektivitou výzkumníků a výzkumnic byla tedy zcela mimo představované příspěvky, které často řešily spíše téma, jak si udržet či vytvořit odstup a „objektivitu“, než jak nakládat s blízkostí zkoumané populace a subjektivními prožitky. Spolu s výše citovanou Esther Newton tvrdím, že nejde o žádnou konspiraci, ale ani o náhodu. Co tedy brání otevřené diskusi o tomto tématu?

### **Terénní výzkum a zúčastněné pozorování – dva pilíře antropologie**

Pro sociokulturní antropologii je stacionární terénní výzkum nejdůležitějším konstitutivním rysem (Jakoubek, Nešpor 2005). „Za samozřejmé se přitom považuje zvládnutí jazyka skupiny, ať již jde o cizí jazyk, dialekt nebo slang vlastního jazyka. Co se délky pobytu týče, měří se na měsíce, přičemž za ideální se považuje pobyt v délce alespoň jednoho roku“ (Jakoubek, Nešpor 2005: 11). Autoři Jakoubek a Nešpor jsou v definování sociokulturní antropologie především na základě stacionárního výzkumu poměrně neshodní. Nelze ale říci, že by byl v rámci disciplíny prováděn pouze tento výzkum. Některé problematiky prostě není vhodné zkoumat stacionárně, například téma migrace, diaspor, kde je vhodnější provádět výzkum na více místech (*multi-sited ethnography*) (Marcus 1995). Stacionární výzkum založený na zúčastněném pozorování je však bez sporu pro antropologii důležitou a stěžejní metodou. V metodologických skriptech se často setkávám spíše s obecnými

mi popisy této techniky, aniž by popis jakkoliv připomínal praktické zkušenosti antropologického terénu.<sup>5</sup>

Možná, že se jedná o tu část výzkumného receptáře, do níž nezasvěcený čtenář nemá nahlížet, a náleží do sféry vědomostí předávaných při osobním hovoru mimo univerzitní zdi. Velmi pravděpodobně ovšem také je, že tato technika je považována za samozřejmou lidskou schopnost, a autoři pak nemají potřebu dále konkrétní praktiky rozvádět. A přitom těm, co začínají s terénním výzkumem, by se právě hodily praktické návody, jak vstoupit do terénu, navázat přátelský vztah s místními nebo přijímat, ale také zdvořile odmítnout pohostinnost.

Dnes, kdy je vyžadován důraz na aktérství (*agency*), a to nejen v případě našich informátorů a informátorek, hledáme také aktérství krajiny (Massey 2006) nebo těla (Csordas 2011), je třeba se zamyslet i nad samotným aktérstvím výzkumníka či výzkumnice, a to jako „člověka z masa a kostí“. Zkoumající do terénu nevstupuje jako čistý papír, osoba bez přidružených významů, právě naopak. Vstupuje do terénu jako aktér určený genderem, sexualitou, etnicitou, třídou a podobně.<sup>6</sup> Zkoumaná populace provede na základě výše uvedených kritérií okamžitou klasifikaci, aniž by se zkoumající stihl či stihla představit. Chování, které k nim místní zaujmou, je tedy často odvozeno pouze z vizuálních vjemů. Mezi kritérii, podle nichž jsou zkoumající zařazováni do sociální kategorie, existuje hierarchie. Například v některých lokalitách se bude výzkumník či výzkumnice těšit vysoké vážnosti, protože je vědec, vysokoškolák, který umí číst a má brýle, v některých zase celá vážnost spojená s věděním, gramotností a vysokoškolskými tituly půjde stranou například na úkor genderu a naše pozorování tím bude silně určeno.

Samotná technika zúčastněného pozorování již ve svém názvu skrývá paradox. „Zúčastnění s sebou nese emocionální zapojení; pozorování ale požaduje neúčast – objektivitu“ (Paul 1953: 69). Těmi nejlepšími informátory a informátorkami se většinou stávají ti, kteří i po výzkumu často zůstávají našimi blízkými přáteli a nezřídka i příbuznými. Mám za to, že ona objektivita musí v tomto případě ustoupit právě emocionálnímu zapojení, na němž je metoda zúčastněného pozorování založena. Budeme-li úzkostlivě usilovat o absolutní sebekontrolu, která je tak často považována za jediný správný a profesionální přístup, lze se ptát spolu s Margaret Wilson (1995: 255): kde je potom živý a dýchající člověk (objekt i subjekt antropologického výzkumu)? Snaha naplnit ideál „objektivity“ může totiž vést k naprosté křečovitosti.

Zde tedy nezbývá než navrhnout, abychom přistoupili na neodmyslitelnou subjektivitu každého výzkumu a pokusili se sledovat koncepty, se kterými zkoumající do terénu vstupují a jejichž prostřednictvím předmět výzkumu uchopují, abychom si uvědomili míru svého osobního působení v terénu. Také nelze vytěšňovat tělesné a emocionální složky zkušenosti na úkor racionální. Spolu s Judith Okely mohu říci, že antropologická praxe přináší především

„ztělesněné vědění“ (*bodily knowledge*), které není identifikovatelné v terénních denících a zápiscích, ale je téměř nezbytné pro proces porozumění (Okely 2006). „Naše smysly i intelekt pracují pospolu a poskytují nám data komplexním a elegantním způsobem. ... Budeme-li vytěšňovat a vyhýbat se našim erotickým a smyslovým reakcím, bude naše práce znehodnocena oparem smyslového umrtvení“ (Altork 2007: 96).

Zkoumající, i kdyby chtěl nebo chtěla, bude jen těžko emocionální stránku výzkumu vytěšňovat, a to jak ve fázi sběru dat, tak ve fázi psaní. Vezměme si třeba příklad těch, kteří terénní výzkum podnikají se svými dětmi, v českém prostředí mohu uvést manžele Jakoubkovy, ze zahraničí vzpomeňme třeba na manžele Dewaltovy (Dewalt et al. 1998). Je pochopitelné, že rodičovství s sebou přináší emocionální nasazení, a to člověk ani nemusí vyrazet do terénu. Je tedy jen stěží představitelné, že by rodiče před odjezdem do příhrádky nad pracovním stolem odložili jak emoce, tak dítě, aby jim emoce s tím spojené v terénu při práci nepřekážely. Naopak, zkoumající může svou rodinu do výzkumu zapojit (po náležitém zvážení přínosu a všech například zdravotních rizik). Stejně jako naše mimo výzkumné životy nejsou emocionálně ploché, nejsou takové ani výzkumné situace. Více se toho člověk možná dozví v situacích, kdy jsou emoce vypjaté, než v situacích, kdy se relativně nic neděje (srov. hádka jako výzkumná situace – Fatková 2012).

Posloužit mohou vlastní zkušenosti. Během výzkumu v horské vesnici na Balkáně se hned v prvních dnech ukázalo, že naše přítomnost (přítomnost cizích děvčat ve věku „na dvávání“, kterých byl v dané lokalitě obecně nedostatek) vzbudila ve vsi velkou pozornost. Nabízely se tři strategie, jak se s danou situací vyrovnat – stýkat se jen s rodinou, u níž jsme bydleli, stýkat se jen se staršími obyvateli obce nebo se stýkat se všemi s přijetím rizika flirtu ze strany místních mladíků. Všechny varianty byly možné a funkční, třetí varianta ovšem přinesla nečekaný (pozitivní) výsledek. Stýkat se s vrstevníky a čelit tlakům ze strany místních mladíků způsobilo to, že si ke mně jednoho večera naše paní domácí přisedla s cílem vysvětlit mi, jaký je život u nich na vsi. Primárním cílem celého rozhovoru bylo vysvětlit mi, abych si rozhodně nikoho z místních chlapců nevybrala, protože život je pro místní ženy velmi těžký – práce je hodně a doktor je příliš daleko. Rozhovor přinesl zcela spontánně informace o léčbě nemocí, domácích porodech, dělbě práce, genderových vztazích, výběru manželských partnerů atd. Tento rozhovor přinesl více dat než všechny předchozí řízené rozhovory dohromady a nikdy by se nekonal, kdybych se rozhodla už na samém začátku nasadit masku asexuální, emocionálně chladné polorobotky. Řečeno slovy Kate Altork, kdybych se oblékla do „svěrací kazajky objektivního výzkumníka“ (Altork 2007: 94).

### **Být s nimi, nebo být sám**

Nahlédneme-li zběžně do některého písemného výstupu z terénního výzkumu, narazíme vlastně na soubor popisů

potvrzujících přítomnost a aktivity výzkumníka či výzkumnice v terénu. Na závěr v nás ale četba vyvolá falešný dojem, že „hlava v terénu byla, tělo však nikoliv“ (např. Radcliffe-Brown 1922). Zatímco zkoumaná lokalita je obydlena tělesnými, žijícími jedinci, výzkumník se ve starých etnografiích jeví jako neviditelná síla. Jádrem této obecné tendence je možné hledat v západním diskursu o „těch druhých“, který je založen na principu dominance a kontroly. Altork se zmiňuje o práci Mariany Torgovnick, která poukazuje právě na arogantní tendenci západních vědců sledovat z bezpečného skafandru „pozorovatele“ intimní životy těch druhých (Altork 2007: 99).

Opačný způsob psaní, který si můžeme nazvat „reflexivní styl“, je však kritizován jako příliš osobní, neprofesionální nebo nepatřičný. Takovým autorům a autorkám bývá vyčítáno, že jsou do sledovaného terénu natolik ponořeni, že si svou práci dokonce i užívají (Altork 2007: 95).<sup>8</sup> Objektivistický styl psaní byl významně narušen zveřejněním Malinowského deníků (Malinowski 1967), kdy se najednou postava antropologa v terénu čtenáři trochu „odkopala“.

Právě zveřejnění Malinowského deníků ukázalo, že ani výzkumy největších nestorů funkcionalismu se neobešly bez emocionálních kotrmelců, protože pro Malinowského byl právě deník místem kanalizace potlačovaných emocí, které měly nezřídka erotický ráz. „Hodnota Malinowského trapného příkladu je, budeme-li ho brát vážně, v tom, že po něm jen těžko můžeme nadále hájit sentimentální pohled na vztah antropologa a informanta coby sdílený morální, emocionální a intelektuální systém ... Ve skutečnosti je vztah mezi antropologem a lidmi, které studuje, nevyhnutelně asymetrický, a to radikálně“ (Geertz 1967).

Malinowského deníky, ačkoliv nebyly primárně určeny k publikaci, a jsou tedy velmi snadným terčem kritiky, způsobily výrazné vystřízlivění terénní kulturní antropologie. Jedinci, kteří byli objekty Malinowského zájmu, jsou v denících nazýváni nelichotivými jmény, zatímco později prošli procesem tajemné vědecké transformace a v jeho akademických textech už jsou vykreslováni pouze jako nejntnostnější a nejinteligentnější bytosti v celé antropologické literatuře (Geertz 1967). Který z Malinowského textů lze tedy považovat za „objektivní“ – jeho deníky (Malinowski 1967), nebo monografii *Argonauti západního Pacifiku?* (Malinowski 1922).

Dlouhodobý pobyt v terénu s sebou přináší nemalé nesnáze, například jak zkoumané populaci srozumitelně vysvětlit svůj pobyt v lokalitě a především svou činnost v době výzkumu (zapisování, fotografování, měření, kreslení schémat, nemluvě o experimentálních interaktivních výzkumných metodách). To, že se někdy výzkumníkům a výzkumnicím nedaří smysluplně vysvětlit, co v terénu vlastně dělají, vypovídá o tom, že místní si toto počínání vysvětlují v rámci vlastních zkušenostních rámců (srov. Budilová, Jakoubek 2006). Do těchto zkušenostních rámců však také často nezapadá případ, kdy zkoumající do terénu přijede zcela sám či sama a v této samotě pak je ochoten nebo ochotna setrval-

vat po celou dobu výzkumu (někdy i zcela dobrovolně přes snahu místních zmírnit jeho samotu).

Snaha „být sám/být sama“ v době, kdy se zrovna nezkoumá, je pro terénní výzkum vcelku typická. Čas strávený o samotě zapisováním deníků či poznámek může být interpretován jako pouhá snaha uniknout kontaktu s místními (srov. Dewalt et al. 1998: 272). Zkoumající tak kompenzuje vlastní negativní emoce, jež jsou reakcí na cizost prostředí, přerušení kontinuity jeho života „doma“ a statusovou vykořeněnost. Během výzkumu používá několik defenzivních technik proti fragmentaci své osobnosti. Mezi tyto techniky patří především psaní terénního deníku či e-mailů domů, psaní soukromé verze deníku, soukromé rituály spojené například s přípravou jídla, sny, snění a celibát (Plavjaniková, Růžička 2005 13). Všechny tyto strategie se odehrávají vpravdě o samotě. Právě tato snaha „být občas sám“ je však ne vždy pochopitelná pro zkoumanou populaci.

### Intimní vztahy v terénu

Mnohé implikace terénního výzkumu a působení výzkumníka či výzkumnice v něm již byly dostatečně rozebrány, pouze v případě jedné oblasti stále zůstává ticho po pěšině, a má-li být toto téma otevřeno, vstupují do cesty nejrůznější institucionální překážky. Jedná se o téma intimních vztahů výzkumníků a výzkumnic v terénu a vůbec o erotickou dimenzi terénního výzkumu. Když se v roce 1995 Don Kulick s Margaret Wilson pokusili v *Anthropological Newsletter* zveřejnit výzvu pro odevzdávání příspěvků do jejich plánovaného sborníku *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*, setkali se hned s celou sérií překážek. Nejprve je všichni kolegové začali odrazovat, ať si neničí kariéru, poté jim zveřejnění výzvy bylo zamítnuto z důvodu, že podněcuje ke kriminálnímu chování. Oba editoři však trvali na důkladném prostudování výzvy a přesvědčili tedy redaktory *Anthropological Newsletter* k jejímu otištění (Kulick 1995: xiv).

Příspěvatelů se nakonec přihlásilo poměrně mnoho, publikace byla vydána a je třeba ocenit její tematický záběr a především tematizaci dosud zcela tabuizované problematiky, a to problematiky sexuálního násilí v terénu. Poučením ze zkušenosti editorů však je, že rozhodnete-li se na dané téma publikovat práci, riskujete tím ohrožení vlastní akademické kariéry. Sborník tedy nemá pojem „tabu“ ve svém názvu neopodstatněně. Přestože neustále roste pozornost věnovaná výzkumnému procesu a podmínkám, v nichž je výzkum produkován, sexualita výzkumníka či výzkumnice zůstává pouze v podtextu a je systematicky vymazávána (Killick 1995: 76).

Nejde však jen o paranoidní strach ze zničení kariéry. Některým výzkumníkům a výzkumnicím se jejich zájem o téma sexuality stal profesně osudným. Například antropoložka Ruth Landes popisuje, jak byla její vědecká věrohodnost napadána konkurentem v oboru Arturem Ramosem z důvodu jejího zájmu o otázky sexuality. Jeho útoky vedly nakonec k sepsání poškozujícího dopisu, který spolu s Melvillem Herskovitsem odeslal nadřazenému Landes.

Po tomto incidentu nemohla dlouhou dobu najít stálé místo v akademické sféře (Landes 1970).

Zde bych si dovolila možná troufalé srovnání případu Landes s kariérou Margaret Meadové. Jedná se o první antropoložku v Americe, které studovaly na Kalifornské univerzitě jako následovnice Franze Boase. Ačkoliv obě ženy za sebou měly obrovskou řadu terénních výzkumů, publikovaných prací a obě se zajímaly o téma sexuality, byla to Ruth Landes, jejíž kariéra se po poškozujícím nařčení kolegů omezila na pouhé přednášení coby hostující lektorky. Mead měla ale významnou oporu ve svých životních partnerech, kteří sami byli antropologové nebo jiní sociální vědci (E. Sapir, R. Fortune, G. Bateson) a po celou dobu její vrcholné publikační kariéry stáli po jejím boku, případně terénní výzkum absolvovali spolu s ní (což výzkumu určitě dodalo na autoritě, když výzkum prováděli dva odborníci, z čehož alespoň jeden byl muž). Tím sice Margaret Mead vybočila z řad neviditelných manželek antropologů, které výzkum s manželi absolvovaly, ale nikdy pod svým jménem data z terénu nepublikovaly (např. Monique Lévi-Strauss, Sheilla Campbell)<sup>9</sup>, ale zase ne o tolik. Landes jako akademický solitér si svou cestičku vyšlapávala sama, navíc byla jednou z prvních žen, které se pustily do terénního výzkumu, a ještě se chopila tématu sexuality – to je přímo výbušná směs.

Pokud chci otevřít zavřenou skříňku s tématem erotické subjektivity v terénním výzkumu, musím se zaměřit na intimní vztahy v terénu jako na velmi širokou kategorii. Mezi intimní vztahy zde budu počítat nejen vztahy partnerské a milenecké, ale i vztahy příbuzenské, pseudopříbuzenské (kmotrovství či neformální adoptování výzkumníka či výzkumnice coby syna nebo dcery apod.) i blízké přátelské vztahy. V rovině všech těchto vztahů dochází ke směně informací, které jsou přístupné jen velmi omezenému okruhu lidí (rodinná tajemství, pocity strachu, přání, snění, informace, jejichž vyzrazení může znamenat nebezpečí pro některou ze stran).

Zaměřím-li se na případ nejtabuizovanější – tedy na sexuální vztahy mezi zkoumajícími a zkoumanými, ukáže se, že výsledkem univerzitní výuky metodologie a výzkumnické etiky je jakýsi samozřejmý obecný pocit, že milenecké vztahy v terénu jsou neetické (byť to zpravidla nikde není otevřeně formulováno).<sup>10</sup> Tento reprodukcující se truismus není fenoménem jen v českém prostředí. Jeho existenci uvádí i Esther Newton (2000: 244) v oblasti britské antropologie.

„V šedesátých letech jsem se na univerzitě naučila, že erotické zájmy mezi výzkumníkem a informantem – protože nebyly nikde uváděny – neexistují, jsou nepatřičné a neměly by být připomínány. Antropolog byl vykreslován jako muž, který si ideálně vezme do terénu svou manželku jako společnost a pomocnici, a rozumělo se, že zároveň to bude ona, kdo bude absorbovat antropologův sexuální zájem“ (Newton 2000: 244).



Už jen z vlastní praxe mohu zavzpomínat na své první roky studia antropologie a první roky výzkumu v Bulharsku. Na jednu stranu jsem se ve všech metodologických kursech setkala s chladným výčtem metod, dichotomizací přístupů a již uvedeným samozřejmým postojem, že intimní vztahy v terénu neexistují nebo jsou neetické. Na straně druhé během neformálních diskusí s vyučujícími jsem byla neustále tázána, „zda už jsem si v terénu někoho našla a zda se nechci do Bulharska provdat, protože to by nepochybně pomohlo mému výzkumu“.

Podobnou zkušenost popisuje antropoložka Lisa Wynn (2009), když tvrdí, že se během studia také pozastavovala nad tím, že reprodukováná poučka zněla jasně „žádné intimní vztahy se zkoumanou populací“, ovšem praxe byla taková, že všichni takové vztahy navazovali a polovina jejich antropologických kolegů a kolegyně se v terénu vdala či oženila. Poukazuje na to, že z jejího šestičlenného doktorského ročníku na Princetonu dva kolegové uzavřeli v terénu sňatek, další v terénu navázal dlouhodobou známost a další kolega přiznal krátkodobé milenecké vztahy během terénního výzkumu. Ve výsledku pouhá šestina tohoto ročníku v terénu milostný vztah nenavázala.

Nejspíš proto ve známé Bernardově učebnici antropologických metod (Bernard 1998) formulují autoři příspěvku o zúčastněném pozorování – manželé Dewaltovi – poučku týkající se milostných vztahů v terénu velmi obezřetně. „Vždycky jsme studenty a studentky instruovali, že by se sexuálním vztahům s informanty nebo jinými lidmi ve studované komunitě měli vyhnout. R. H. Bernard (1998) poznamenává, že se jedná o obecnou radu pro všechny začínající antropology. Riziko – etické, osobní a vzhledem k výzkumným aktivitám – se vždy zdálo vysoké. Nicméně práce výzkumníků, kteří navázali takové intimní vztahy v terénu, ukazují, že toto riziko není natolik velké, jak jsme předpokládali, a jejich ‚plošná prohibice‘ je nejen nemožná (protože etnografové jsou také pouze lidé), ale ani žádoucí.“ (Dewalt et al. 1998: 284)

Jill Dubish (v souladu s autory dalšími – Punch 1994, Ditton 1977) považuje zúčastněné pozorování, tak jak je definováno v rámci ortodoxní výzkumnické etiky, jako velmi nečestnou formu získávání dat. A klade palčivou otázku, koho zkostrnatělými etickými předpisy vlastně chráníme? „Zdá se, že celibát během terénního výzkumu je pravděpodobně normou ... občas se ale v tisku objeví i zprávy o porušení této normy a neformální konverzace s přáteli může odhalit, že případy jiné než celibát se objevují spíše běžně než výjimečně. Jde tady o etiku? Děláme přece s našimi ‚informanty a informantkami‘ všechno ostatní: sdílíme s nimi život, jíme s nimi, účastníme se jejich rituálů, stáváme se součástí jejich rodiny, stáváme se blízkými přáteli a občas s nimi navážeme i celoživotní vztah. Současně je však ‚využíváme‘ k našim cílům, píšeme a mluvíme na veřejnosti o někdy i intimních aspektech jejich osobního života, přivlastňujeme si jejich životy pro naše profesionální účely. Je tedy sexuální vztah o tolik intimnější, více zavazující a vy-

kořistující než naše obvyklé využívání ‚informantů‘? (V některých společnostech to může být spíše naopak)“<sup>11</sup> (Dubish 1995: 30–31).

Vstoupit do intimního vztahu s někým ze zkoumané populace je vlastně ideálním stavem. Bez ustavení takového vztahu je nám odepřena velká část informací. Ze všech takových vztahů (nejen těch mileneckých) ovšem vyplývá zodpovědnost. Takto blízký vztah pak zákonitě přinese jisté zklamání na obou stranách ve chvíli, kdy antropolog či antropoložka ukončí výzkum a vrátí se z terénu domů (Dewalt et al. 1998: 274–275). Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, jak těžko se udržuje blízký přátelský vztah se zkoumanou populací v zahraničí. Pravidelný kontakt na dálku totiž například obnáší schopnost obou stran obsluhovat informační technologie jako skype nebo e-mail, a to není samozřejmostí. Pravidelné telefonáty například v období svátků vztah sice udržují, ale rozhodně ho udržují v jakémsi zamrzlém stadiu a očekává se kompenzace tohoto celoročního odloučení v podobě každoroční návštěvy.

Snad ještě o něco komplikovanější vztah přináší fiktivní příbuzenství. Zde bych připomněla případ antropoložky Becky Ross (popsaný v Cassel, Jacobs 1997, případ 21), která byla „adoptovanou“ dcerou (a současně tedy i vnučkou a sestrou) v terénu. Musela pak ale reagovat na očekávání spojená s touto pozicí, odložit svůj systematický sběr dat a postarat se o nemocného dědečka v době, kdy se zbytek rodiny postarat nemohl. Během výzkumu v sociálně vyloučené lokalitě se moji konzultanti, manželé Jakoubkovi, stali kmotry dětí svých klíčových informátorů a tento vztah kmotrovství byl stvrzen i naopak, když se dítě narodilo jim samotným. Tato vazba beze sporu zesílila jejich vzájemný vztah, ovšem na druhou stranu z něj vyplývá zodpovědnost, kterou možná ne všichni jsou ochotni na sebe vzít, počínaje finančním darem „dítěti do zavinovačky“ v době křtu, pravidelnými dárky v podobě dětského oblečení, ale v případě zdravotních problémů rodičů i pomoc v péči o kmotřence.

Podobně problematický vztah může nastat v okamžiku, kdy zkoumající neodolá pokušení dozvědět se něco z informací, které jsou zkoumanou populací pečlivě střeženy, a nechá se například zasvětit do rituálu. Vezměme si případ dvou výzkumníků, který ve svém textu popisují manželé Dewaltovi (Dewalt et al. 1998: 274). Výzkumníci prováděli výzkum v mexické vesnici a nechali se během něj zasvětit do rituálního tance. Závazek s tím spojený se ovšem týkal několika dalších let. Po celé dva roky, kdy působili v terénu, nebyl problém s účastí na rituálních tancích, ten nastal teprve, když z terénu odjeli. Protože nebyli schopni dostát svému závazku, byli nuceni poslat komunitě peníze tak, aby byli zajištěni náhradní tanečníci. Celý rituál tím ale do značné míry ohrozili.

Teprve po zvážení mnohovrstevnatosti sféry intimních vztahů můžeme přehodnotit, jakou roli v jejím rámci hraje vztah milenecký. Zkoumající může do terénu přijet již se svým partnerem/partnerkou. Jsou známy případy, kdy samotná přítomnost partnera/partnerky výzkum značně

posouvá dopředu nehledě na to, zda sdílí zájem o antropologii a výzkum, či nikoliv. John Campbell, autor slavné monografie o řeckých Karakačanech (Campbell 1964), většinu informací o ženské sféře získal až po příjezdu své manželky. V páru zkoumali i manželé Monique a Claude Lévi-Strausovi a během tohoto textu neustále citovaní manželé Dewaltovi. Výzkum v páru je většinou velmi doporučovaný, protože zajistí výzkumníkům přístup k většímu spektru témat a informantů a na druhé straně má i zcela praktický dopad, a to že eliminuje případné tlaky na jiné sexuální vztahy. Například v cigánských osadách, kde není možné, aby žena trávila s mužským informantem čas o samotě, neboť taková situace automaticky anticipuje sexuální vztah, by samotná výzkumnice měla značně ztížené vyhlídky (Budilová, Jakoubek 2006: 151).

Ve své stati nazvané „Genealogická metoda a její využití při výzkumu v cigánské osadě“ autoři přicházejí s řadou praktických doporučení. Jednou z rad je například, že výzkumníci – muž a žena – pokud nejsou pár, měli by to alespoň předstírat (Budilová, Jakoubek 2006: 151). Mohu potvrdit, že tato strategie je velmi výhodná v případě cigánské osady, v jiném kontextu se mi ovšem velmi nevyplatila. Na jeden z mých výzkumných pobytů v Bulharsku se mnou jel kamarád, který se také místním představil jako můj přítel. Ovšem nepodařilo se nám dodržet praktická očekávání místních, a to očekávání, že jako pár budeme spát na jedné posteli. Ve chvíli, kdy jsme jednou byli přistiženi, že spíme každý na své posteli, automaticky jsem byla interpretována jako nezadaná, tím pádem přístupná jiným milostným vztahům. Aby toho ještě nebylo málo, byla jsem považována za lhářku, což možná ještě zesílilo tlak ze strany přítomných mládenců. Proto bych ze své praxe jakékoliv vykonstruované vztahy vymýšlela buď velmi obezřetně a důsledně, nebo se takovým konstrukcím pokud možno vyhnula.

Mluvíme-li o milostných románcích v terénu, odlišila bych od sebe důsledně ještě dva podtypy. Jednou možností je navázat vztah přímo s někým z obyvatelů lokality, tedy s někým z informantů nebo informantek. Na druhou stranu zcela jiná konfigurace vztahů se nabízí, pokud navážeme vztah s někým, kdo není tak docela členem zkoumané populace. Během pobytu v terénu se totiž jen zřídka setkáme s uzavřenou, izolovanou populací, kde sledujeme jen malý počet omezených vztahů. Většinou zkoumáme populace zasažené globálními procesy a ať chceme nebo nechceme, potkáváme v terénu i lidi, kteří do zkoumané populace nepatří. Zkoumáme-li venkovskou lokalitu, může jít o lidi z města, kteří lokalitu navštěvují jen občas, nebo o lidi, které potkáme po cestě do terénu, překladatele, průvodce, nebo i jen o lidi, kteří ve zkoumané lokalitě patří k jiné societě, než nás eminentně zajímá. Jill Dubish například otevřeně popisuje, že během svých výzkumů v Řecku právě několik takových vztahů prožila, aniž by to jakkoliv narušilo její výzkum nebo přístup do lokality (Dubish 1995).

Takový typ vztahů vznikne velmi snadno, možná snáze než vztah přímo s informantem či informantkou, kte-

ří se nám jeví jako cizí a chceme je poznat a pochopit. Právě „zprostředkovatelé“ jsou výzkumníci v terénu zpravidla nejbližší. Jde o někoho, kdo není součástí zkoumané populace a může tak poskytnout podporu na cestě za pochopením, protože vlastně sdílí podobnou zkušenost. Nebezpečí ovšem přináší až chvíle, kdy se chystáme terén opustit, neboť ono pouto spřízněnosti mezi dvěma „cizinci“ v odlišné kultuře zmizí, ocitnou-li se opět v realitě své každodennosti.

Jako mnohem problematičtější se jeví vztah mezi výzkumníkem/výzkumnici a osobou ze zkoumané populace. Antropoložka publikující pod pseudonymem Manda Cesara (1982) popisuje emické vnímání sexuální abstinence v případě zkoumané africké populace. V lokálním kontextu je dlouhodobě sexuálně abstinující osoba vnímána jako ohrožená na zdraví, případně již rovnou mentálně poškozená. Odmítání sexuálního vztahu se zde z perspektivy místních zdálo nelogické a stavělo Mandu Cesara do relativně nepopulární role blázna.

Asi lze jen těžko přijmout jednoduchou odpověď na otázku, zda si dovolit milostný vztah s někým ze zkoumané populace, či nikoliv. Stejně jako může sexuální kontakt se zkoumanou populací znamenat vykořisťování, může také znamenat navázání aliancí, které mohou být z pohledu místních dokonce žádoucí či povinné. Cesara popisuje ve své práci erotický vztah s informantem a zpětně jej hodnotí jako inspirující moment osvícení – prozření. Považuje ho za moment, v němž se jí zjevila studovaná kultura ve své ne pouze intelektuální rovině. „Tělo a mozek byly jedním stejně jako mysl a tělo, i minulost a přítomnost, život a smrt. Zažívala jsem obsah intelektu ve ztělesněné formě. U Lenda není nikdy nic čistě intelektuální, ale vždy promíchané s tělem“ (Cesara 1982: 55).

Najít si v terénu partnera nebo partnerku však nemusí skončit takto pozitivně.<sup>12</sup> Románek může skončit zklamáním, protože i přes mnohé vztahy, které přetrvaly i po skončení výzkumu (srov. Pertierra 2007, Gearing 1995), často je neudržitelné praktikovat vztah na dálku (srov. Dubish 1995). Partnerský vztah s někým z místních také může vyústit v uzavření určitého segmentu terénu, neboť vaše příslušnost k rodinné jednotce vašeho partnera nebo partnerky v terénu vám jasně určí, do jaké části terénu budete nebo nebudete mít nadále přístup. Výzkum také může zkomplikovat rozchod v terénu, který může výzkumníkovi či výzkumnici rovněž uzavřít určitý segment terénu.

Jill Dubish (1995) popisuje v řeckém prostředí dobře známou instituci „kamaki“ (primární význam je rybářská harpuna, znamená to ale také propracovanou techniku flirtu místních mužů, zaměřenou především na cizinky, jejímž cílem je známost na jednu noc). Autorka popisuje, že po skončení dlouhodobého výzkumného pobytu, kdy z ní spadl všechn stres, se nechala tímto způsobem „chytit“. Tato krátkodobá známost s místním obchodníkem, s nímž se pravidelně setkávala během sběru dat jak předtím, tak i potom, nakonec skončila návratem k pouhému přátelství. Du-

bish popisuje, že právě s přihlédnutím k lokálnímu kontextu tak neohrozila svůj výzkum, protože výsledkem nebyl pocit zklamání. Rozloučení bylo smutné spíše pro autorku samotnou, protože pro onoho muže byl vztah podobného typu zcela rutinní.

Proto si také Dubish (1995) položila onu otázku, odkud pochází onen panický strach, který ji okamžitě po noci strávené s místním obchodníkem zachvátil, strach z toho, že zašla příliš daleko a zničila celý svůj výzkum. Závěrem však hodnotí své milostné vztahy v terénu jako významnou pomoc v pochopení kulturní „podobnosti“ a „odlišnosti“, takové pochopení, které by nebylo možné získat jen formou rozhovorů. Během výzkumu v terénu na sebe bereme a reprezentujeme mnoho identit – pokud prožíváme milostný vztah v terénu, škála identit se ještě zahustí, a to má výrazný vliv na naše konstruování „toho druhého“.

### Intimní vztahy a násilí v terénu

Pokud jsem výše v návaznosti na Dona Kulicka (1995) označila téma erotické subjektivity výzkumníka/výzkumnice jako tabuizované, musím téma sexuálního násilí v terénu, a to především ve vztahu k výzkumníci, označit za silně tabuizované (což je asi nejsilnější výraz, který momentálně máme po ruce). Široké vymezení sexuálního násilí zahrnuje škálu od obtěžování po sexuálně motivovanou vraždu. Sexuální násilí začíná přesně tam, kde lze již jen velmi těžko komunikačně manévrovat ze situace, kdy se na nás sexuálně motivovaný agresor dopouští něčeho, co nám není příjemné.

Sexuální násilí budu spolu s Jean Gearing používat především ve smyslu násilí nebo pohrůžky násilí namířeného proti ženám (Gearing 1995: 188). Samozřejmě, toto apriorní genderové omezení může být kritizováno, ovšem oběti všech známých případů sexuálního násilí v terénu jsou právě ženy, takže se ho přidržím. „... ženy (výzkumnice) musí vždy a všude čelit spektru sexuálního násilí, které je fundamentálně odlišné od toho, čemu musí čelit jejich mužští kolegové. To ovšem neznamená, že by sexuální násilí bylo z definice pouze ženským problémem“ (Moreno 1995: 248).

Eva Moreno (1995) poukazuje na problém fiktivní negenderovanosti antropologů, který je integrální součástí akademického prostředí. Tato fikce spočívá v iluzi, že gender antropologa nebo antropoložky nehraje roli. Ačkoliv většinu studujících v oboru antropologie tradičně tvoří ženy, jejich počet rapidně klesá, pohybujeme-li se výše v akademické hierarchii. Důsledkem této skutečnosti je oslabený vliv žen na akademický establishment a navíc, pokud je v tomto domnělém negenderovaném světě otevřen problém, který je specificky ženský, antropoložka riskuje svoji osobní reputaci jako vědkyně (Moreno 1995: 246). Obětí sexuálního násilí tak riskuje zveřejněním především své profesní postavení (ibid: 220).

Spolu s Evou Moreno však mohou jít do samotného nitra západní vědy v hledání kořenů tohoto podivuhodného mlčení o sexuálním násilí během terénních výzkumů. Důvod podcenění tohoto závažného (a více ženy postihujícího)

problému lze hledat v maskulinním charakteru antropologie i jiných vědních oborů (Moreno 1995: 246).<sup>13</sup> Archetypální figurou antropologie jako vědního oboru je totiž antropolog (ne antropoložka). Skrytou snahou všech antropoložek tedy je transfer z příznakové kategorie „ženského antropologa“ do bezpříznakové kategorie „skutečného antropologa“ (Moreno 1995: 246).<sup>14</sup>

Zde stojí za to zdůraznit, že sexuální násilí během terénního výzkumu není vůbec neobvyklým jevem. Nancy Howell (2007) na základě dotazování 204 výzkumníků a výzkumnic zaznamenala, že 7 % z nich (a byly to výhradně ženy) bylo znásilněno v terénu. Další 6 % dotazovaných (a to již z řad obou pohlaví) přiznalo zkušenost se znásilněním během terénního výzkumu, především se jednalo o znásilnění nebo pokus o znásilnění partnerky nebo někoho z blízkých informantek. Celé toto vyčíslení však sama Howell považuje za silně podhodnocené. Dotazovaní se k tématu nechtěli vyjadřovat, a to vedle obecné tabuizace tématu i ze zcela prozaických důvodů, že by prosáknutí takové informace mohlo ohrozit jejich budoucí práci, konkrétně výzkumnou činnost, která by jim z (oprávněně) obavy o bezpečí výzkumnice mohla být zamítnuta (Howell 2007: 238).

Nejnámější případ popsala ve svém textu „Rape in the field: Reflections from a survivor“ autorka píšíci pod pseudonymem Eva Moreno (1995). Byla během svého výzkumu znásilněna svým asistentem.<sup>15</sup> Ačkoliv se rozhodla případ nehlásit policii, zpráva o něm se roznesla ve zkoumané lokalitě a významně to změnilo postoj místních k ní. Autorka se po krátké rekonvalescenci do terénu vrátila a dokončila výzkum, mezitím se jí otevřela i zcela nečekaná témata, jako například systém sankcí, v jehož rámci znásilnění figurovalo. Místní ji poučili, že znásilnění v jejím případě není překvapivé, neboť s asistentem trávila hodně času a překročila období bezpečí před znásilněním (*rape-safe period*), které činí zhruba tři týdny. Bezpečnou strategií by v tomto případě bylo střídat asistenty a přesouvat se z místa na místo právě v intervalech těchto bezpečných období. Autorka svůj příběh ve formě poměrně složitěho popisu všech souvislostí zveřejnila pod pseudonymem s odstupem dvaceti let od události samotné.

V tomto případě se vyjevuje nebezpečí, které hrozí výzkumníci. V terénu se ocitnou v odlišném genderovém vzorci a jeho naplňování od nich nemusí, ale také může být očekáváno. Pokud je očekáváno, může být vynucováno sankcemi, které jsou v dané lokalitě uplatňovány vůči místním ženám, znásilnění může být jednou z nich. Moreno (1995) popisuje znásilnění jako jeden z prostředků, jímž je usměrňován pohyb žen. „Že je za znásilnění zodpovědná žena, to je převažující pohled na věc v mnohých společnostech, vychází to z ideje, že žena je zodpovědná za to, že nebude v nesprávný čas na nesprávném místě.“ (Moreno 1995: 219)

Podobným zaběhaným konceptům čelí oběti sexuálního násilí v rámci své vědní disciplíny. Funguje zde přesvědčení, že kompetentní antropoložka se v první řadě nedostane do

situace, kdy by mohla být znásilněna (Howell 1990: 93). Kullick (1995) zdůrazňuje, že jakýkoliv případ napadení v terénu je často interpretován tak, že si za něj oběť může sama. Dalo by se říci, že od „odborníka na kulturu“ se očekává, že se mu nic takového nestane a napadení je vykládáno jako profesní selhání.

Velmi podobně je interpretována i nemoc v terénu. Informanti Amy Pollard (2009), která se ve své sondě snažila zachytit škálu problémů, kterým terénní výzkumníci a výzkumnice nejčastěji čelí, často uvádějí, že jejich rekonvalescence z místních nemocí (tyfus, horečka dengue...), které často výrazně zpomalily výzkum, byla jejich školiteli vykládána jako jejich profesní nevykonnost a lenost. Ovšem právě nemoc prodělaná v terénu s odstupem času funguje jako jakási hrdinská historka, potvrzující vážnost celého terénního výzkumu, a její vyprávění během společenských akcí je spíše prostředkem k vylepšení aktérova statusu. Historiky týkající se sexuálního násilí na druhou stranu status výzkumníka či výzkumnice spíše poškodí, než aby vyvolaly sympatie a úctu.

### **Intimní vztahy v terénu a výzkumnická etika v politických dokumentech a učebnicích**

Platný dokument, v němž jsou formulovány normy týkající se etiky v antropologickém terénu, byl přijat v roce 2009 American anthropology Association (AAA). Tento dokument nese název „Code of ethics of the AAA“<sup>16</sup> a je inovací předchozích verzí etických kodexů AAA z let 1967 a 1971.<sup>17</sup> Přidruženým dokumentem je „Handbook on Ethical Issues in Anthropology“<sup>18</sup> editovaný autorkami Joan Cassell a Sue-Ellen Jacobs, který obsahuje mnoho teoretických kapitol o tom, jak učit etiku výzkumu, jak organizovat konferenci na toto téma apod. Jedinou prakticky zaměřenou částí této příručky je část „Cases and solutions“ a „Case and comments“. V obou částech jsou popisovány konkrétní případy etických dilemat.

Projednávané případy v části „Cases and solutions“ se týkaly především problému, zda nahlásit úřadům, pokud je antropolog v terénu svědkem zločinu, zda svědčit proti někomu z informantů, zda medikovat vlastními léky informanty, kteří onemocněli během výzkumu malárií, zda přijmout od informantů dar, který je kradený, nebo zda používat krycí jména a pseudonymy, přestože si to informant nepřejí. Další část dilemat se týkala samotné vědecké produkce, například co dělat v případě, že vedoucí publikuje data studenta či studentky pod svým jménem, jak reagovat, odhalíme-li, že někdo z našeho výzkumného týmu falšuje data nebo má soukromé zájmy neslučitelné s nezávislým výzkumem, případně jak zacházet se svými terénními poznámkami a fotografiemi, kdy je poskytnout zadavateli výzkumu či donorovi, kdy nikoliv. Žádný z textů v této části se netýkal tematiky míry blízkosti vztahů se zkoumanou populací či rodinných a pseudorodinných vazeb v terénu.

Část nazvaná „Case and comments“ je v tomto ohledu o něco zajímavější. Vedle případu, kdy antropolog odha-

lí plagiátorství, obcházení informovaného souhlasu, osobní a obchodní zájem výzkumníka/výzkumnice či zadavatele výzkumu v terénu či důležité pochybení, jehož zveřejnění ale na konec uškodí zkoumané populaci, je zde problematizováno také téma užívání psychotropních látek a alkoholu v terénu nebo přístupu k „tajným“ informacím, které populace nechce předávat mimo svůj okruh. K tématu tohoto článku se dají vztáhnout pouze dva příspěvky. Prvním je případ antropoložky Becky Ross, která se stala „adoptivní dcerou“ v rodině svých informantů a byla pak nucena naplnit očekávání s tím spojená a postarat se o dědečka trpícího Alzheimerovou chorobou. V dalším příspěvku byla antropoložka požádána o pomoc ženou, která kvůli domácímu násilí chtěla utéci z domova. Problém spočíval v tom, že rodina manžela byla zcela zásadní v okruhu lokálních informantů, a antropoložka se bála o budoucí zdar svého výzkumu.

Podobný případ se stal i mně během výzkumu. Při nočním průjezdu zkoumanou vesnicí nás zastavila uplakaná přítelkyně našeho klíčového informátora a žádala nás, zda bychom ji nezavezli domů k jejím rodičům, protože je na ni partner agresivní a vyhodil ji. Ani na chvíli jsme neuvažovali o tom, že bychom tím mohli rozzlobit rodinu našeho klíčového informátora. Zavezli jsme dívku domů a jenom jsme doufali, že její značně autoritativní otčím našemu klíčovému informantovi druhý den nepůjde promluvit do duše a nezbije ho, což nebyla tak nepravděpodobná vyhlídka. Celou dobu jsme se snažili působit nestranně a nedávat nikomu za pravdu a druhý den jsme se na celou záležitost vyptali různých zasvěcených aktérů. Nakonec se celá záležitost obešla bez větších emocí, spíše se ukázalo, že podobné situace jsou v daném prostředí vlastně „normální“. Jediné, co jsme si tímto „dobrým skutkem“ vysloužili, byla přízeň přítelkyně našeho „klíčového informanta“, která nás dříve ostentativně ignorovala a nebyla ochotná se s námi bavit. Otázkou však stále zůstává, zda máme právo zasahovat? A kdy už je situace vyhocená natolik, že čistě z lidského hlediska bychom zasáhnout měli?

Etický kodex AAA je formulován velmi volně a obecně. „Takový kodex není ani tak souborem kategorických zákazů vytesaných do kamene, ale spíše souborem varování, nařízení a rad, o co usilovat, jež mají být zvažovány, probírány a periodicky pozměňovány antropologickou komunitou.“ (Cassell, Jacobs 1987: Introduction) Antropologové a antropoložky jsou v tomto textu zavázány k zodpovědnosti ke studovaným populacím, vědní disciplíně i široké společnosti a kultuře, k lidem, jiným druhům (zřejmě zvířat a rostlin) a k prostředí.

Jediná zmínka, která se týká intimních vztahů v terénu, nás nabádá, že „vyučující by si měli být vědomi, že sexuální vztahy se studujícími mohou znamenat zneužívání a vážný střet zájmů. Proto se musí vyhýbat sexuálnímu kontaktu se studenty/studentkami, za jejichž profesionální trénink a vzdělávání jsou zodpovědní. ... A stejná etická směrnice platí i pro celou antropologickou práci“<sup>19</sup> (Code of ethics 2009: 5). Dále v sekci týkající se samotného výzku-

mu narazíme na větu, že „výzkumník, jenž si vytvořil blízký a dlouhotrvající vztah (závazný vztah) s osobami poskytujícími informace nebo hostící antropologa/antropoložku v terénu, musí dostát požadavku otevřenosti a informovaného souhlasu, zatímco pečlivě a s respektem vyjednávat limity vzájemného vztahu. Zatímco zkoumající může z práce profitovat, neměl by přitom zneužívat jedince, skupiny, zvířata nebo kulturní a biologický materiál. Měl by si být vědom dluhu, který má vůči společností, s nimiž pracuje, a závazku přiměřenou cestou to zkoumané populaci vrátit“ (Code of ethics 2009: 3).

Vedle etického kodexu AAA je třeba věnovat pozornost etickému kodexu České asociace pro sociální antropologii (CASA). Toto občanské sdružení sdružující české antropology a antropoložky si ve svých stanovách předsevzalo dodržovat etický kodex (Etický kodex CASA 2009) vycházející z etického kodexu Akademie věd České republiky, schválený Valným shromážděním sdružení. Jakékoliv (nejenom intimní) vztahy v terénu řeší etický kodex CASA zásadou, že její členové a členky „provádí výzkum tak, aby neohrozili účastníky výzkumu, jejich životní prostředí či kulturní hodnoty“ (Etický kodex CASA 2009).

Etický kodex CASA se překvapivě k navazování nebo ne navazování intimních vztahů v terénu příliš nevyjadřuje. I etický kodex AAA je velmi uvolněný, ačkoliv navíc například připomíná aspekt „dluhu“, který by výzkumník ve vztahu ke zkoumané populaci měl vyrovnat. Oba kodexy považují za vhodné. Tvůrci zřejmě vycházeli z toho, že při terénním výzkumu hraje vždy rozhodující úlohu lokální kontext, proto nelze vycházet z nějakého rigidního souboru příkazů a zákazů. Na druhou stranu se však oba kodexy prezentují jako soubor rad a doporučení, a je tedy více než podivné, že sféra sexuality v terénu je zcela zamlčena. Copak nelze poskytnout nějaká doporučení (například začínajícím) antropologům a antropoložkám? Kodexy tak následují obecný trend tabuizující toto téma.

Přesto, že závazné kodexy jsou velmi volně formulovány, setkávám se často v debatách s kolegy a kolegyněmi (většinou z doktorských programů etnologie na různých českých univerzitách) se striktním etickým formalismem, zahrnujícím intimní vztahy v terénu (především mezi výzkumníkem/výzkumnicí a zkoumanou populací). Jejich vysvětlením je většinou na samém začátku textu uváděná snaha o „objektivitu“.

Zhruba třicet let po reflexivním obratu v antropologii je pro mě překvapivé přetrvávání tohoto formalismu mezi studenty a studentkami antropologie a etnologie v Čechách. Zčásti to může být dáno tím, jak je zde obvykle nastaven výzkum. V Čechách jsou často praktikovány spíše krátkodobé a opakované pobyty než klasické dlouhodobé terénní pobyty Malinowského stříhu<sup>20</sup>. Během těchto návštěv se zkoumající zaměřuje na aktivní sběr dat a obvykle neztrácí čas úvahami nad svou pozicí v terénu.

Moji pozornost zákonitě upoutal také způsob, jakým jsou vyučovány metody terénního výzkumu na českých univer-

zitách (v Praze, Brně, Pardubicích a Plzni). Zásadní problém vidím v tom, že základními příručkami mnohých kursů jsou pouze knihy, které mají obecné, téměř encyklopedické zaměření (Hendl 2005, Disman 2002). Tyto knihy mají za cíl představit co největší škálu metod, není tedy jejich snahou rozvádět diskusi o epistemologických a etických aspektech výzkumu (což činí například méně používané příručky Bernard 1998 nebo Silverman 2005). Zdá se, že cizojazyčná díla nejsou mezi doporučovanou četbou na předních příčkách<sup>21</sup>, ať už jsou pro obor jakkoliv zásadní. Vyučující preferují příručky v českém jazyce, přestože nemusí být dostačující nebo adekvátní.<sup>22</sup>

### Závěr

Předkládaný text je pokusem opatrně pootevřít téma sexuální a erotické subjektivity výzkumníků a výzkumnic v terénu a její vztah k formalizované etice antropologického výzkumu. Ti, kteří se v minulosti rozhodli problematizovat toto téma, vykazovali řadu podobných charakteristik. První kategorie (především autorek) si „chránila záda“ tím, že se k danému tématu písemně vyjádřila v pokročilém věku, dlouho po úspěšném publikování vlastního výzkumu. Publikovala pod svým jménem, které již bylo v té době dostatečně etablované v sociálních vědách, že toto riziko jeho váhu již nemohlo ohrozit. Tuto kategorii nejlépe reprezentuje Jill Dubish (1995).

Jiná skupina (také především autorek) publikovala své texty k tématu sexuality pod pseudonymem, například Manda Cesara (1982) nebo Eva Moreno (1995). Další kategorie autorů (a jedná se většinou o muže) publikovala své texty odvážně nedlouho po vlastním výzkumu. Do takové kategorie spadá například Kenneth Good (Good, Chanoff 1981) a Peter Wade (1993). Specifickým případem je Don Kulick, který vlastně nejprve potkal Margaret Wilson a spoluprací na sborníku „Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork“ si ujasnil svůj postoj k formalizované etice výzkumu. Ve své další studii o „Travestis“ v Brazílii otevřeně vypovídá o svých erotických vztazích s lidmi ze zkoumané subkultury<sup>23</sup>. Tato monografie okamžitě sklídila pozitivní kritiky, tím bylo zažehnáno potenciální zničení kariéry, které mu hrozilo kvůli projevenému zájmu o toto ožehavé téma.

Tato stať ovšem není publikována pod pseudonymem a můj věk také nenasvědčuje tomu, že bych mohla s uvolněností zavzpomínat na své výzkumy v mládí a tím si dovolit ten luxus naprosté otevřenosti. Nezbývá tedy než jen přiznat, že k vyjednávání etnicity, sexuality, genderu a jiných charakteristik výzkumníka či výzkumnice v terénu neustále dochází, a ano, člověk se s výbavou, se kterou opouští bezpečné univerzitní zdi, nejednou ocitá v patové situaci. Výzkumník nebo výzkumnice tedy musí nezbytně očekávat, že má-li do terénu skutečně proniknout (ne náhodou se zde organicky nabízí toto sloveso, které je výrazně sexualizované), musí se připravit na to, že se emoce dají do pohybu, vstoupí do života lidem, které zkoumá, a bude muset čelit někdy i rozporuplným pocitům.

Předkládaný text je snahou kriticky promyslet jak etiku výzkumu a její uplatnitelnost, tak také poukázat na zaběhané praktiky sociálních věd, potažmo antropologie, které spočívají v nedostatečné praktické přípravě na dlouhodobý terénní výzkum a v plošné tabuizaci tématu sexuality výzkumníka či výzkumnice. Během psaní mi celou dobou v hlavě běžela otázka: K čemu je nám to dobré? K čemu je nám dobrá představa genderové rovnosti, a tedy i stejných možností výzkumníků? A k čemu je dobré téma sexuality schované ve skříni?

Všechny otázky spolu úzce souvisejí. Pokud je nežádoucí být v terénu emocionálně zapojený a je potřeba tuto „neseříózní“ část zkušenosti zamlčovat, zamlčujeme tím i vztahy s lidmi v terénu a v důsledku toho zamlčujeme i potenciální nebezpečí, které terénní výzkum přináší. Altork přirovnává pózu „objektivistických výzkumníků“ ke králi v pohádce „Císařovy nové šaty“ a doporučuje antropologům, aby dětskýma očima pohlédli na krále. Terénní výzkum totiž pro výzkumníka či výzkumnici znamená také nahotu (pokud ne fyzickou, tak určitě alespoň emocionální) a zranitelnost a antropologie by se měla konečně čelem postavit tomu, že již celé generace se antropologové a antropoložky pohybují v terénu „nazi“, jenom je stále nutné mluvit o imaginárním šatu.

© Gabriela Fatková, 2013

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

## Literatura

- Altork, K. 2007. „Walking the Fire Line: The Erotic Dimension of the Fieldwork Experience.“ Pp. 92–107 in Robben, A. C. G. M., Sluka, J. A. (eds.). *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Behar, R., Gordon, D. A. (eds.). 1995. *Women writing culture*. Berkeley: University of California Press.
- Bell, D. et al. (eds.). 1993. *Gendered Fields: Women, Men and Ethnography*. London, New York: Routledge.
- Bernard, R. H. (ed.). 1998. *The Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Budilová, L., Jakoubek, M. 2006. „Genealogická metoda a její použití při výzkumu v cigánské osadě.“ Pp. 145–158 in *Akta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*. Plzeň: Západočeská univerzita.
- Campbell, J. K. 1964. *Honour, family and patronage*. London: Oxford University Press.
- Cassell, J., Jacobs, S. E. (eds.). 1997. *Handbook of Ethical Issues in Anthropology*. [online]. [cit. 5. 12. 2012]. Dostupné z: <<http://www.aaanet.org/committees/ethics/toc.htm>>.
- Cesara, M. 1982. *Reflections of a Woman Anthropologist: No Hiding Place*. London: Academic Press.
- Clifford, J., Marcus, G. E. (eds.). 1986. *Writing culture: The poetics of ethnography*. Berkeley: University of California Press. *Code of ethics of the American Anthropological Association*. 2009. [online]. [cit. 10. 12. 2012]. Dostupné z: <<http://www.aaanet.org/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>>.
- Cohen, A. P. 1994. *Self consciousness: an alternative anthropology of identity*. London, New York: Routledge.
- Crapanzano, V. 1986. „Hermes' Dilemma: the Masking of Subversion in Ethnographic Description.“ Pp. 51–76 in Clifford, J., Marcus, G. E. (eds.). *Writing Culture: the Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Csordas, T. 2011. „Embodiment: Agency, Sexual Difference, and Illness.“ Pp. 137–156 in Mascia-Lees, F. E. (ed.). *A companion to the Anthropology of the Body and Embodiment*. Malden, MA: Wiley – Blackwell.
- Cupples, J. 2002. „The field as a landscape of desire: sex and sexuality in geographical fieldwork.“ *Area*, Vol. 34, No. 4: 382–390.
- Dewalt, K. M., Dewalt, B. R., Wayland, C. B. 1998. „Participant observation.“ Pp. 259–299 in Bernard, R. H. (ed.). *The Handbook of Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek, CA: Altamira Press.
- Disman, M. 2002. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- Ditton, J. 1977. *Part-time Crime: an ethnography of fiddling and pilferage*. London: Macmillan.
- Dubish, J. 1995. „Lovers in the field: sex, dominance and the female anthropologist.“ Pp. 29–50 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Etický kodex české asociace pro sociální antropologii*. 2009. [online]. [cit. 1. 5. 2012]. Dostupné z: <[http://www.casaonline.cz/wp-content/uploads/2009/12/Etický\\_kodex\\_CASA.doc](http://www.casaonline.cz/wp-content/uploads/2009/12/Etický_kodex_CASA.doc)>.
- Fatková, G. 2012. „Paní učitelko, my nejsme plémě, my jsme národ: Formování etnických identit nedávno ještě kočovných Karakačanů.“ Pp. 79–104 in Fatková, G. et al. *Balkán a nacionalismus: Labyrintem národní ideologie*. Brno: Porta Balkanica.
- Gearing, J. 1995. „Fear and loving in the West Indies.“ Pp. 186–218 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Geertz, C. 1967. „Under the Mosquito Net.“ *New York Review of Books*. [online]. Vol. 9. No. 4. [cit. 5. 12. 2012]. Dostupné z: <<http://www.nybooks.com/articles/archives/1967/sep/14/under-the-mosquito-net/?pagination=false>>.
- Geertz, C. 1990. *Works and lives: The anthropologist as author*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Golde, P. (ed.). 1970. *Women in field: Anthropological experiences*. Berkeley: University of California Press.
- Good, K., Chanoff, D. 1981. *Into the Heart: One Man's Pursuit of Love and Knowledge among the Yanomama*. New York: Simon and Schuster.
- Hastrup, K. 1978. „The semantics of biology: Virginité.“ Pp. 49–65 in Ardener, S. (ed.). *Defining females: The nature of women in society*, New York: Halsted Press.

- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum: základní metody a aplikace*. Praha: Portál.
- Henry, M. G. 2003. „Where are you really from?": representation, identity and power in the fieldwork experiences of a South Asian diasporic." *Qualitative research*, Vol. 3, No. 2: 229–242.
- Howell, N. 1990. *Surviving Fieldwork: A Report of the Advisory Panel on Health and Safety in Fieldwork*. Washington: American Anthropological Association.
- Howell, N. 2007. „Human Hazards of Fieldwork." Pp. 234–244 in Robben, A. C. G. M., Sluka, J. A. (eds.). *Ethnographic Fieldwork: An Anthropological Reader*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Jakoubek, M. 2011. „Doslov: Antropologie v České republice." Pp. 323–337 in Eriksen, T. H. *Etnicita a nacionalismus: Antropologické perspektivy*. Praha: SLON.
- Jakoubek, M., Nešpor, Z. R. 2005. „Co je a co není kulturní/sociální antropologie." [online]. *Antropowebzin*, Vol. 1. [cit. 5. 12. 2012]. Dostupné z: <<http://antropologie.zcu.cz/co-je-a-neni-kulturnisocialni-antropologie>>.
- Killick, A. P. 1995. „The penetrating intellect: on being white, straight and male in Korea." Pp. 76–106 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Kulick, D. 1995. „Introduction – The sexual life of anthropologists: erotic subjectivity and ethnographers work." Pp. 1–28 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Kulick, D., Wilson, M. (eds.). 1995. *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Landes, R. 1970. „A woman anthropologist in Brazil." Pp. 119–142 in Golde, P. (ed.). *Women in field: Anthropological experiences*. Berkeley: University of California Press.
- Malinowski, B. 1922. *Argonauts of the Western Pacific: An account of native enterprise and adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Malinowski, B. 1967. *Diary in the strict sense of the term*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Marcus, G. E. 1995. „Ethnography in/of the world systém: The emergence of multi-sited ethnography." *Annual Review of Anthropology*, Vol. 24: 95–117.
- Markowitz, F., Ashkenazi, M. (eds). 1999. *Sex, Sexuality, and the Anthropologist*. Chicago, IL: University of Illinois Press.
- Massey, D. 2006. „Landscape as a provocation: reflections on moving mountains." *Journal of Material Culture*, No. 1–2: 33–48.
- Moreno, E. 1995. „Rape in the field: reflection from a survivor." Pp. 219–250 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Morton, H. 1995. „My ‚chastity' belt: avoiding seduction in Tonga." Pp. 168–185 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Newton, E. 2000. *Margaret Mead Made Me Gay*. Durham & London: Duke University Press.
- Okely, J. 2006. „Knowing without notes." Pp. 55–74 in Halstead, N. et al. (eds.). *Knowing How to Know. Fieldwork and the Ethnographic Present*. Oxford, New York: Berghahn Books.
- Paul, B. 1953. „Interview techniques and field relationships." Pp. 430–451 in Kroeber, A. L. et al. (eds.) *Anthropology Today*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pertierra, A. C. 2007. „Anthropology that warms your heart: on being a bride in the field." [online]. *Anthropology Matters*, Vol. 9, No. 1. [cit. 12. 12. 2012]. Dostupné z: <[http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth\\_matters&page=article&op=view&path\[\]=55&path\[\]=](http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth_matters&page=article&op=view&path[]=55&path[]=)>.
- Plavjaniková, L., Růžička, M. 2005. „Psychologické aspekty terénního výzkumu (Terénní výzkum jako přechodový rituál)." Pp. 11–17 in Lenk, L. et al. (eds.). *Argonauti za obzorem západu*. Plzeň: Dryada.
- Pollard, A. 2009. „Field of creams: Difficulty and Ethnographic Fieldwork." [online]. *Anthropology Matters*, Vol. 11, No. 2. [cit. 1. 11. 2012]. Dostupné z: <[http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth\\_matters&page=article&op=viewArticle&path\[\]=10&path\[\]=](http://www.anthropologymatters.com/index.php?journal=anth_matters&page=article&op=viewArticle&path[]=10&path[]=)>.
- Punch, M. 1994. „Politics and Ethics in Qualitative Research." Pp. 83–98 in Denzin, N., Lincoln, Y. (eds.). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Rabinow, P. 1978. *Reflexion of fieldwork in Morocco*. Berkeley: University of California Press.
- Radcliffe-Brown, A. R. 1922. *The Andaman islanders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ruby, J. (ed.). 1982. *A Crack in the mirror: Reflexive Perspective in Anthropology*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press.
- Sciama, L. 1993. „The Problem of Privacy in Mediterranean Anthropology." Pp. 87–111 in Ardener, S. (ed.). *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*. Oxford, New York: Berg.
- Silverman, D. 2005. *Ako robiť kvalitatívny výzkum*. Bratislava: Ikar.
- Wade, P. 1993. „Sex and Masculinity in Fieldwork among Colombian Blacks." Pp. 199–214 in Bell, D. et al. (eds.). *Gendered Fields: Women, Men and Ethnography*. London, New York: Routledge.
- Wilson, M. 1995. „Perspective and difference: sexualization, the field, and the ethnographer." Pp. 251–275 in Kulick, D., Wilson, M. (eds.). *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*. London, New York: Routledge.
- Wynn, L. 2009. „Making ethics training ethnography-friendly." [online]. [cit. 10. 12. 2012]. Dostupné z: <<http://culturematters.wordpress.com/2009/04/23/making-ethics-ethnography-friendly/>>.

**Poznámky**

**1** Článek je výstupem projektu OP VK, reg. číslo CZ.1.07/2.3.00/20.0135, tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

**2** Vzhledem k tomu, že v českém prostředí jsou omezené možnosti studovat doktorský kulturní a sociální antropologii, shlukují se studenti a studentky s tímto zaměřením v doktorských oborech pod názvem „etnologie“.

**3** Především se jedná o kolegy a kolegyně z Ústavu etnologie UK a Filozofické fakulty MUNI (doktorský program etnologie). Sama mohu posloužit vlastní zkušeností ze studia na katedře antropologie ZČU. Uznávám, že ze zřetelů mi tak uniká výuka antropologie na Univerzitě v Pardubicích a na Fakultě humanitních studií UK.

**4** Ačkoliv jindy odkazují na zkušenosti kolegů, zkušenosti Judith Okely jsem do práce záměrně nezařadila, neboť budou jistě záhy publikovány v jejím textu s podobným zaměřením.

**5** Například v tolik používané učebnici Jana Hendla reprezentuje tento trend celá podkapitola o etice výzkumu (Hendl 2005: 155–157) nebo podkapitola o technice pozorování (Hendl 2005: 191–204). V neméně oblíbené učebnici Dismana, která je sice určena především sociologům, přesto je při výuce metod antropologického výzkumu dosud neustále používána, jsou reprezentanty tohoto trendu dvě kapitoly zasvěcené kvalitativnímu výzkumu (Disman 2002: 284–359).

**6** Například autorka Marsha Giselle Henry, která je dcerou pákistánských migrantů, jež v 60. letech přišli do Kanady, popisuje, jak problematickou charakteristikou v jejím případě byl konflikt mezi jejím vzhledem a místem původu – Kanadou (Henry 2003).

**7** Zde je nutné ještě dodat, že Altork pod erotickými reakcemi myslí širokou škálu projevů – snění, představy nebo flirt, tedy ne nutně sexuální poměr s druhou osobou.

**8** Právě tuto „viditelnost výzkumníka“ kritizuje jeden vtíp, který vyprávěl antropoložce Esther Newton David Schneider. „Postmoderní antropolog mluví se svým informantem a informant nakonec povídá:-- Dobře, dost o tobě, teď budeme chvíli mluvit o mně ...“ (Newton 2000: 242).

**9** Těchto případů je řada a v blízké době bychom se měli dočkat nějaké práce z pera Judith Okely na toto téma. O osudu manželek akademiků píše dále zajímavě Lidia Sciamia (Sciamia 1993: 87–111).

**10** Mé tvrzení se zde zakládá na diskusích s českými studenty z různých univerzit. Teze, že milenecké vztahy mezi výzkumníkem/výzkumníci a zkoumanou populací jsou netické a činí výzkum neobjektivním, je klišé, které se ve výpovědích kolegů reprodukuje.

**11** Zde zřejmě Dubish naráží na etnocentrický předpoklad, že zcela běžnou antropologickou praxí (která zahrnuje často sběr genealogií, sběr informací o posvátné sféře, rituálu apod.) zkoumanou populaci nepoškozujeme. Některé populace budou například považovat za velkou újmu, vysloví-li,

zveřejní-li nebo zapíše-li výzkumník nebo výzkumnice jména příbuzných, kteří jsou již zesnulí. Měřítka důležitosti jednotlivých sfér je vždy kontextuální a kdo jiný než kulturně nejrelativističtější obor jako antropologie by měl resignovat na obecné vzorce typu – sesbírat genealogii se všemi osobními jmény a údaji: ano, navázat intimní vztah: ne. **12** Velmi komplikovaný rozměr sexuálních vztahů v terénu představuje konfigurace moci. Výzkumník či výzkumnice může vystupovat jako reprezentant/reprezentantka západní vědy, ekonomického blahobytu, „bílé rasy“, vzdělané vrstvy a podobně. I v postkoloniální situaci může samotná postava výzkumníka či výzkumnice být v terénu mocensky zvýhodněna, a tím pádem tedy preferovaným sexuálním partnerem/partnerkou pro místní (srov. Killick 1995). Dnešní antropologie ale stále více zkoumá společnost vlastní nebo společnosti velmi blízké, kde samotná pozice antropologa/antropoložky či západního vědce/vědkyně nepřináší žádnou speciální autoritu. Rozebírání bývá tento nerovný vztah výzkumníka/výzkumnice a informantů/informantek v případě jihovýchodní Asie, kde především bílý muž je preferovaným sexuálním partnerem a právě tato pozice může být zneužívána (Killick 1995).

**13** Tento maskulinní charakter si troufneme vztáhnout na vědu jako takovou, protože i v tak feminizovaných disciplínách, jakou je například pedagogika, zaujímají vrcholné akademické pozice, ne překvapivě, muži.

**14** Pojmy příznakovost (*markedness*) a nepříznakovost (*unmarkedness*) pocházejí z lingvistiky a sémiotiky. Každé slovo nebo kategorie může být buď nepříznaková (například slovo „*male*“), nebo specifikována, určena, odvozena z nepříznakové formy (například slovo „*fe-male*“). Tato základní opozice však v sobě obsahuje i hodnocení. Příznakové kategorie jsou automaticky vnímány jako odvozené, podřízené, doplňující a pomocné. Mužský svět je tak na základě této základní dichotomie zobecněn (spojován s celým lidstvem), zatímco ženský svět je sexuálně a genderově specifický (Hastrup 1978).

**15** V lokalitě, kde prováděla Moreno výzkum, nebyl v té době tento čin rozeznáván jako trestný, výjimkou je pouze situace, že takto násilně agresor zbaví ženu panenství.

**16** <http://www.aaanet.org/issues/policy-advocacy/upload/AAA-Ethics-Code-2009.pdf>

**17** <http://www.aaanet.org/stmts/ethstmnt.htm>

**18** <http://www.aaanet.org/committees/ethics/toc.htm>

**19** Abychom ale téma dále neštěpili, nebudeme se zde blíže věnovat problematice regulace vztahu mezi studenty a vyučujícími, byť se jedná o často rozebírané téma.

**20** Pro příklad lze uvést zhruba desetiletý návratový terénní výzkum manželů Jakoubkových u dnes roztroušeně žijících bývalých obyvatel vesnice Vojvodovo, návratový výzkum Lukáše Hanuse mezi českými krajany v rumunském Banátu, výzkum Ondřeje Hejnala koncipovaný z krátkodobých pobytů mezi bezdomovci nebo můj vlastní návratový výzkum mezi bulharskými Karakačany. Je možné vyzdvihnout pozitiva tohoto přístupu, a to především možnost sledování sociální



změny, která se jasně vyjeví, pokud se do terénu vracíme, a je na druhou stranu podstatně méně patrná v každodenním pomalém plynutí dlouhodobého výzkumu. Z osobních rozhovorů se všemi jmenovanými však mohu říci, že důvody jsou zcela prozaičtější. Během univerzitní výuky nebo studia prostě na dlouhodobý pobyt, který by ideálně měl trvat tak rok, nelze odjet. Ze svého okolí znám jen jeden případ pokusu o skutečně dlouhodobý nepřetržitý výzkum. Tento nejménovaný kolega však doma zanechal partnerku s tříletým dítětem. Přestože se snažil z terénu vracet domů alespoň na víkendy, případně rodinu přesvědčit, aby za ním jezdila do terénu, způsobil tento pokus rodinný rozvrat.

**21** Jakoubek se pozastavuje nad tím, jak málo se zásadní díla překládají do češtiny, vezmeme-li v úvahu, že česká produkce je velmi skromná (Jakoubek 2011: 326).

**22** Obě tolik populární učebnice nejsou, i přes svoji značnou interdisciplinaritu, určeny antropologům a etnolo-

gům. (Hendl 2005 je určen studentům pedagogických fakult a Disman 2002 je určen především sociologům).

**23** Kulick zde mimo jiné ukazuje, že emické užívání genderových kategorií je v případě brazilských „Travestis“ kontextuální. Proto nelze o zkoumaných lidech hovořit jednoznačně jako o informantech nebo informantkách.

*Gabriela Fatková je sociální antropoložka. Nyní je studentkou doktorského programu etnologie na Západočeské univerzitě v Plzni, kde také vede kurs antropologie náboženství a antropologie Bulharska. Ve svých textech se věnuje různým okruhům témat: migrace, etnicita nebo média. Každoročně organizuje plzeňské Sympozium Balcanicum, které je platformou pro setkávání (nejen) českých balkanisticky zaměřených badatelů. Korespondenci zasílejte na adresu: gfatkova@gmail.com.*

---

Sedmý ročník mezinárodní interdisciplinární vědecké konference

## **Sexuality VII: Rod, rodina, rodičovstvo – scénáře udržatel'nej reprodukcie**

**8. a 9. října 2013 v Bratislavě**

Interdisciplinární setkání odborníků a odbornic, kteří se zabývají tématy genderu a sexuality. Tentokrát jsou hlavním tématem rodina, rodičovství, partnerství a reprodukce – konstrukce těchto termínů v současné společnosti, politiky a normy, které se s nimi pojí, jejich prožívání a realizace (biografie, životní styly), zároveň fenomény jako alternativní a marginalizované modely, (ne)plodnost, singles, genderová nerovnost nebo heteronormativita.

Hlavním organizátorem konference je Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, za českou stranu např. oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR nebo FF UK v Praze.

V případě zájmu můžete být dodatečně zařazeny nebo zařazeni do programu konference.

Kontaktní e-mail: lucia.hargasova@savba.sk.

# OSTATNÍ DĚKANI MĚ RESPEKTOVALI JAKO DĚKANKU, ALE ŽENSKÁ STUDIA, TO JIM BYLO K SMÍCHU.

## ROZHOVOR MARCELY LINKOVÉ S ELŽBIETOU OLEKSY

Elżbieta H. Oleksy je profesorkou v oboru humanitních věd na Univerzitě v Lodži v Polsku. Je vedoucí katedry transatlantických a mediálních studií a ředitelkou Centra ženských studií, které v roce 1992 založila. V letech 2000–2008 byla zakládající děkankou Fakulty mezinárodních a politických studií. Je autorkou/spoluautorkou a editorkou/spolueditorkou čtyřiařiceti knih a více než stovky kapitol a článků v oboru genderových studií, vizuální kultury a literatury. Její nedávné publikace zahrnují dvě editované knihy: *The Limits of Gendered Citizenship. Contexts and Complexities* (Routledge, 2011) a *Intimate Citizenship. Gender, Sexualities, Politics* (Routledge, 2008) a také přehledový článek „Intersectionality at the crossroads“ publikovaný ve *Women's Studies International Forum* 34, 2011: 263–270 a „Intersectionality and pedagogy. From movies to the classroom“, publikovaný v knize *Educational Inequalities in Schools of Higher Education*, ed. Kalwant Bhopal a Uvanney Maylor (New York: Routledge, v tisku).

**Marcela Linková:** *V loňském roce Centrum ženských studií na Univerzitě v Lodži oslavilo 20. výročí svého založení. Ve své prezentaci na výroční konferenci v loňském roce ses zmínila o několika lidech, kteří Ti s ustavením Centra nepřímo pomohli (kolegyně v USA, rektor Univerzity ve francouzském Dijonu, který je spolu se svojí ženou-feministkou Tvým přítelem). Jaké byly hlavní faktory, které Ti umožnily „postavit Centrum na nohy a rozjet ho“?*

**Elżbieta Oleksy:** V letech 1989–1991 jsem strávila dva roky ve Spojených státech amerických, jeden rok jako hostující vědkyně na Univerzitě v Pittsburghu, druhý rok jako hostující profesorka na Southern Virginia College for Women<sup>1</sup> ve Virginii. Ten rozdíl byl obrovský. V Pittsburghu jsem se díky své dlouholeté přítelkyni seznamovala do hloubky s feminismem. Jako jiní západní kolegové, kteří do Polska pašovali knihy o „zakázaném“ postmodernismu, prof. Helena Gosciło přivážela knihy a články o feminismu. V Pewexu (něco jako váš Tuzex, kde se nakupovalo za tvrdou měnu) vždycky koupila dobré víno, které bylo jinak nedostupné, a všichni tři (Helena, můj manžel Wiesiek a já) jsme pak popíjeli a diskutovali o postmodernismu a feminismu. Během roku ve Virginii jsem se snažila předat nově nabyté znalosti svým americkým studentům a studentkám, s určitým úspěchem. Feminismus a ženská studia (v tu dobu ještě neexistovala genderová studia) byly „ve vzduchu“ a centra a programy ženských studií v USA rostly jako houby po dešti, ale žádné v Polsku. Tam jsem dostala nápad centrum do Polska transplantovat.

**Marcela Linková:** *Když se podíváš zpátky, je něco, co bys dneska dělala jinak?*

**Elżbieta Oleksy:** Ani ne, ale dneska by bylo mnohem snadnější Centrum postavit na nohy, jak říkáš. Centrum nebo jiná univerzitní instituce zaměřující se na ženské otázky již nejsou vnímány jako divné nebo úsměvné. Ale stále by ještě bylo těžké vytvořit bakalářský – a co je ještě důležitější – magisterský program v ženských/genderových studiích. Na Univerzitě v Lodži nyní máme magistra v mezinárodních genderových studiích a já vím úplně přesně, jak těžké bylo přesvědčit fakultní radu a – později – Senát univerzity, aby pro ten program hlasoval.

**Marcela Linková:** *Jak bylo ustavení Centra vnímáno na Univerzitě? Setkávali jste se s negativními reakcemi, nebo bylo prostředí většinou podpůrné? A jak se tato situace v posledních dvou dekadách vyvíjela?*

**Elżbieta Oleksy:** Všechno se to seběhlo během jednoho dne. Pochopitelně, když jsem psala návrh, tak jsem o něm s kolegy a kolegyněmi diskutovala. Děkan Fakulty filologie, kde jsem tenkrát pracovala, byl nápadu nakloněn a totéž platilo i o rektorovi Univerzity v Lodži. Zasedání Senátu univerzity, kde jsem projekt Centra představila, bylo rozpolčené – vždyť si to představ: bylo to v roce 1992! Ale většina členů hlasovala pro. Bylo to 18. února 1992. Datum založení Centra! Bylo to první Centrum ženských studií nejen v Polsku, ale v celé východní/střední Evropě. Měli jsme pochopitelně mnoho kritiků, mnohem více než podporovatelů. Ale nikdy nám nehrozilo uzavření Centra. Jak víš, byla jsem osm let děkankou, jedinou ženou-děkankou, a to pochopitelně pomohlo. Ostatní děkani mě jako děkanku respektovali, nicméně Centrum ženských studií, to jim bylo k smíchu! S tím jsem musela žít, na druhou stranu mě to posílilo.

**Marcela Linková:** *Tobě se Centrum podařilo mezinárodně ustavit jako důležitý akademický uzel. Jak jsi začala budovat síť a mezinárodní spolupráci?*

**Elżbieta Oleksy:** Změním pořadí a jako první se zmíním o projektu GEMMA, to je na univerzitě naše obchodní značka a neustálý zdroj našeho potěšení. Ale byli jsme také partnery v mezinárodním konsorciu v rámci Marie Curie Early Stage Training (projekt na doktorská studia) spolu se šesti univerzitami v EU: projekt koordinovala Univerzita v Utrechtu a dále se ho účastnily univerzity v Yorku, Bo-

loni, Linköpingu, Centrum Cornelia Goetha ve Frankfurtu a Lubljana Graduate School v humanitních vědách. To nám umožnilo vytvořit doktorské kursy, což se hodilo, když se nyní Fakulta mezinárodních a politických studií a Fakulta filozofie a historie spojily a vytvořily mezifakultní studia v humanitních vědách. Přitom mohou a skutečně využívají naši expertizu. Je vlastně docela těžké vybrat ze seznamu všech výzkumných projektů ty, které měly větší dopad na náš „růst“, než jiné. Přesto bych ale ráda připomněla dva nebo tři: projekt ENWISE, jehož cílem bylo vytvořit detailní analýzu situace žen-vědkyň ve střední a východní Evropě (každou zemi zastupovala jedna expertka). Pod vedením Brigitte Degen z Evropské komise jsme provedly výzkum a sepsaly zprávu *Waste of Talents: Turning Private Struggles into a Public Issue: Women and Science in the Enwise Countries*, kterou Evropská komise publikovala ve všech národních jazycích regionu a v angličtině.<sup>2</sup> Tato iniciativa následně vedla k projektu o ženách ve vědě ve střední Evropě, kterého se účastnily Česká republika, Maďarsko, Polsko, Slovensko a Slovinsko.

**Marcela Linková:** *Jsem ráda, že se zmiňuješ o zprávě Enwise. Šlo o velmi významný úspěch, protože ten poměrně pevný a uniformní obraz ženské diskriminace v akademickém prostředí byl nabourán některými rozdíly ve střední a východní Evropě. A bylo to také poprvé, co se tématu genderové rovnosti ve vědě ve střední a východní Evropě v mnoha těchto zemích dostalo nějaké pozornosti. Jaké byly v expertní skupině Enwise hlavní překážky při přemýšlení o postsocialistických realitách v oblasti genderu a vědy?*

**Elżbieta Oleksy:** Hlavní výzvou byl, myslím, rozdíl mezi propagandou a realitou. Dalo by se říct, že komunisti zaváděli „genderovou politiku“, kde muži a ženy „požívali“ stejných práv z hlediska plné zaměstnanosti a přístupu ke vzdělávání, zároveň ale systém praktikoval horizontální a vertikální segregaci ve všech oblastech zaměstnání, včetně výzkumu a vysokého školství.

**Marcela Linková:** *Jaké byly hlavní milníky v budování mezinárodní pozice Centra?*

**Elżbieta Oleksy:** Všechny druhy expertní práce pro Evropskou komisi: projekt Enwise a následně projekt WS Debate, který se zaměřil na střední Evropu, stejně jako další expertní práce (hodnotitelka a pozorovatelka v 6. a 7. rámcovém programu), ale také přímá poradní činnost pro Evropskou komisi v panelech na vysoké úrovni, jako bylo „Pětileté hodnocení Evropských výzkumných programů a institucí“ (2004–2005). Poslední věc, kterou jsem nedávno dokončila a představila v Evropském parlamentu, byla tzv. briefing note na téma „Ženy v politickém rozhodování: role médií“ jako součást přípravy na parlamentní volby v příštím roce. České a polské ženy si ve statistikách nestojí příliš dobře, a to ani v Evropském, ani v národním parlamentu. Ale to

už je jiný příběh. Dalším z důležitých milníků bylo tříleté funkční období v pozici prezidentky Asociace institucí pro feministickou výuku a výzkum v Evropě (Association of Institutions for Feminist Education and Research in Europe, AOIFE). To jsem zakončila uspořádáním 6. evropské konference genderového výzkumu „Gender a občanství v multikulturním kontextu“ na Univerzitě v Lodži, která se konala na přelomu srpna a září 2006. Tato obrovská konference nás zviditelnila uvnitř i vně Polska. Přitáhla známé badatelky a badatele na poli feministických studií a studií mužů a maskulinit: Judith Butler, Rosi Braidotti, Jackie Stacey, Ninu Lykke, Jeffa Hearn, Keith Pringle a mnoho dalších. Díky tomu Centrum získalo značné finanční zdroje a Senát potom odhlasoval magisterský program v mezinárodních genderových studiích.

**Marcela Linková:** *Vidíš nějaké změny v profilu vašich studujících, jejich očekáváních a zájmech? Upravovaly jste nějak zásadně kurikulum – také třeba jako reakci na růst mezinárodní spolupráce a vazeb Centra?*

**Elżbieta Oleksy:** Kurikulum jsme pochopitelně upravovali. První kursy, které Centrum nabízelo, byly opravdu velice „úvodní“. Potom jsme založili magisterský program v mezinárodních genderových studiích.

**Marcela Linková:** *Evropské zasíťování a financování bylo zjevně pro Centrum klíčové. Dařilo se vám postupem doby zajišťovat financování a granty i lokálně v Polsku?*

**Elżbieta Oleksy:** V roce 2005 jsme měli celé kurikulum kursů pro magisterský kurs v genderových studiích a ten byl nabízen v angličtině jako mezinárodní genderová studia na Fakultě mezinárodních a politických studií. V politické rovině ale došlo k radikálnímu obratu, kdy se moci v Polsku chopila pravicová strana Právo a spravedlnost. To nás ovlivnilo asi o dva roky později, když J. Kaczyński, předseda této pravicové populistické strany, musel odstoupit z postu ministerského předsedy a – za pomoci svého dvojčete a tehdejšího polského prezidenta Lecha Kaczyńskiego a radikálního křídla katolické církve – začal organizovat opozici proti liberální Občanské platformě. To všechno ovlivnilo počty přihlášených do našeho programu a ten musel být na rok přerušen. Poznamenala bych v této souvislosti, že i když instituce a programy genderových studií ve „starých“ členských státech vzkvétají, v zemích střední a východní Evropy je jich pomálu a zřídka nabízejí bakalářské, natož magisterské studijní programy. Rostoucí nezaměstnanost a rostoucí demografický pokles ovlivňují ve střední a východní Evropě počty uchazečů a uchazeček o vysokoškolské studium, což se promítá do toho, že si mladí lidé mají tendenci volit studijní programy v oblastech, které jim v budoucnu spíše zajistí práci. Pouze programy genderových témat, které neudílejí titul a jsou určeny například učitelům a učitelkám, přitahují větší zájem stu-

dentské populace. Nám se ale podařilo pokračovat v magisterském studiu pod trochu jinou hlavičkou. Náš dlouhodobý partner, Instituto de la Mujer na Univerzitě v Granadě ve Španělsku, nás přizval, abychom spojily síly s šesti dalšími evropskými univerzitami a zažádaly o projekt Erasmus Mundus v genderových studiích (GEMMA). Tento projekt, vypracovaný koordinátorkou Adelínou Sanchez Espinozou z Univerzity v Granadě, byl nesmírně úspěšný, takže tento rok zažádala o jeho pokračování. Nejen že jsme uspěli, ale projekt byl Evropskou komisí vybrán jako excelentní magisterský program (Master of Excellence). GEMMA má svoje jedinečné kurikulum, které reflektuje nové teorie ve feministických a genderových studiích. Většina našich studujících, kteří si vyberou Centrum ženských studií jako svoji domovskou nebo hostitelskou instituci, přichází z tzv. třetích zemí. Ale abych to uzavřela, každodenní fungování Centra, které má jednu výzkumně-administrativní asistentku, je pokryto Univerzitou. Náš program nabízíme v angličtině. Většina naší katedry učí ve dvou nebo dokonce třech programech a někdy také využíváme lidi z dalších kateder. Takže toto problém není. A potom se také snažíme získávat další granty.

**Marcela Linková:** *Kde dnes vidíš největší překážky genderové rovnosti ve vědě v Polsku? Jsi v této doméně nadále aktivní? A přijala Univerzita v Lodži nějaká opatření na podporu genderové rovnosti ve vysokém školství/vědě?*

**Elżbieta Oleksy:** Odpověď na tyto otázky zní: ne. Hlavní překážky spatřuji v tradiční výchově. Velké procento polských rodin je katolických a katolictví vyznávané Poláky je velmi tradiční. Většina obyvatel Polska je proti svazkům a rodinám lidí stejného pohlaví, proti oplodnění *in vitro*, celému balíku liberálních zákonů. A nezpochybňují nastavení genderových vztahů. To mě hodně znepokojuje. Ženy nejsou dostatečně zastoupeny v politice na národní ani evropské úrovni (např. v Evropském parlamentu). Takže toho máme ještě hodně na práci. Univerzita v Lodži žádná opatření na podporu genderové rovnosti nepřijala. Můj tým byl v loňské zimě partnerskou organizací v projektu 7. rámcového programu, ale ten projekt bohužel neuspěl. Rámcové programy jsou pro tento typ aktivity ideální. Nejsem si jistá, jestli se o to budeme znovu pokoušet – je to časově velice náročné. V každém případě děláme, co můžeme, prostřednictvím projektů zaměřených na středoškolské učitele. Já v tom programu nevyučuji, ale doslechla jsem se, že učitelé a učitelky jsou nadšeni, takže to – doufám – ovlivní jejich práci a do našeho magisterského programu budou nastupovat uvědomilejší studující. Většina našich studujících je ze zahraničí, hodně z nich pochází z tzv. třetích zemí. Není to zajímavé?

**Marcela Linková:** *Zapojuje se Centrum do lokálního aktivismu a politiky v Lodži, nebo si udržujete akademický odstup? Existují nějaká témata, ke kterým se lokálně vyjadřujete?*

**Elżbieta Oleksy:** Nenazvala bych to „akademickým odstupem“, ale ano. Nabízíme magisterský kurs spolu s šesti evropskými univerzitami a univerzitou Rutgers v USA v rámci schématu Erasmus Mundus a teď jsme zažádali o doktorský program v rámci schématu celoživotního vzdělávání. Kolegyně v Centru nabízejí programy a workshopy pro místní učitele a já si jich za to velice vážím. Využívají svoje nové znalosti ve výuce školních dětí a důležitost této činnosti není možné přecenit. V Lodži také pracujeme se zmocněnkyní pro rovná práva. Účastníme se Kongresu polských žen, jak na centrální, tak na místní úrovni.

**Marcela Linková:** *Závěrem bych se ráda zeptala na Tvoji vizi budoucnosti feminizmu? Dochází k důležitým posunům, feminizmus v akademickém prostředí přebývá, ale prostory pro jeho artikulaci se zužují, mnoho aktivistek je dnes zapojeno do práce politických orgánů, což může někdy omezovat to, jak kritické mohou být ...*

**Elżbieta Oleksy:** No, to je dobrá otázka. Feminismus se nyní šíří po internetu a stal se dostupným milionům žen. Modely aktivismu se proměnily. Zatímco některé feministické organizace stále ještě organizují konference a setkání (zejména ve střední a východní Evropě), účastní se manifestací proti homofobii, oslavují Mezinárodní den žen 8. března, mladé ženy, jako moje studentky, se feminizmu věnují v soukromí, na internetu. Vezmi si například intersekcionalitu, koncept, který zde máme už asi třicet let, a jak se diskuse o intersekcionalitě změnila v důsledku nedávného rozvoje v sociálních výpočetních technologiích, které dávají lidem možnost napojit se na různé sociální sítě a vytvářet niky pro „živou“ intersekcionalitu a pro artikulaci specifických forem žité zkušenosti. Myslím, že v tomhle je budoucnost. Feminismus nás nesmí zaslepovat vůči jiným formám útlaku, než je gender, jako zdravotní hendikepy, sexualita, rasismus a homofobie. Feministky by naopak měly být vůči jakékoli formě/formám útlaku citlivější. Je legrační, jak se některé „starší“ feministky (jako já) – řekněme Luce Irigaray a Elaine Showalter – distancují od druhé vlny feminizmu. Irigaray protestuje proti tomu, aby byla vůbec označována za feministku! Já ne, protože kde bychom byly, kdyby nebylo druhé vlny? Ale abych na Tvoji otázku odpověděla přímo: myslím, že jako feministické učitelky a badatelky musíme být citlivé vůči všem formám útlaku.

© Elżbieta Oleksy, Marcela Linková, 2013

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

### Poznámky

**1** V roce 1994 se název změnil pouze na Southern Virginia College. Tehdy bylo studium otevřeno i mužům (pozn. autorky rozhovoru).

**2** Česky zpráva vyšla pod názvem *Promarněné talenty: soukromé bitvy se stávají věcí veřejnou* a je dostupná na [http://ec.europa.eu/research/science-society/women/enwise/pdf/enwise-report\\_3\\_cz.pdf](http://ec.europa.eu/research/science-society/women/enwise/pdf/enwise-report_3_cz.pdf). (pozn. autorky rozhovoru).

# KRAJINOU SOUČASNÉHO ČESKÉHO FEMINISMU<sup>1</sup> /

## BLANKA NYKLOVÁ

### The Landscape of Contemporary Czech Feminism

**Abstract:** Over the course of the past twenty years, a diverse feminist and gender scene has formed in the Czech Republic. It contains academic institutions (Gender & Sociology at the Czech Academy of Science, FSS MU in Brno, FHS UK in Prague), a plethora of NGOs (Gender Studies, o.p.s., Fórum 50%, o.s., proFem, o.p.s., etc.) as well as solitary thinkers and associations (anarchofeminism, DIY culture, zines). The scene engages with feminist theories often coming from a different historical and social context. While this engagement has been partly mapped out (e.g. Kapusta-Pofahl 2002, Kodíčková 2002, Chaloupková 2006, Oates-Indruchová 2011) many topics remain unaddressed. This paper offers a comparison of claims made in literature on the scene with insights from twenty-seven semi-structured interviews with representatives of the Czech feminist scene concerning mainly the theories used and preferred by the research participants interviewed. The goal of the research is to map out topics concerning theories the scene uses. Five of these, the ones most resonant with the literature reviewed, are presented in the paper – self-identification with feminism, typology of feminisms, heterogeneity and a missing debate, sociological mainstream, and provincialism.

**Key words:** Czech feminism, feminist identity, feminist movement

Na londýnské konferenci *Futures of Feminism* (2011) byla uvedena práce Marty Kolářové o globalizaci jako zdroj inspirace pro budoucí směřování feminismu. Na berlínské konferenci *Transversal Dialogues* (2012) hlavní přednášející Maria do Mar Pereira ve stejném smyslu citovala práci Marcely Linkové a Alice Červinkové. Jedná se o izolované případy, anebo dochází k formulaci místních svěbytných teoretických východisek, která mají obecněji využitelný přesah? Pokud k takové formulaci dochází, jak ji místní feministická scéna vnímá? Pokud ne, proč se jedná jen o jednotlivé případy?

Evoluce postsocialistického českého genderového a feministického diskursu začala po rozpadu státního socialismu v bývalém Československu. Záhy se objevila literatura o genderované povaze následné transformace. Přehrále publikací (např. Corrin 1993, Einhorn 1993, Funk, Mueller 1993, Gal, Kligman 2000, True 2003, Johnson, Robinson 2007) zahraničních autorek a autorů se zaměřovala na každodenní rozměr změn probíhajících pod problematickou hlavičkou transformace (genderovanost nezaměstnanosti, změny v rodinné politice, politické zastoupení žen) i na abstraktnější rovinu (dopady transformace na hierarchii genderu, občanská práva atd.). České autorky a autoři začali záhy rozšiřovat tuto literaturu česky i cizojazyčně (např. Havelková 1993, Šmejkalová-Strickland 1995, Šiklová 1997, Čermáková et al. 2000, Oates-Indruchová 2004, Hašková, Křížková 2006 atd.).

Ve stejné době vznikly desítky organizací občanské společnosti zaměřující se na nejrůznější aspekty genderových vztahů. Na akademické půdě, ale i v některých neziskových organizacích, začala být genderu a feminismu věnována vědecká pozornost. Postupně došlo k institucionalizaci genderových studií v akademické sféře, neziskový sektor ale stále produkuje i výzkumy, zejména v rámci projektů EU. Nicméně

z hlediska možných míst utváření specifických feministických přístupů (tj. mimo liberálněfeministickou politiku gender mainstreamingu z pera EU) hrají hlavní roli odborná pracoviště v Brně a Praze.

Cílem tohoto článku je zmapovat krajinu témat dotýkajících se feministických a genderových teorií v České republice po roce 1993, jak je produkuje sama feministická scéna. Výstupy z literatury primárně zaměřené na hodnocení scény porovnávám s reflexí stejných či podobných témat v polostrukturovaných rozhovorech uskutečněných v rámci výzkumu s představitelkami a představiteli české feministické scény.<sup>2</sup>

Nejprve nastíním vlastní výzkumnou pozici, feministické teorie, metodologii a analyzované texty s důrazem na teoreticky relevantní témata. Následně porovnám, jak se tato témata objevují v rozhovorech. V závěru se vztahují zpět k otázce teoreticky relevantních lokálních feministických východisek.

### Feministické teorie<sup>3</sup>

S ohledem na zaměření následujícího textu považuji za nutné specifikovat vlastní výchozí pozici stejně jako konceptuální pole feministických teorií, jež považuji za relevantní pro sledovanou oblast. Vzhledem k rozsahu předkládané statě se nejedná o vyčerpávající analýzu, neboť jak poznamenává Janet Saltzman Chafetz: „[p]ojem ‚feministická teorie‘ se používá k odkazu na nespočet druhů prací vytvořených aktivistkami/aktivisty hnutí a vědkyněmi/vědci v řadě oborů“ (Chafetz 1997: 97).<sup>4</sup>

Účastnice a účastníci výzkumu nastiňovali možnosti různého dělení feministických teorií. Z důvodů rozsahu se soustředím právě na sledované teoretické pole, jež lze vytyčit třemi způsoby dělení teorií – epistemologickým, podle interpretačních směrů a podle vln. Jako u každé kategorizace

dochází i zde ke zjednodušením, zamlčením a zamlžením. Zároveň uvádím i argumentaci podporující jednotlivé přístupy tak, jak se objevila v rozhovorech a analyzované literatuře.<sup>5</sup>

Lorraine Code (2000) nabízí přehled vývoje feministické epistemologie a jako hlavní přístupy identifikuje empiricismus, zaměřující se na odstranění genderového pokřivení vědy (do určité míry je možné k této optice přiřadit i dnes populární interseksionalismus – viz např. Hancock 2007). Dále uvádí teorie stanoviska se zaměřením na zviditelnění a zhodnocení dlouhodobě podreprezentovaných pozic. Nejvíce pozornosti ale Code věnuje Donně Haraway a situovanému vědění, intersubjektivitě a dále teoriím subjektivity a postmodernismu. Code neuvádí jiné teorie subjektu (např. Butler 1990, Braidotti 1994) ani další postpřístupy, zejména postkolonialismus a způsob, jímž zasahuje do již uvedených přístupů, společně s jeho kritikou vycházející mimo jiné z postsocialistické zkušenosti (Blagojevič 2004). Nezmiňuje se ani o queer teoriích a jejich vztahu k feminismu (viz např. Kobová 2011).

Častým epistemologickým rámcem uváděným v rozhovorech byl sociální konstruktivismus, a to i v podobě nezájmu o tento koncept („*mně to je jedno, jestli je to dané biologicky nebo ne... je mi jedno, jaké jsou toho kořeny*“). Objevovala se preference interseksionalismu a zájem o queer teorii.

Druhým přístupem je dělení na jednotlivé feministické proudy vycházející z různých interpretačních směrů – např. liberální, marxistický, socialistický, radikální libertariánský, radikální kulturní feminismus, feminismus difference, ekofeminismus atd.: „*Teď jsem nasraná feministka... nasraná radikální feministka*“, „*Mně se nelíbí, že se to označuje radikální, ale ... dejme tomu kulturní [feministka] bych řekla*“, „*Já jsem asi liberální feministka*“.

Posledním dělením, které do určité míry souvisí s identifikací s konkrétními feministickými proudy, je použití historického dělení feminismu na vlny. Jedním z témat vedených rozhovorů je přítomnost konceptu vln v ČR. Objevila se výrazná různorodost přístupů – od neuvědomování si vln či zpochybňování relevance konceptu („*A myslím si, že ani není tak důležité ty vlny vydělovat. Spíš se dívat na to, co to přináší*“) přes jejich generační povahu ve smyslu starší a mladší i nejmladší generace českých feministek a feministů po použití optiky vln, používaných pro periodizaci a systematizaci feminismu na Západě („*Jsou tady všechny vlny najednou*“). Ohlas kritiky vln jako konceptu, který zneviditelnuje a tím i zneuznává a znehodnocuje práci feministek a feministů působících mezi „vlnami“ (Withers 2010), se v rozhovorech neobjevuje.

Zde prezentovaná analýza si neklade za cíl vytvořit nový teoretický rámec ani předložit kritiku identifikovaných teoretických pozic/vztahu k teoriím z pozice jednoho z výše uvedených přístupů. Podobně jako Tereza Kodíčková (2002) se snažím spíše o identifikování či zmapování témat, jež se teorií přímo dotýkají. Mým cílem tak není vlastní příspěvek k jednomu konkrétnímu teoretickému rámci.

## Metodologie

Prezentovaná analýza vychází z výzkumu teoretických inklinací české feministické scény. Jedná se o explorativní kvalitativní výzkum, jehož cílem není reprezentativita vzorku na základě např. kvótního výběru (snaha o zastoupení poměrného počtu „aktivistek“ a „akademiček“, osob různého věku, místa působení), ale platné určení a zmapování témat a (konstruování) diskursů (viz např. Flick 2006: 371–375). V obecném přístupu k výzkumu se snažím reflektovat metodologické poznatky vycházející z některých závěrů feministických epistemologií, což znamená snahu „minimalizovat negativní dopady problematických předpokladů“ (Intemann 2012: 495). Proto nemluví o implicitně pasivních respondentkách/respondentech, ale o účastnicích/účastnících výzkumu, neboť se svými výpověďmi, způsobem, kterým k rozhovorům přistupují (pečlivá příprava či záměrné nečtení předem zasláných témat), na výstupu výzkumu aktivně podíleli. Součástí tohoto přístupu je i jejich seznamování se s mojí interpretací a analýzou jejich vědění a perspektiv – v případě tohoto článku jeho zasláním účastnicím a účastníkům v podobě, v níž vstoupil do recenzního řízení. To se ukázalo jako zásadní např. při odstraňování prostých nedorozumění či reflexe vnímaného nedostatečného zastoupení v analýze – „*Nějak jsem tam své názory vůbec nenacházela*“.

Na druhou stranu tím ale nechci zastírat mocenskou dynamiku v rámci každého rozhovoru a interpretace (viz např. Elwood, Martin 2000). V rámci feministické scény se vyskytují různé mocenské pozice odrážející například míru institucionalizace, přičemž tlak na přijetí a následnou reprodukci interpretace/konstrukce daného tématu v závěrečném výstupu výzkumu byl často až explicitní („*To by tam rozhodně mělo zaznít*“, „*Bavíme se o ženském hnutí samozřejmě, feminismus je věc akademie, teorií, ne hnutí*“). Skutečnost, že se účastníci a účastnice rozhovorů k interpretaci nějakým způsobem vyjádřili, ovšem samozřejmě neznamenal automatické přizpůsobení samotné interpretace.

Významnou roli zde sehrává i má vlastní pozice – coby uchazečka o vyšší hierarchickou pozici v rámci akademické obce provádějící výzkum s jistým kritickým potenciálem nemožu podobné výroky zaznamenávat bez vědomí, že tyto konkrétní lidé mohou mít v budoucnosti výrazný vliv na ne/získání daného titulu, o širších implikacích ve smyslu budoucího uplatnění ani nemluvě. Jinými slovy, ač jsem sama do jisté míry v roli strážkyně brány směřování a interpretace svého vlastního výzkumu, účastnice a účastníci výzkumu zaujímají v řadě případů pozici na škále různě mocného dveřníka/dveřnice vůči mně. Tato pozice se mění mimo jiné s časovou osou – zatímco při rozhovoru je možné odmítnout z vyšší institucionální pozice některé téma jako irelevantní pro zvolenou metodu výzkumu (např. na otázku po proměnách ve vztahu k teoriím: „*Těžko se o tom mluví, nejlepší je podívat se na ty texty, které lidé píšou*...“), ještě radikálněji se tento přístup objevil v jediném odmítnutí rozhovoru, kdy se týkal příslibené anonymity: „*Nic mi do*

toho není, neboť nejsem vaše školitelka, ale vzhledem k tomu, že vaším cílem je zkoumat „teoretická východiska současného českého feminizmu“, tak se podle mého názoru jedná o nevhodně zvolenou metodologii.“), ex post je totéž možné z pozice recenzentky/recenzenta či oponentky/opponenta s jinou mírou a typem účinku.

Všechny provedené rozhovory byly důsledně anonymizovány.<sup>6</sup> Důvodem byla vyjádření několika budoucích účastnic výzkumu, z nichž vyplynulo, že obsah jejich výpovědí by se bez anonymizace výrazně lišil, byl by méně otevřený a kritický, což potvrzuje absenci otevřené kritické diskuse. K anonymizaci jsem tedy přistoupila pro zamezení ztráty dat, dále z respektu k přání účastnic a účastníků výzkumu a také proto, že neanonymních rozhovorů s čelnými představitelkami a představiteli dané scény byla již představena a analyzována řada (vodrážka 2009, Vráblíková 2007, Martin 2009). Účastnice a účastníci výzkumu byli plně informováni o hlavním cíli výzkumu, mé motivaci a také o mých postojích k některým z témat rozhovoru, pokud to bylo na místě nebo jsem k tomu byla přímo vyzvána.

Pro zmapování diskursu týkajícího se feministických teorií jsem zvolila diskursivní analýzu, přičemž diskurs chápu jako soustavy „praktik systematicky vytvářejících předměty, o nichž hovoří“ (Mills 2004: 16). Konkrétní postup je odvozen z práce Gillian Rose (2001: 136–186). Nesoustřeďím se na diskurs ve smyslu specifických jazykových figur (ač je uvádím, pokud jsou ilustrativní a vystihují určitý přístup k tématu), ale spíše ve smyslu obecnějších interpretačních repertoárů, struktur formujících v tomto případě náhled na teorii považovanou za adekvátní.

Od podzimu 2011 až dosud jsem provedla 27 přibližně hodinových polostrukturovaných rozhovorů za pomoci návodu (Hendl 2005), z nichž jeden byl se dvěma účastnicemi naráz (z důvodu jejich omezených časových dispozic). Část účastnic a účastníků jsem předvybrala, část byla kontaktována na základě metody sněhové koule, kdy byli označeni v již provedených rozhovorech za významné. Tento přístup umožnil zahrnout i „nezávislé“ či „osamocené“ feministky a feministy, kteří z různých důvodů upřednostňují samostatnost před členstvím v jakémkoli typu organizace.

Formou rozhovoru se výzkumu zúčastnili lidé zabývající se teorií umění, queer teorií, mediálními studii, sociologií (genderu, rodiny, vzdělání, pracovního trhu), politologií, jazykovědou, literární teorií, teorií globalizace, kritickou historií. Z oblasti spíše aktivistické se účastnice zaměřovaly na průsečík genderu a třídy, politické umění, queer aktivismus, politickou sféru, tělo, jazyk, média, negativní dopady globalizace, kombinaci uvedených oblastí s jinými formami útlaku (např. zvířat), násilí a pracovní příležitosti.<sup>7</sup>

Všechny rozhovory byly následně přepsány a nakódovány podle principů otevřeného a axiálního kódování (Flick 2006: 297–302). Zjištění z analýzy textů a rozhovorů jsou propojena, aby nabídla vhlad do současné komplikované situace v českém feministickém myšlení v jeho žité i psané podobě.

## Analyzované texty – teoretická východiska rozhovorů

Texty analyzované pro účely tohoto článku jsou v seznamu literatury označeny hvězdičkou, některé z nich jsou ale zároveň použity pro vytvoření teoretického rámce. Krátce je představuji vzhledem k jejich ukotvení a vztahu k teorii. Texty byly vybrány s ohledem na jejich zaměření reflektující buď celou sledovanou scénu, anebo její specifickou část. Při výběru textů bylo důležité jejich teoretické zaměření. Chybí proto některé případové studie i témata, která budou buď zpracována samostatně (vztah aktivismu a akademismu, hnutí) či se sice v rámci rozhovorů vyskytují, ale bylo o nich několikrát vědecky pojednáno (vliv způsobu financování na podobu ženských organizací české občanské společnosti – např. Ghodsee 2004, Kapusta-Pofahl, Hašková, Kolářová 2005, Hašková, Křížková 2006).

Analyzované texty zahrnují tři sborníky (Hauserová 1996, Noe, Chuchma, Klimentová 1999, Hašková, Křížková, Linková 2006).

První z nich – *Růže mezi trnám. Ženy v politickém životě* – je z konference o nedostatku žen v politice z roku 1996 iniciované autorkou úvodu sborníku Marií Haisovou. Ta patří mezi výrazné a dlouhodobé zastánkyně feminizmu diference (viz např. Haisová 2007). V úvodu sborníku Haisová ženy definuje jako „dárkyně života“, což má mít přímý vliv na jejich vztah k veřejnému působení. Optika feminizmu diference převládá v celém sborníku. Příspěvky vykazují ekofeministickou perspektivu různých odstínů. Název první z diskusí – „Hodí se ženy pro politiku a politika pro ženy?“ předpokládá existenci jasně definované entity „ženy“, předpoklad nijak nezpochybněný v rámci diskuse. Došlo v ní k vyzdvihování „ženské role“ pečovatelky (Rut Kolínská, Marie Fialová) až po důraz na nutnost zastoupení žen v politice pro blaho celé společnosti (Marie Kovárová, německá účastnice konference).

Další zahraniční účastnice konference – Waltraud Schoppe – ale ve svém příspěvku nastínila proměny ženského hnutí v poválečném západním Německu, včetně reflexe diferencí mezi ženami – prvek, který ostatní účastnice a účastníci konference víceméně ignorují. Tento příspěvek tak pouze dává tušit, že ekofeministický diferenční přístup není ničím samozřejmě definovaným svými přívrženci, ale že se i zde otevírá pole pro hlubší reflexi východisek, k níž ovšem v rámci konference patrně nedošlo.

Druhý soubor – *Nové čtení světa* (1999) – je vlivnou sbírkou osobních výpovědí na téma feminizmu nabízející vhlad do uvažování nesourodé skupiny oslovených ekoložek, feministek a feministů, teologů a teoložek, spisovatelek a spisovatelů atd. Cílem je mimo jiné dostat se ke kořenům jejich postoje k feminizmu, který je v některých případech otevřeně negativní. Na rozdíl od předchozího sborníku není v tomto případě právě pro široký záběr a rozmanitost příspěvovatelů a příspěvovatelek možné definovat jeho převládající teoretické směřování či východisko, které není jasně vytčeno ani v úvodu. Editorským záměrem je představení

právě charakteristické různorodosti. Dochází tak k pokrytí i spíše prožensky než explicitně feministicky definovaných pozic.

Pokud se týká otevřeně feministických autorů a autorek, nacházíme silný vliv zahraniční zkušenosti – např. v příspěvku Pavly Jonsson „Důvody k radosti“ (Jonsson 1999: 32–45). Kromě prezentování řady fenoménů (např. *Guerrilla Girls*) je zajímavý i pozitivním, tedy nikoli sebevymežujícím se/negujícím postojem k různým projevům feministického aktivismu v ČR. Kromě otevřeně konstruktivistických a spíše akademických přístupů (např. Hana Havelková, Iva Šmídová) se setkáváme opět i s ekofeminismem diference (Marie Haisová) či se zkoumáním femininity v teologii (Kateřina Kofroňová) nebo v jazyce (Jana Valdřová, Nina Vangeli). V konfrontaci s některými otevřeně feministickými i „existenciálními“ příspěvky odhalujícími velice osobní vztah a identifikaci s myšlenkami feminismu (např. Marie Benetková) působí pozoruhodně stať Mirka Vodrážky/Mirky Vodrážkové „Hranice české společnosti střeží tajná, polhavní policie“ (1999: 254–259). Autor/ka v ní feminismus v ČR vnímá jako „vytěsněný diskurs“ (255), kritizuje jeho stav a nastiňuje jeho filosofický potenciál radikální subverze bytí. Varuje ale zároveň, že se nejedná o nic, co by nutně muselo přijít (což je pocit, který některé uvedené akademické příspěvky navozují), naopak vyjadřuje k této možnosti skepsi. Celý sborník je i vzhledem k tomu, že v době jeho vzniku neexistoval žádný český feministický časopis (na což si ve svém příspěvku stěžuje M. Vodrážka/a/ová) cenným dokladem různých teoretických přístupů k feminismu a genderu.

Poslední soubor textů – *Mnohohlasem* (2006) – představuje především sociologické studie různých částí ženské scény i specifické aspekty role žen v české společnosti. Zatímco první dva soubory cílí na širokou veřejnost, třetí je určen pro vědeckou komunitu. To vyplývá i ze způsobu, jímž je napsán jeho editorský úvod (Hašková, Křížková, Linková 2006: 7–24). Jeho autorky na několika místech deklarují jednak vlastní „feministický“ přístup, ovšem bez další specifikace: „Přestože se samy definujeme feministicky...“ (ibid.: 8), jednak skutečnost, že vzhledem k povaze základních výzkumů není jejich cílem mapovat teoretické zázemí celé scény, ale „pouze“ aktivity, které ji tvoří: „V neposlední řadě je nutné zdůraznit, že v žádném případě nebylo naším cílem zachytit stav feministické teorie v ČR.“ (ibid.: 13) Přes metaforu mapování sborníku chybí závěrečná kapitola, jež by vzniklou mapu vykreslila. Že se jedná o knihu cílenou na akademickou obec, je patrné především z potřeby obhájit její angažovanost, zaměření „na změnu“, oslovení neakademiček/neakademiků ke spolupráci a prezentaci výzkumu. Rovněž tomu nasvědčuje i podrobný výklad vztahující se k použití přívlastku „ženský“ v podtitulu publikace. V editorském úvodu se tak setkáváme jak s tematizováním feministické epistemologie ve vztahu k otázkám vědeckosti, tak s teorií subjektivity a identity ve vztahu k použitému přívlastku „ženský“.

Protože se jedná o obsáhlé sborníky textů, jež by bylo možné analyzovat samostatně v rozsahu tří samostatných

článků, používám je v analýze jako určité zkratky k některým klíčovými charakteristikám scény.

Analyzovaný soubor dále obsahuje klíčový text česko-německé socioložky Gerlindy Šmausové (2011a), původně vydaný již v roce 2002. Gerlinda Šmausová v něm pojednává o potřebě českého sociologického myšlení opustit víru v ontickou povahu kategorie genderu vyvrácenou jak historicky, tak postmoderní kritikou. Vychází z teorií dekonstruujících identitu, popírajících její homogenní existenci, a kritizuje český sociologický úzus navzdory těmto teoretickým vhledům reifikovat identitu svých subjektů.

Dále používám dva texty české feministické myslitelky a socioložky Hany Havelkové (2009, 2011). V prvním se autorka zamýšlí nad možnými historickými zdroji českého feminismu/českých feminismů a také nad adekvátností termínu „hnutí“ pro popis české ženské scény. Zaměřuje se na absenci kontinuity, exogenní původ české scény i na nutnost diferencovat období státního socialismu a nepojímat ho jako jednolitý celek s jednoduchými a časově homogenními účinky (v souladu s obdobným analytickým závěrem sborníku Hašková, Uhde 2009).

Ve druhém textu se Hana Havelková (2011) vztahuje ke stati Gerlindy Šmausové (2011b) o socialistickém projektu ženské emancipace, kdy text interpretuje jako výzvu k široké feministické debatě nad rámec emancipačního projektu a de facto se hlásí k její kritice mainstreamového liberálního českého feminismu.

Libora Oates-Indruchová (2011) také reaguje na text Gerlindy Šmausové (2011a), ale její výzvu ke kritické reflexi interpretuje úžeji, ve vztahu k mezerám v českém feministickém sociologickém uvažování. Konkrétně si všímá velkého množství sociologických prací používajících gender jako jednotku analýzy a zároveň absence jasného epistemologického vymezení tohoto pojmu, mluví dokonce o „ustrnutí“ potřebných teoretických debat.

Soustředím se také na tři texty Miroslava Vodrážky/mirka vodrážky (1999, 2003, 2006). V nejstarším textu je Miroslav Vodrážka vysoce kritický k politickému životu v ČR jako takovému s důrazem na ženskou politickou participaci. Ve druhém textu se (už jako mirek vodrážka) zamýšlí nad vývojem českého feminismu, opět velice kriticky. V posledním textu rozebírá rozhovory s představitelkami ženských organizací. Kritizuje jejich údajnou submisivitu i absenci téměř všech charakteristik, které vnímá jako zásadní pro ženskou sebevědomí a identitu. Vyzdvihuje tzv. existenciální a politický feminismus, který v ČR chybí, oproti dominantnímu sociálnímu feminismu. Ani jeden z feminismů nedefinuje na základě feministické teoretické literatury, z textu lze ale odvodit jejich význam. Sociální feminismus chápe jako aktivity směřující k vyrovnávání šancí. Vychází z univerzalistického vnímání subjektivity, v klasičtějších dělení feminismů se blíží liberálnímu feminismu.

Existenciální feminismus se u vodrážky vztahuje k žité identitě, k prožívání ženství jako kategorie. Patrný je vliv existenciální filosofie a Simone de Beauvoir, ač zůstává neci-



tována. Hlavním momentem je uvědomění si ženskosti jako jinakosti, druhotnosti. V praktické rovině, kterou autor reflektuje, jde často o aktivismem podmíněné zásadní posuny v osobním životě (např. rozvod), jež ale v rámci české scény zůstávají pouze v osobní, individuální rovině bez přesahu. Často k nim ale nedochází vůbec. Tento proud feminizmu mirek vodrážka identifikuje s heslem „osobní je politické“ (vodrážka 2006: 75) západní druhé vlny (přijímá koncept čtyř vln feminizmu).

Poslední, nejvyšší stupeň feminizmu vodrážka definuje jako „politický“. Ten podle jeho názoru české „protohnutí“ vnímá jako zcela nepřijatelný. Tento proud feminizmu „klade důraz na změnu mocenských poměrů a institucionálních vztahů“ (ibid: 75). Jeho cílem není pouhé liberálně-feministické narovnání parciálních nerovností zahrnutím žen do konceptu nezávislého politického subjektu, ale zásadní transformace (či spíše svržení) stávajících mocenských struktur. vodrážkovi se daří pojmenovat mnoho problémů celé scény, ale nevzbuzuje žádnou naději do budoucna – feminizmus v ČR se podle jeho názoru dostal do slepé uličky.

Texty mirka vodrážky i text Hany Havelkové z roku 2009 kontrastují s náhledem na scénu z pera politoložky Kateřiny Vráblikové (2007), která termín „hnutí“ používá téměř bezproblémově; její východiska nejsou specificky feministická, dané uskupení používá jako příklad, na němž představuje vlastní upravený model pro zkoumání sociálních hnutí obecně.

Konečně poslední dva texty se zaměřují na kritiku místní feministické akademické scény z perspektivy cíleně překračující a zpochybňující národní rámec. Tereza Kodíčková v textu z roku 2002 kriticky rozebírá českou feministickou společenskovední akademickou produkci. Kritizuje nekritické přijetí úzce definovaného liberálního feminizmu, univerzalismus a ignorování kritiky západního kánonu z nezápadních pozic, konkrétně z pozic postkolonialismu. Univerzalismus vnímá v podobných intencích jako mirek vodrážka v textu z roku 2006. Vyzývá k větší samostatnosti v myšlení, k odklonu od teleologické metafory transformace a jako součást problému vnímá i neexistenci dialogu napříč postsocialistickými zeměmi („vnitřní orientalismus“, Kodíčková 2002: 77), který by vystavení vlastního kánonu mohl umožnit.

Marta Kolářová (2010) kritizuje nedostatek reflexe mezinárodních a nadnárodních problémů v místním feministickém myšlení, což je prvek kritizovaný i mirkem vodrážkou (2003, 2006). V pasáži „Ženy východní Evropy“ se Marta Kolářová (2010: 16) zabývá pojmy globálního sesterství, transnacionálního a globálního feminizmu a postkolonialismu, rovněž s ohledem na místní vývoj. Na rozdíl od článku Terezy Kodíčkové, který je založen na analýze českých feministických textů s důrazem na jejich pozici v celosvětovém mocenském uspořádání, se text Marty Kolářové snaží spíše představit jednotlivé momenty kritizující politiku globálního sesterství a poukázat na proměnu v postavení českého feminizmu z globální perspektivy.

### Současnou krajinou diskursu – zjištění z rozhovorů

V této části se zaměřím na klíčové prvky diskursu o české feministické scéně, jak jsou konstruovány v analyzovaných textech a provedených rozhovorech. Tento způsob prezentace výsledků analýzy – na základě neustálé komparace – dovoluje myšlenkově propojit analýzu textů s analýzou rozhovorů a zároveň místo očekávatelných témat (generace, institucionální zakotvení, etnicita, výše dosaženého vzdělání, vliv financování atd.) umožňuje poukázat na jiné styčné body s analyzovanou literaturou. Cílem je ukázat posuny, nesoulad a jejich možná vysvětlení. Jak už bylo výše naznačeno, nejedná se o vyčerpávající představení všech identifikovaných a nakódovaných témat – soustředím se zde především na styčné plochy obou datových souborů, a to především na témata, jež jsou teprve vyjednávána, jednotlivé výpovědi o nich se výrazně liší a často si protirečují.

Některé kontradikce je možné vysvětlit časovým odstupem jednotlivých textů a rozhovorů, i to z nich ale činí cenné ukazatele vyjednávání o tom, která interpretace bude nakonec přijata za dominantní. Naopak témata, jejichž interpretace jsou sdíleny napříč celým vzorkem, byla již ustálena a přijata jako „pravdivá“, což je potvrzováno i pokusy o jejich subverzi některých účastnic a účastníků výzkumu. Postupně se zaměřím na pět témat: sebeidentifikace s feminizmem, typologie feminizmů, heterogenita a chybějící diskuse, výzva sociologickému mainstreamu a provincialismus.

### Jsem feministka

Důležitým tématem je sebeidentifikace účastníků a účastnic výzkumu ve vztahu k pojmu feminista/feministka. Bohatá zahraniční literatura zkoumající význam a okolnosti, jež k přijetí či naopak odmítnutí tohoto označení vedou (např. McCabe 2005), naznačuje, že se jedná o zlomový moment ovlivňující další sociální chování aktéra/aktérky. Podobné přesvědčení se odráží i v analyzované literatuře.

Text mirka vodrážky z roku 2006 představuje kvalitativní výzkum českých ženských organizací, na kterém se po přelomu tisíciletí podílel. Vnímá je jako z hlediska původu „exogenní“, vytvořené působením zvnějšku na lokální prostředí (tuto tezi prezentoval již ve sborníku *Nové čtení světa* z roku 1999). To protirečí mapování tuzemských zdrojů daných uskupení, které publikovala Hana Havelková v roce 2009, i detailnímu popisu jednotlivých návazností v práci Libory Oates-Indruchové (2012).

mirek vodrážka identifikuje tři typy aktivistek a soustředí se na ty, jež mají problém se samotným pojmem „feminizmus“. Tvrdí, že „stejně jako ve společnosti, tak i mezi jednotlivými aktivistkami je zakořeněn silně ambivalentní vztah k feminizmu“ (vodrážka 2006: 64). Toto tvrzení dokládá citacemi z výzkumu. Jedná se o jeden z jeho klíčových argumentů proti existenci ženského hnutí v ČR, neboť neochota identifikovat se s feminizmem by jednoznačně ukazovala na absenci tohoto typu kolektivní identity. Zároveň, což pokládám za významné vzhledem k mapovaným přístu-

pům k teoriím, by podobné odmítnutí znamenalo i odmítnutí vstupovat do interakce s již existujícími teoriemi i neochotu zabývat se vznikem nových teoretických uchopení reality.

Všechny účastnice mnou prováděného výzkumu se však za feministky označily, často spolu s reflexí problematiky sebeidentifikace a její důležitosti, případně s náznakem osobního vývoje: „*Jsem už feministka bez přívlastků*“, „*Jsem feministka bez ale*“, „*Já už jsem právě dospěla do té fáze, že tam nemusím dodávat žádné vysvětlení ... už jsem v té poslední fázi*“. Několik účastnic zdůraznilo i roli kontextu („*Označila bych se [za feministku], ale je to situační.*“). V mém výzkumu k dovětkům, omezením či další, potenciálně normativní (přijatelný feminismus versus deviantní feminismus) specifikaci bez mé výzvy nedocházelo, na rozdíl od výzkumu Kateřiny Vráblíkové. Ta uvádí, že se „všechny dotázané reprezentantky ženských skupin... totiž za feministky samy označily“ (Vráblíková 2007: 238), ale v poznámce pod čarou dodává: „[To] ale nemění nic na tom, že říkají „já osobně feministka jsem“, či používají feminismus s různými přívlastky (jako ten rozumný, normální atd.)“ (ibid: 243).

Identifikace účastnic a účastníků mého výzkumu s tímto označením byla naopak dále potvrzena, když na další otázku po možnosti, zda by je feminismus mohl v budoucnosti přejít, všechny a všichni shodně odpověděli záporně: „*Přejít rozhodně ne, myslím si, že mi feminismus nebo myšlenky související s genderovou rovností pomáhaly nalinkovat můj život*“, nebo „*Ne, já si nemyslím, že to přejde*“, „*Doufám, že z toho nevyrostu*“. Některé výroky byly relativně důrazné: „*Nikdy mě to určitě nepřejde, možná naopak budu časem radikálnější*“, „*Ne, to si neumím představit*“, nejradikálněji pak „*Až umřu!*“.

Tato zásadní diskrepance staví ostrou kritiku mirka vodrážky do nového světla. Zpochybňuje totiž jeho hodnocení scény jako de facto nefeministické, s ambivalentním postojem k feminismu jako označení či identitě.

Mirek vodrážka používá pro popis české ženské scény termín adiaforizace Zygmunda Baumana, který označuje vyprázdňení pojmů a aktů tradičně spojených s morálkou v pozdně moderních společnostech, kdy se povrchnost postupně šíří do všech sfér života společnosti. mirek vodrážka tvrdí, že některé aktivistky mají sklon produkovat „feminismus bez feminismu“ a „politiku bez politiky“ také tím, že se ani s jedním pojmem neidentifikují. Tím si jej přivlastňují bez jeho obsahu a tak ho zbavují jakéhokoli subverzivního potenciálu. Ve světle dalšího oddílu analýzy je možné se na tento problém podívat i z druhé strany – přivlastnění pojmu, tedy explicitní přihlášení se k němu, bez následné feministické agendy (bez schopnosti definovat vlastní východiska a určit, co je činí feministickými), může mít téměř stejný výsledek jako přijímání obsahu při odmítání termínu.

Rozdíly ve výpovědích účastnic a účastníků tohoto výzkumu a výzkumu mirka vodrážky je částečně možné vysvětlit rozdílným výběrem vzorku i časovým posunem, což je faktor, který uvádí i Kateřina Vráblíková (2007). Ta ho dává ho do souvislosti s etablováním genderových studií v aka-

demické sféře, a tedy s větší přijatelností dané identifikace. Moje zjištění jeho kritiku zpochybňují, stejně jako zpochybňují přetrvávání opatrnosti a rezervovanosti, o němž mluví Kateřina Vráblíková. Ze zde prezentovaného výzkumu naopak vyplývá, že sebeidentifikace s feminismem jako problematická vnímaná není. Z podstaty identifikace – tedy pozitivního vymezení určitého předmětu, s nímž k identifikaci dochází – plyne naděje, že se bude objevovat i zvýšená schopnost definovat teoretické pole relevantní pro daného účastníka či účastnici výzkumu.

### **Feminismus ano, ale jaký...**

S feministickou identifikací úzce souvisí otázka definice obsahu feminismu, s nímž se účastnice nebo účastník identifikuje a jenž podhaluje jeho/její teoretické ukotvení.

Sborník textů *Nové čtení světa* vydaný Marií Noe, Josefem Chuchmou a Evou Klimentovou (1999) budí dojem, že české scéně dominuje množství „soukromých“ feminizmů nej-různějšího původu. Často je za klíčovou označována zahraniční zkušenost bez ohledu na oblast zájmu daného autora či autorky (teologie, kulturní studia, sociologie). Objevují se i texty feminismu diference, ač toto označení není explicitní, autorky se k němu – jako k jednomu z více feministických proudů – otevřeně nehlásí, ale např. ekofeministka Marie Haisová se dovolává heteronormativity, když mluví o „kvalitě vztahů, které jsou prvotně vztahy mezi ženami a muži. To je neoddiskutovatelně dané přírodou.“ (1999: 23)

Feminismus diference je také společným jmenovatelem nejstaršího z citovaných sborníků – *Růže mezi trním* (Hauserová 1996). Text Aleny Wagnerové zde například používá metaforu české politiky jako škodlivé monokultury. Protože ženy mají ontologicky jiné potřeby než muži, jejich absence v politickém životě je škodlivá pro celou společnost.

Oproti tomu Tereza Kodíčková (2002) a podobně i Gerlinda Šmausová (2011a) a Hana Havelková (2011) tvrdí, že dominantním feminismem ovládajícím akademický diskurs je jednoznačně liberální feminismus, který vychází ze zkušenosti žen bílé střední třídy. Co dominantnímu akademickému diskursu podle uvedených autorek chybí, je reflexe a zapracování kritiky liberálního feminismu, která probíhá od konce 70. let 20. století za našimi hranicemi a která upozornila na opomíjené aspekty kulturní odlišnosti a na univerzalismus liberálního feminismu (Kodíčková 2002: 72).

I mirek vodrážka spatřuje v povaze „českého“ feminismu zásadní problém. Výzkum zaměřený na ženské organizace podle něj ukazuje, že jsou, stejně jako česká společnost, nejvíce ochotné akceptovat i prosazovat liberální feminismus (vodrážka 2006: 75). Ten je pro něj v protikladu se skutečně subverzivními feminizmy (viz výše).

Většina účastnic a účastníků mého výzkumu nebyla příliš ochotná identifikovat se s některým z konkrétních feministických proudů. Hovořili o obecné sociální spravedlnosti, rovných příležitostech, svobodě od připsaných kategorií, lidských právech jako základu ostatních práv, o právu na sebedefinici. Často se tak opravdu setkáváme s tolik kritizo-

vaným univerzalismem (Kodíčková 2002, vodrážka 2006) i liberálním feminismem, a to i explicitně („já jsem asi liberální feministka“), ovšem bez reflexe jeho kritiky a špatného jména v aktivisticky i radikálněji orientovaných akademických kruzích („Liberální feminismus mi ale asi nikdy blízký nebyl“, „Nezajímá mě pořád dokola sladování a další tahle témata...ten liberální feminismus“, anebo ještě kritičtěji ke kooptační podstatě liberálního feminismu: „A hlavně mi úplně už leze na nervy ten liberální feminismus, který podle mě dělá víc škody než užitku. To, že teď říkáme, tak jo, tak prostě budeme nějak kooperovat s tím systémem. ..., což ale nakonec vede k tomu, že ... v podstatě ničeho nedosáhneme“). Objevuje se i reflexe deficitu v rovině žitého feminismu, jak na ni upozorňuje mirek vodrážka: „Trochu mě unavují ty holky, co by na hodině dekonstruovaly pomalu i židli a pak vyjdou ven na cigaretu a začnou se bavit o tom, že je svědčí a že musejí být vyholené kvůli příteli.“

U některých akademiček<sup>8</sup> se objevuje jiný přístup. Přímo se určitou feministickou teorií zabývají nebo si jsou naopak vědomy toho, že jejich teorie je závislá na problému, kterým se zabývají, nejde tedy o nějaký celkový rámec, ale spíše o jednotlivou argumentaci proměňující se s předmětem zájmu. Tuto proměnlivost nevnímají negativně či problematičtěji: „Já se spíš vymezuji třeba k různým metodologickým přístupům už v tom feminismu, nejsem tak teoreticky orientovaná ve své práci.“ Dále se objevila i identifikace s výše uvedeným feminismem diference: „Pro mě je [feminismus] hlavně to, že jsem hrdá, že jsem žena... ženy jsou lepší než muži.“ Stejná účastnice se explicitně identifikuje s kulturním feminismem a je si vědoma toho, že je občas označována za radikální feministku (kulturní, ve smyslu odporu k mužům). Patří k menší části osob ve výzkumu, jež mají svá stanoviska jasně definovaná, jak sama naznačila, i z důvodu rezistence až odmítání ostatních feministek a feministů.

Dalším teoretickým přístupem byla intersekcionalita, která se objevuje napříč institucionálním zakotvením konkrétní účastnice. V případě intersekcionality ale žádná z účastnic nehovořila o jeho aktuální kritice a teoretických problémech, které s sebou nese (např. Heft 2012).

S trochou násilí by bylo možné zjištění interpretovat jako potvrzení všech tezí představených v použité literatuře: protože se nejčastěji objevují široké definice uvádějící rovnost příležitostí a lidská práva, jedná se o humanistický liberální feminismus kritizovaný Terezou Kodíčkovou, potažmo mirkem vodrážkou. Zjištění z provedených rozhovorů je ale také možné interpretovat buď jako neochotu používat „nálepky“, jež s sebou nesou povážlivou historickou zátěž, anebo jako absenci potřeby takového vymezení. Navíc různé proudy feminismu přítomny byly, ač většinou bez dalšího rozvedení (což s sebou potenciálně nese řadu epistemologických problémů i riziko prostého nedorozumění – viz analýza *Růže mezi trnám* výše).

Objevilo se i prosté odmítání teorií jako takových, což z hlediska jakékoli činnosti (tedy i čistě aktivistické) představuje potenciálně závažný problém, neboť teoretická ne-

vyhraněnost může vést k nereflektované předsudečnosti. Tento přístup se ukázal v případě dvou rozhovorů: „teorie mě neovlivňují“, „teorie mě nezajímají, nemám k nim žádný vztah“. Samotná definice feminismu první účastnice kladla důraz na „možnost volby“, tedy svobodu od připisovaných rolí a kategorií, přičemž ale sama kategorie „žena“ zůstala netknuta. V rozhovoru se opakovaně objevovala téma feminismu diference (ženy vnímané bezproblémově jako jasně definovaná skupina s jednoznačnou identitou) ovšem spolu s důrazem na hodnoty rovnosti – např. na stejnou míru tvořivosti u žen i mužů. V druhém případě negativní vymezení k teoriím plynulo z nedůvěry v akademickou sféru a její ochotu zabývat se také vysvětlováním a aplikací poznatků na žitou realitu.

Idiosynkrazie jednotlivých definic ukazuje na absenci diskuse, jež by nutila k jasnému vymezení teoretických pozic. Stávající situace tak umožňuje pokračovat v individuálních feminismech bez potřeby vztahovat se k místní geopolitické a historické situaci a budovat širší teoretický rámec. To je sice na jedné straně pozitivní (pluralita východisek), na straně druhé se míra pozitivivity nutně odvíjí až od diskuse o těchto východiscích.

### **Heterogenita: bez debaty**

Na základě sborníku *Nové čtení světa* Marie Noe, Josefa Chuchmy a Evy Klimentové (1999) Hana Havelková identifikovala individualizované způsoby seznámení se s feministickou problematikou jako zdroj místní vysoce diferenciované ženské scény (Havelková 2009: 73). mirek vodrážka hodnotí tuto diferenciaci jako „diskursivní konglomerát“ (vodrážka 2006: 73). Je vůči heterogenitě kritický, neboť zamezuje formulaci společného cíle a politiky.

Ačkoli účastnice výzkumu jmenovaly různé způsoby toho, jak se k feminismu dostaly, společné rysy byly více než patrné. Většina účastnic v některém bodě svého života feminismus a genderové vztahy studovala a asi polovina z nich se o něj začala zajímat až na vysoké škole. Méně časté byly další dvě „cesty“: prostřednictvím aktivismu v jiném hnutí anebo slovy jedné z nich „tak nějak přirozeně“ prostřednictvím knih a negativního i pozitivního vlivu rodiny. Uvedené vlivy se často překrývají (od zájmu v dětství přes aktivismus v jiném hnutí až ke studiu na vysoké škole a otevřený příklon k feminismu). Zdá se tedy, že sama heterogenita původu feminismu je spíše otázkou měřítka.

Gerlinda Šmausová (2011b) upozornila na rozcestí, na němž místní feminismus stojí: mezi feminismem soustředěným jen na určitou ekonomicky zvýhodněnou skupinu žen na úkor jiných skupin a feminismem s důrazem na sociální spravedlnost (Šmausová 2011: 203). Hana Havelková tento text interpretovala jako „rukavici hozenou českému feminismu“ – výzvu dohnat teoretické debaty a začít se kriticky vymezovat vůči feminismu střední třídy s univerzalismem, jenž si nárokuje. Touto kritikou by se mělo zamezit opakování chyb, k nimž došlo jinde (Havelková 2011: 97). Poněkud paradoxně stejnou výzvu českému feministickému

kému myšlení, včetně Hany Havelkové, adresovala v roce 2002 (tedy v roce, kdy poprvé vyšel i text Gerlindy Šmausové, zde 2011a) Tereza Kodíčková. A podobnou výzvu najdeme i ve všech textech mirka vodrážky.

V souladu s jeho tvrzením, že není kde dialog vést a že tedy veden není a skupiny jsou „tudíž... nejen pro veřejnost, ale i samy pro sebe neviditelné“ (vodrážka 2006: 77),<sup>9</sup> některé účastnice výzkumu také vyjadřovaly naléhavou potřebu širší debaty o feministických tématech: „*Český feminismus je interpretačně strašně málo vymezený. Na jedné straně to vytváří iluzi, že jsme všichni na jedné lodi, ale ve skutečnosti nejsme, protože každý má svou vlastní interpretaci na pozadí, a ta často zůstává skrytá*“, nebo „*Chybí tady diskuse. Feministická scéna tady – doopravdy spolu nemluvíme, nečteme se, natož abychom diskutovaly o teoriích...*“, „*Nečteme se, myslím, že Brno spíš nečte Prahu než opačně*“.

Součástí tohoto nedostatku diskuse je i nepřilíh často uváděná absence debaty v rámci zemí sdílejících určitou historickou zkušenost, kterou si nicméně několik účastnic uvědomovalo: „*V jedné mezinárodní přednášce jsem hodně brojila vůbec proti tomu posilování hranic Východ – Západ, a že nemám ráda ten koncept. Co to je východní Evropa, střední Evropa? Mám pocit, že to není naplněné nějakou historickou zkušeností, ale ani kulturní pořádně, ale na druhou stranu ano, jsou tady jakási specifika, která zkoumáme příliš málo, a mám s tím obecně problém.*“

Zdá se tedy, že problémem není heterogenita způsobu seznámení se s feminismem, ale spíše tiché přijetí určitého – jak plyne z minulého oddílu – často spíše latentního feministického proudu či epistemologického přístupu, který není dále rozebírán. To se odráží i v tom, že řada (nikoli ale většina) účastnic nepozorovala žádné změny v rámci „svého“ feminismu: „*Já myslím, že k žádnému posunu u mě nedošlo, pořád si asi myslím to samé.*“

### **Feministická sociologie, sociologický feminismus**

Při sledování vývoje základních pojmů současné feministické teorie narážíme na různorodou disciplinární provenienci jednotlivých konceptů, nicméně na české scéně podle některých autorek převládá sociologie.

I zatím nejobsáhlejší sborník o scéně, *Mnohohlasem* (Hašková, Křížková, Linková 2006), vznikl v Sociologickém ústavu AV ČR. Z jeho institucionálního zakotvení plyne, že jeho cílem je produkce vědecké znalosti o „české ženské scéně“, ač autorky v úvodu zdůrazňují problematičnost tohoto konceptu z pohledu blíže nespecifikované feministické teorie a přestože mluví o ženské scéně, reflektují i problematičnost tohoto pojmu.

Dominanci sociologie v českém odborném psaní o genderu a kritice jeho neopozitivistických tendencí se věnují dva texty z celého souboru – jeden spíše latentně (Šmausová 2011a), druhý explicitně (Oates-Indruchová 2011).

První z textů kritizuje představu genderu jako něčeho „ontického“, inherentního pohlaví, což by, pokud by tomu tak bylo, učinilo kategorii genderu zbytečnou. Autorka na-

črtává historii genderu jako pojmu a propojuje ji s pracovním trhem a dalšími okruhy sociologického bádání, ovšem bez reprodukování dualismu, na němž jsou založeny jak feminismus diference, tak liberální feminismus. Libora Oates-Indruchová konstatuje převahu sociologického bádání v české vědecké variantě feminismu. Text Gerlindy Šmausové interpretuje jako kritiku směřování sociologie genderu v ČR od přelomu milénia. Identifikuje toto období jako čas, kdy se do té doby fungující teoretické debaty zastavily, a zanechaly po sobě „bílé místo na mapě“ (2011: 83) českého feministického sociologického uvažování.

Převaha sociologie v akademickém bádání o genderu byla připomenuta i řadou účastnic výzkumu, ačkoli se až na výjimky otevřeně nevztahovaly k povaze daného zkoumání, tedy hlavnímu předmětu výše uvedených výtek. Několik z nich kritizovalo samotný fakt této převahy: „*Věci, které se tu staly populární, jsou sociologické teorie, ale ne ty francouzské ulítlé, ... ale spíše ty slušné, akademické... ostatní nejsou brány vážně, protože jsou levicové.*“ Řada z nich (včetně některých aktivistek) se touto otázkou nikdy nezabývala: „*Myslím, že je přirozené, že dvě z největších akademických center [zabývajících se genderem] jsou sociologická, ale je to zajímavé...*“ Další účastnice představila odlišné možné vysvětlení stavu české feministické sociologie: „*Sice se tady vyučuje sociologická teorie, ale já osobně považuji [českou] sociologii za velice empirickou vědu... provincialismus [české] sociologie má pak vliv i na provincialismus feminismu.*“

Z uvedeného vyplývá, že pocit nedostatku debaty se neomezuje pouze na obecné otázky feminismu a genderu. Diskuse chybí i na teoretické úrovni v rámci akademických disciplín a mezi nimi, a to jak lokálně, tak i s globálním přesahem. Tereza Kodíčková si tohoto fenoménu všimla již před deseti lety: „... dané texty se cíleně o promyšlení samostatné české feministické teorie nepokoušejí. Jedná se buď o dosti submisivní kritiku západního feminismu, nebo o „prostý“ popis zdejší situace.“ (Kodíčková 2002: 70)

Některé účastnice výzkumu (s převládajícím akademickým ukotvením) identifikovaly zdroj tohoto deficitu, který vnímají jako objektivní danost: „...*mám pocit, že je to [dominance západních konceptů] nepřekonatelné, že stejně musíme psát anglicky, musíme číst anglicky, musíme reflektovat ta velká jména, bez toho to nejde a můžeme se potom svojí praxí spolupodílet na tom, abychom zviditelňovali nějaké lokální věci, ale my se prostě nemůžeme vyhnout tomu, abychom ta velká jména četli a pracovali s nimi.*“ Představa vzniku místního teoretického rámce je vnímána jako neuskutečnitelná z podstaty fungování vědy: „*když člověk píše někam do zahraničí, tak většinou, co může prezentovat, jsou nějaké výsledky z lokálního výzkumu, protože jak by se dívali na to, že tady začala pracovat nějaká Češka s tím, že tu vymyslela teorii o feminismu, postsocialismu nebo globalismu, to by stejně nebylo přijatelné. I v tomto jsou nerovnosti... Ale my už vlastně ani nemůžeme mít ambice, že já se teď prosadím ve světě s nějakou teorií. To bych musela někam odjet a být tam, tam něco vytvářet a ne, že jakoby odsud něco publikovat jen v angličtině.*“

Toto zjištění částečně potvrzuje tvrzení Terezy Kodíčkové: „Bezvýhradně respektují pravidla západního humanistického diskursu, jemuž dovolují, aby stanovil hranice, v nichž se smějí pohybovat a teoretizovat, formuloval otázky, které budou klást, a problémy, které mají řešit.“ (Kodíčková 2002: 84) Zároveň jej ale rámuje v jiném světle – účastnice výzkumu rozhodně netrpí nedostatkem reflexe své vědecké situace, vnímají ji ale opravdu jako pevně danou, bez možnosti účinné subverze.

### **Provincialismus**

Poslední topografickou charakteristikou krajiny diskursu české feministické scény je provincialismus. Výše uvedená citace o provincialismu české sociologie nachází paralelu v kritice mirka vodrážky, který českým feministkám vytýká nezáměr o mezinárodní dění – konkrétně připomíná začátek války v Iráku a lhostejnost českých ženských organizací k této skutečnosti (vodrážka 2003). Podobně si také všímá absence dialogu těchto organizací o „zásadních společenských nebo globálních problémech“ (Vodrážka 2006: 69).

Obdobnou kritiku můžeme najít i v knize Marty Kolářové z roku 2010. Autorka v něm představuje transnacionální a globální feminismus a kritizuje místní nezáměr o globální problémy, neboť ten má negativní dopady – vede k opakování stejných chyb, jako je rasová či třídní slepota (podobně viz výše uvedený text Gerlindy Šmausové 2011a). Tato kritika byla také jednou z hlavních os textu Terezy Kodíčkové z roku 2002 (nověji se s ní setkáváme např. u Uhe 2010).

V provedených rozhovorech se globální témata objevují spíše sporadicky, což je ale částečně dáno zaměřením na tuzemskou scénu. Objevilo se několik srovnání se situací v jiných evropských postsocialistických zemích, kde bylo možné vystopovat i vliv institucionálního pozadí. Zatímco několik aktivistek vidělo spíše styčné body: „*Ty problémy jsou jako přes kopírák, když se sejdem ... ale jenom tady ve střední Evropě, v Pobaltí se ukázalo, že je to jiné*“, v rámci akademie se objevovaly rozpory: „*Zkušenost s vědeckou prací v regionu střední Evropy je ta, že tady spolu moc nekomunikujeme, nespolutracujeme... navzájem se necitujeme a nečteme.*“ V rámci akademické sféry se také nejčastěji objevila otevřená kritika stavu, kdy „*východní, střední Evropa je dobrá jako zdroj empirických dat, ale ne jako kritická inspirace*“, „*My dáváme data, oni teorii*“. Jindy byla mocenská nerovnováha sice konstatována, ale interpretována jako nezvratná a nutná (viz výše). Z uvedeného je patrné, že určité povědomí o dění mimo ČR je přítomno, ovšem v rozdílné míře, a pokud k uvědomování si pozicionality dochází, většinou pouze v rámci pocíťované globální mocenské hierarchie. Sporaďičnost těchto komentářů je záležející s ohledem na to, že většina účastnic výzkumu za sebou má různé dlouhé a intenzivní zahraniční pobyty. Bylo by však nespravedlivé tvrdit, že se každá/y z feministek/feministů pouze soustřeďuje na svůj vlastní zájem v národním rámci. Vnímaná potřeba intersekcionalního zaměření je společná téměř všem účastnicím a účastníkům výzkumu a v této souvislosti byla veli-

ce často pozitivně připomínána brněnská organizace Nesehnutí.

Zatímco až na individuální případy zaměřující se přímo na nadnárodní úroveň tedy k otevřené reflexi světového dění opravdu nedošlo, nelze tvrdit, že by scéna byla zcela výlučně zaměřená dovnitř. Přesto se ale i vzhledem k přejímání teoretických perspektiv, jež je vnímáno jako nutnost, jedná o zajímavý prvek – perspektivy jsou jakoby přejímány bez svého širšího kontextu, což potvrzuje výše citovaná kritická zjištění Gerlindy Šmausové, Terezy Kodíčkové a dalších.

### **Závěr**

Představená analýza v žádném případě není vyčerpávající. Zachycuje pět témat, jež se přímo k teoriím vážou – sebedifikaci s feminismem, preferovaný proud feminizmu, absenci debaty, vnímanou dominanci feministické sociologie a provincialismus české feministické scény. Jedná se o analytické výstupy výzkumu, o témata, která v průběhu výzkumu a zejména následné analýzy dat nabrala na důležitosti a jejichž prostřednictvím je možné zprostředkovat současný pohled zevnitř scény na okruhy dříve tematizované v literatuře o této scéně.

Výzkum ukazuje heterogenitu, nejenom pokud jde o ženské a feministické organizace a jejich východiska a způsoby financování, jev velice dobře zachycený v odborné literatuře (Hašková, Křížková 2006, Vráblíková 2007, Ghodsee 2004, Kapusta-Pofahl, Hašková, Kolářová 2005 atd.), ale i v rovině interpretací, a tím i teoretického zázemí dané scény. Nezdá se ale, že by rozmanitost a členitost krajiny českého feministického myšlení nutně vedla do slepé uličky, že by bylo nezbytně nutné začít znovu, jak naznačují některé z analyzovaných textů.

Pokud jde o vztah mapované krajiny k teoriím, nacházíme rovněž velice heterogenní a v několika případech vysoce ambivalentní, až odmítavý přístup. Teorie jsou často chápány instrumentálně (odkazy na jednotlivé texty, absence a neproblematičnost širšího teoretického rámce), a to poněkud překvapivě spíše účastnicemi výzkumu z řad akademické obce. Zdá se, že v rámci každodenní vědecké práce se jedná o přístup velmi běžný, je ale přinejmenším záležející, že v rámci rozhovorů, tedy mimo tento užší rámec (ač i v něm jde o zpochybnitelnou praxi), je tento přístup pouze reprodukován a tematizován jako neproblematický.

Z výše uvedeného možného vztahování se k teoriím se setkáváme téměř se všemi přístupy, ovšem v různé míře. Používání periodizace na jednotlivé vlny feminizmu, jež ze své definice zakotvená v západní (kontroverzní) historii tohoto přístupu, je časté. Tento konceptuální rámec je opět vnímán zejména instrumentálně, tedy jako „praktický“. Jeho deterministický až teleologický podtext nebyl tematizován vlastně vůbec. Používání různých označení konkrétního feminizmu se rovněž vyskytuje, ač méně často. Jedná se o jistý paradox – pokud by tato větší zdrženlivost vycházela z pocitu nesrovnalostí mezi historickými a geo-

politickými kořeny jednotlivých přívlastků, měla by se objevit i u používání konceptu vln, což se ale neděje.

V rovině epistemologie se s určitými koncepty opravdu setkáváme (především s teorií stanoviska, patrně v ozvěně článku Gerlindy Šmausové 2011a), rovněž se setkáváme s teoriemi diskursu a např. kritickou sociální teorií, která se objevuje i u spíše aktivisticky identifikovaných účastnic výzkumu.

Otevřeně nepřátelský vztah k možnosti, či dokonce nutnosti teoretického rámce se objevil de facto pouze v jediném případě. V dalších případech, kdy bylo vymezení kritické, se jednalo především o vztah k teoriím vnímaným jako příliš odtrženým od žitých problémů, dané účastnice výzkumu ale zároveň svou vlastní činnost určitým více či méně konzistentním způsobem rámovaly.

Napříč scénou v rámci rozhovorů bylo možné zachytit společný pocit, někdy ve formě silné frustrace a ztracených nadějí. Jde o pocit napětí vzniklý téměř absentující diskusí na nejrůznějších úrovních. Je to zjištění překvapující, vzhledem k mnohaleté přítomnosti kritiky tohoto stavu. Představa, že by se z této situace mohla zrodit nová imaginace budoucnosti, tak není právě aktuální. Nejedná se ale ani o krajinu zcela sterilní. Potřeba situaci změnit a výzvy v tomto smyslu jsou slyšet stále častěji. Lze doufat, že k obnově debaty dojde samovolně, bez nutnosti vnějšího zásahu, podobně jako se měsíční krajina výsypek povrchových dolů obnovuje do daleko zajímavějšího a bohatšího stavu bez rekultivace.

© Blanka Nyklová, 2013

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

## Literatura

Blagojevič, M. 2004. „Creators, transmitters, and users. Women’s scientific excellence at the semiperiphery of Europe.“ *European Education*, Vol. 36, No. 4: 70–90.

Bordo, S. 1993. „Feminism, Foucault and the Politics of the Body.“ Pp. 246–257 in Price, J., Shildrick, M. (ed.). *Feminist theory and the body: A reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Braidotti, R. 1994. *Nomadic Subjects: Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*. New York: Columbia university Press.

Braidotti, R. 2011. *Závěrečná přednáška*. London: Futures of Feminism conference, 5.–7. 7. 2011.

Butler, J. 1990. *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.

Chafetz Saltzman, J. 1997. „Feminist theory and sociology: underutilized contributions for mainstream theory.“ *Annual Review of Sociology*, Vol. 23, No. 1: 97–120.

Code, L. 2000. „Epistemology.“ Pp. 173–184 in Jaggar, A. M., Young, I. M. (ed.). *A companion to feminist philosophy*. Malden, Oxford: Blackwell.

Corrin, C. (ed.). 1993. *Superwomen and the double burden: Women’s experience of change in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union*. Toronto: Second Story Press.

Čermáková, M., Hašková, H., Křížková, A., Linková, M., Maříková, H., Musilová, M. 2000. *Relations and Changes of Gender Differences in Czech Society in the 1990s*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Einhorn, B. 1993. *Cinderella goes to market: Citizenship, gender and women’s movements in East Central Europe*. London: Verso.

Elwood, S. A., Martin, D. G. 2000. „„Placing“ interviews: Location and scales of power in qualitative research.“ *Professional Geographer*, Vol. 52, No. 4: 649 – 657.

Flick, U. 2006. *An introduction to qualitative research*. London: SAGE Publications.

Funk, N., Mueller, M. (eds.). 1993. *Gender politics and post-communism: Reflections from Eastern Europe and the former Soviet Union*. New York: Routledge.

Gal, S., Kligman, G. (eds.). 2000. *The politics of gender after socialism: A comparative-historical essay*. Princeton: Princeton University Press.

Ghodsee, K. 2004. „Feminism-by-design: Emerging capitalisms, cultural feminism, and women’s nongovernmental organizations in postsocialist Eastern Europe.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 29, No. 3: 727–736.

Haisová, M. 2007. *Quo vadis, femina? Vize žen o trvale udržitelném životě*. Příbram: Petr Novák – Gimli.

Hancock, A. 2007. „When Multiplication doesn’t equal quick addition: Examining intersectionality as a research paradigm.“ *Perspectives on Politics*, Vol. 5, No. 1: 63–79.

Hašková, H., Křížková, A. 2006. „Rozhodčí a hráči: Vliv socio-ekonomické transformace a evropské integrace na ženské občanské skupiny.“ Pp. 81–102 in Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. (eds.). *Mnohohlasem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

\*Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. (eds.). 2006a. *Mnohohlasem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

\*Hašková H., Křížková, A., Linková, M. 2006b. „Mnohohlasem: Editorický úvod.“ Pp. 7–24 in Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. (eds.). *Mnohohlasem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

Hašková, H., Uhde, Z. (eds.). 2009. *Women and Social Citizenship in Czech Society: Continuity and Change*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.

\*Hauserová, E. (ed.). 1996. *Růže mezi trním. Ženy v politickém životě*. Praha: Zelený kruh.

Havelková, H. 1993. „A few prefeminist thoughts.“ Pp. 62–73 in Funk, N., Mueller, M. (eds.). *Gender politics and post-communism*. New York: Routledge.

\*Havelková, H. 2009. „Otzavníky českého ženského hnutí po roce 1989.“ Pp. 217–230 in Gjuríčová, A. (ed.). *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha, Litomyšl: Paseka.

\*Havelková, H. 2011. „Mezi pragmatismem a ideologií – obrana socialisticky emancipovaného ženství.“ Pp. 87–9 in Oates-Indruchová, L. (ed.). *Tvrdošijnost myšlenky*. Praha: SLON.

- Heft, K. 2012. „Theorizing the othering of East Germans as constitutive element in hegemonic discourses on gender in Germany?“ 8<sup>th</sup> European feminist research conference, The politics of location revisited: gender@2012. Budapešť, 17.–20. 5. 2012.
- Hendl, J. 2005. *Kvalitativní výzkum. Základní metody a aplikace*. Praha: Portál
- Intemann, K. 2012. „Putting feminist research principles into practice.“ Pp. 495–510 in Nagy Hesse-Biber, S. J. (ed.). *The Handbook of feminist research*. Thousand Oaks: SAGE Publications.
- Johnson, J. E., Robinson, J. C. (eds.). 2007. *Living gender after communism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Jonsson, P. 1999. „Důvody k radosti.“ Pp. 32–45 in Noe, M., Chuchma, J., Klimentová, E. (eds.). *Nové čtení světa*. Praha: Marie Chřibková.
- Kapusta-Pofahl, K., Hašková, H., Kolářová, M. 2005. „Only a dead fish flows with the stream: Subversive voices, NGOization and Czech women’s organizing.“ *The Anthropology of East Europe Review*, Vol. 23, No. 1: 38–52.
- Kobová, L. 2011. „Queer a podryvovanie identity: Queer teória a feminizmus.“ Pp. 312–330 in Kiczková, Z., Szaputová, M. (eds.). *Rodové štúdiá: Súčasné diskusie, problémy a perspektivy*. Bratislava: Vydavateľstvo UK.
- \*Kodíčková, T. 2002. „Co je nám do třetího světa aneb zpráva o analýze českých akademických genderových textů.“ *Sociální studia*, č. 7: 69–87.
- \*Kolářová, M. 2010. *Od globálního sesterství k transnacionálnímu feminizmu: Výzvy ženskému hnutí ve formě kulturních odlišností a nerovnosti mezi ženami*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Martin, M. 2009. „The growth of Czech feminism: analyzing resistance activities through a gendered lens, 1968–1993.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 10, č. 1: 37–44.
- McCabe, J. 2005. „What’s in a Label? The Relationship between Feminist Self-Identification and „Feminist“ Attitudes among U.S. Women and Men.“ *Gender and Society*, Vol. 19, No. 4: 480–505.
- Mills, S. 2004. *Discourse*. London: Routledge.
- \*Noe, M., Chuchma, J., Klimentová, E. (eds.). 1999. *Nové čtení světa*. Praha: Marie Chřibková.
- Oates-Indruchová, L. 2004. „Transforming and emerging: Discourses of gender in the Czech culture of the transition period.“ Pp. 107–117 in Oleksy, E. H., Rydzewska, J. (eds.). *Representing Gender in Cultures*. Frankfurt am Main: Pete Lang.
- \*Oates-Indruchová, L. 2011. „Tak pěkně od začátku: O vztahu sociologie a kategorie gender.“ Pp. 77–86 in Oates-Indruchová, L. (ed.). *Tvrdošijnost myšlenky*. Praha: SLON.
- Oates-Indruchová, L. 2012. „Feminist thought in the Czech Republic: tradition or myth?“ 8<sup>th</sup> European feminist research conference, The politics of location revisited: gender@2012. Budapešť, 17.–20. 5. 2012.
- Rose, G. 2001. *Visual methodologies*. London: SAGE.
- Šiklová, J. 1997. „McDonald’s, terminators, Coca Cola ads – and feminism? Imports from the West.“ Pp. 76–81 in Renne, T. (ed.). *Ana’s Land. Sisterhood in Eastern Europe*. Oxford: Westview Press.
- \*Šmausová, G. 2011a. „Proti tvrdošijné představě o ontické povaze genderu a pohlaví.“ Pp. 179–194 in Oates-Indruchová, L. (ed.). *Tvrdošijnost myšlenky*. Praha: SLON.
- Šmausová, G. 2011b. „Emancipace, socialismus a feminismus.“ Pp. 195–206 in Oates-Indruchová, L. (ed.). *Tvrdošijnost myšlenky*. Praha: SLON.
- Šmejkalová-Strickland, J. 1995. „Revival? Gender studies in the “other“ Europa.“ *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 20, No. 4: 1000–1006.
- True, J. 2003. *Gender, globalisation and postsocialism*. New York: Columbia University Press.
- Uhde, Z. 2010. „Feministický pohled na interkulturní dialog. Komentář k článku Alison M. Jaggar.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 11, č. 1: 17–19.
- \*Vodrážka, M. 1999. *Esej o politickém harémismu. Kritická zpráva o stavu feminizmu v Čechách*. Brno: „Zvláštní vydání...“.
- \*vodrážka, m. 2003. „Diskursivní smrt a feminismus bez feminizmu.“ [online]. *Aspekt.sk* [cit. 8. 5. 2012]. Dostupné z: <<http://archiv.aspekt.sk/desat.php?desat=46>>.
- \*vodrážka, m. 2006. „Aktivismus bez hnutí nebo protohnutí? Ženské organizace a skupiny v ČR v letech 1989–2006.“ Pp. 61–80 in Hašková, H., Křížková, A., Linková, M. (eds.). *Mnohohlasem*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- vodrážka, m. 2009. *Krize genderu* (soubor rozhovorů). [online]. [cit. 5. 5. 2012]. Dostupné z: <[www.ta-gita.cz/kriticke-reflexe/](http://www.ta-gita.cz/kriticke-reflexe/)>.
- \*Vráblíková, K. 2007. „Jak zkoumat sociální hnutí? Aktivismus ženských hnutí v ČR.“ *Politologický časopis*, č. 3: 224–246.
- Withers, D. M. 2010. „Complicated Inheritance: *Sistershow* (1973–1974) and the queering of feminism.“ *Women: A cultural review*, Vol. 21, No. 3: 309–322.

### Poznámky

- 1 Tento text vznikl v rámci řešení projektu GA UK 364011; některé z jeho závěrů byly prezentovány na 8<sup>th</sup> European Feminist Research Conference dne 18. 5. 2012. Chtěla bych poděkovat všem účastníkům a účastnicím výzkumu za souhlas s rozhovory a další komentáře, všem recenzentkám a recenzentům za jejich připomínky a návrhy a dále děkuji také Petru Gibasovi.
- 2 O feministické scéně je možné hovořit, neboť se všichni a všechny zúčastnění/zúčastněné k feminizmu hlásí – viz níže.
- 3 Děkuji Zuzaně Uhde a anonymním recenzentkám a recenzentům za komentáře k této části.
- 4 Překlady v celém textu pocházejí od jeho autorky.
- 5 Záměrně se nesnažím poznatky získané v průběhu výzkumu vtěsnat do klasické formy „přehled literatury – teorie – metodologie – vzorek – zjištění – diskuse – závěr“. Stejně

jako se teoretické a jiné poznatky relevantní pro teorie objevují v rámci výzkumu postupně, i v článku vždy přímo reflektují pasáže z textů i přepisů, když jsou relevantní, neboť jsem k prezentovaným poznatkům došla na základě uváděných kombinací a konfrontací.

**6** Součástí anonymizace je převedení výpovědí do spisovného jazyka, které navíc vnímám jako eticky nutné.

**7** Z důvodu anonymizace neuvádím bližší identifikaci; scéna je malá a identifikace účastnic a účastníků by tak především pro čtenářstvo tohoto titulu byla snadná.

**8** Označení „akademička“ je zde pouze pracovní. Často dochází k překryvu s dalšími rolemi, nicméně v těchto konkrétních případech se jednalo o teorie přímo a explicitně spojené s akademickou scénou.

**9** Je třeba vyzdvihnout snahu o nápravu tohoto problému – v roce 2009 uveřejnila Genderová informační tisková agentura gitA sérii rozhovorů mirka vodrážky s představitelkami české feministické scény pod názvem „Krise genderu“, donedávna vycházel časopis FEMA.

*Blanka Nyklová je studentkou doktorského studia na katedře sociologie na FSV UK v Praze. Její disertační práce se věnuje teoretickým inklinacím české feministické scény. Přednáší o genderových vztazích ve středoevropském regionu v rámci amerického programu CIEE. Korespondenci zasílejte na adresu: nyklova@email.cz.*

Pozvánka na mezinárodní konferenci  
***De-colonizing Disability Theory: Crippling Development***  
 (Praha, 19.–21. 9. 2013)

Cílem konference, která volně navazuje na symposium *Crippling Neoliberalism. Interdisciplinary Perspectives on Governing and Imagining Dis/Ability and Bodily Difference* (Praha 2010), je nabídnout prostor ke kritické reflexi současných teorií a konceptů tělesné a mentální jinakosti a konstruktů „nezpůsobilosti“ v kontextu globálních změn. Konference je interdisciplinární a podporuje intersektionální uvažování o „postižení“, tělesné/mentální jinakosti.

Konference pak zvláště volá po dialogu mezi feministickými a genderovými studii, disability studies, postkoloniálními studii a analýzami post-socialismu. Stále rostoucí počet prací v oboru disability studies poukazuje na to, že ustavený kánon teoretických výkladů, a koneckonců i analytická kategorie vtělené jinakosti/nezpůsobilosti samotná, vychází z reflexe a poznání moderní Euro-atlantické společnosti. Helen Meekosha například kritizuje tuto epistemologickou hegemonii jako formu „akademického kolonialismu“. Konference *De-colonizing Disability Theory* chce na tyto kritické debaty navázat reflexí konceptů rozvoje, rozvojové pomoci či rozvoje ve smyslu demokratizace, liberální společnosti atp. Organizátorky a organizátoři konference tak chtějí otevřít prostor pro diskuzi o tom, zda (a jak) se idea rozvoje podílí na šíření a prohlubování globálních nerovností, jakou roli v tomto procesu zastávají transnacionální organizace jako je například Světová zdravotnická organizace, Disabled People's International, Organizace spojených národů, i o globálním šíření specifických modelů identity „postižení“. Jednotlivé příspěvky se věnují také dopadům „rozvoje“ kapitalismu a specifických forem neoliberálních politik v post-socialistickém prostoru na formování emancipačního hnutí a diskursu lidí s postižením, či na rozvoj západních modelů „postižení“.

Plenární přednášky přednesou Darja Zaviršek (University of Ljubljana), Mel Chen (University of California, Berkeley), Robert McRuer (George Washington University, Washington, D.C.) and Anastasia Kayiatos (University of Southern California). Konferenci zahájí představení *Haute Couture 01 Fires*, které je dílem Ines Doujak a Johna Barkera.

Pro bližší informace a program konference: <http://gender.univie.ac.at/crippingdevelopment2013> a <http://gender.fhs.cuni.cz/KGS-13.html>. S případnými dotazy se obračejte na email: [cripping\\_development2013@univie.ac.at](mailto:cripping_development2013@univie.ac.at), nebo na Kateřinu Kolářovou ([kater\\_kolar@gmx.de](mailto:kater_kolar@gmx.de))

Konferenci připravují společně Katedra genderových studií FHS UK a Gender Research Office vídeňské univerzity ve spolupráci s Filosofickým ústavem Akademie věd ČR.

Konání konference dále podpořilo Rakouské kulturní fórum v Praze, AKTION Česká republika – Rakousko a Österreichische HochschülerInnenschaft.

Konference proběhne v angličtině. Prostory konference jsou plně bezbariérové a průběh konference bude opatřen paralelním přepisem (také v angličtině).



# GENDEROVÉ ROLE V RODINĚ POHLEDEM DĚTSKÝCH AKTÉRŮ<sup>1</sup> / LENKA SLEPIČKOVÁ, MICHAELA KVAPILOVÁ BARTOŠOVÁ

## Gender Roles in the Family through the Eyes of Children Actors

**Abstract:** The article is based on research conducted with young children, and uses methods of data collection that are suitable and appropriate for children (focus groups, writing, and drawing). Theoretically grounded in a child-perspective research, we intend to contribute to the debate on the transition of gender order in the Czech environment. The text focuses particularly on the issue of gender roles both in the family of participating children and in their projections of roles of individual family members. An analysis of children's views shows that they identify with the gender categories of "men" and "women" and construct these categories as opposite and firmly bounded. Despite the awareness of conflicts and problems that the unequal distribution of domestic tasks can bring, children mostly support the traditional division of roles and refer to them as normal, natural and corresponding to the physical characteristics of men and women. On the other hand, egalitarian attitudes (the view of division of roles as not depending on gender) are expressed by some children, more often by children from the urban school than from the village school.

**Key words:** gender, child as a social actor, family, research with children

Výzkumníci a výzkumnice reprezentující sociologii, sociální práci či příbuzné disciplíny opakovaně upozorňují na setrvalost tradičních schémat dělby práce v České republice, a to zejména na úrovni praxí a politik. Zatímco české ženy i čeští muži ve výzkumech hodnot deklarují (kromě silného příklonu k rodinným hodnotám jako takovým) rovnostářské postoje ve smyslu stejného hodnocení přínosu muže i ženy v soukromé a veřejné sféře a stejnou důležitost pracovní i rodinné seberealizace pro vlastní identitu<sup>2</sup> (Možný, Pakosta, Přidalová 2008, Rabušic, Hamanová 2009), na úrovni dělby práce v českých rodinách i v nastavení sociální politiky přetrvává tendence vidět péči o děti a práci v domácnosti jako výhradně ženskou sféru činnosti. Česká rodina je sice rodinou dvoupríjmovou a české ženy jsou stejně jako muži zvyklé přispívat do rodinného rozpočtu příjmem z placeného zaměstnání, nicméně práce týkající se péče o děti, stejně jako další povinnosti v soukromé sféře (péče o nemocné a starší členy rodiny, výkon domácích prací) jsou rozděleny výrazně asymetricky (Bierzová 2006). Tradiční schéma dělby rolí v České republice v sobě zahrnuje také předpoklad, že pracovní závazky žena své pečovatelské roli přizpůsobí, což ústí v diskriminaci a marginalizaci žen na pracovním trhu, která následně brání rovnoměrnějšímu rozložení povinností mezi oběma pohlavími (Nešporová 2005, Bartáková, Kulhavý 2007) a má dopady na životní příležitosti a životní úroveň žen po celou dobu jejich životní dráhy. Zejména mladé ženy jsou s touto situací ve srovnání s muži častěji nespokojeny (Ettlerová 2007) a jsou si také více vědomy vlivu rodičovství na svoji profesní kariéru (Kuchařová et al. 2010).

Současné proměny genderového řádu (například aktuálně rozebírané zavádění kvót pro participaci žen na vedou-

cích pozicích či proměny podoby mužského angažmá v soukromé sféře a pečovatelských rolích – od porodu přes péči o děti až po porozvodové sdílení péče), různorodost socializačních vlivů, stejně jako proměny ve strukturách rodin a ve vzorcích partnerských uspořádání, kterých jsme svědky, nastolují otázku, jak nahlíží na různá rodinná uspořádání, činnosti jednotlivých členů rodiny, stejně jako na distribuci rolí v rámci rodiny nemladší členové společnosti.

V pluralitní společnosti se děti střetávají s mnoha různými normami, hodnotami a vzory chování, které nepřicházejí pouze z rodinného prostředí a nad kterými rodiče nemají moc. Děti tráví stále více času v institucích (Green, Hogan 2005, Heath et al. 2007), které se vedle rodiny stávají klíčovými místy pro produkci a reprodukci genderu (Morrow 2006). Dá se předpokládat, že pohled dětí a adolescentů coby příslušníků generace socializované v období společenských proměn a debat vztahujících se k genderovým rolím je otevřenější a flexibilnější, že jejich pojetí genderu je flexibilnější a že nereprodukuje genderové stereotypy a dichotomní a komplementární představy o feminitě a maskulinitě (Smetáčková 2010: 110).

Následující stať, která vychází z výzkumu s dětmi a využívá metody sběru dat blízké dětem a jejich dovednostem, chce nabídnout příspěvek k debatě o proměnách genderového řádu v českém prostředí na základě výzkumu perspektivy dětí. Zaměřuje se přitom specificky na téma genderových rolí v rodině zkoumaných dětí i v představách o rolích jednotlivých rodinných členů. V souvislosti s tímto výzkumným tématem si klademe otázky: Jak děti vnímají různá uspořádání genderových rolí v rodině? Jak děti konstruují „mužské“ a „ženské“ činnosti a charakteristiky? Jak reflektují a hodnotí rozložení genderových rolí ve své rodině? Přiklání se

k genderově tradičnímu dělení rolí, kdy matka plní pečovatelskou roli a otec živitelskou? Jaké charakteristiky spojují s rolemi jednotlivých členů rodiny (především rodiči a prarodiči)?

### Dítě jako sociální aktér

Osvojování si symbolického řádu, který rozděluje ženské a mužské činnosti a přiřazuje jim také odlišný status, probíhá od nejtělejšího věku v rámci genderové socializace. Proces učení se tomu, co je to být mužem a ženou, zahrnuje učení a konstruování představ o maskulinitě a feminitě v rámci různých sociálních kontextů a různých sociálních skupin. Tento proces také ovlivňuje odlišná moc jednotlivých skupin nad tím, jak je mužství a ženství definováno (Paechter 2007). Porozumění, která jsou takto konstruována, se pak spolu s dalšími typy kategorizací a třídění různých skupin stávají součástí individuálních identit (Paechter 2007).

Zatímco přístupy ve zkoumání dětství převládající zhruba do poloviny minulého století viděly dítě jako pasivního příjemce socializačních vlivů či jako nekompletní bytost, která se připravuje na vstup do světa dospělých, tzv. nové paradigma dětství upozorňuje na to, že dítě v tomto procesu není pasivním činitelem, ale aktérem, který si z těchto (často různých a rozporných) vlivů vybírá a sjednocuje je. Nová sociologie dětství tak přišla s uznáním aktivní role dítěte coby kompetentní bytosti, schopné vyvíjet vlastní perspektivu a také ovlivňovat svět kolem sebe, a to svět blízkých vztahů i širší sociální prostor (Šlechtová 2007, Greene, Hogan 2005, Thorne 1993).

Nový způsob nahlížení na dítě znamená v první řadě tematický posun ve výzkumech dítěte a dětství. Důraz se – oproti dřívější pozornosti věnované psychickému a fyzickému vývoji dítěte, hodnocení jeho školního prospěchu či dopadů různých situací na jeho vývoj – klade na studium toho, jak děti sjednocují různé socializační vlivy a jaký smysl dávají světu okolo sebe (Greene, Hogan 2005), na zkoumání dětské zkušenosti, perspektivy a dětských aktivit a aktérství. Kromě formulování nových témat a výzkumných otázek týkajících se dětí a dětství vyvolala nová sociologie dětství také radikální proměny v metodologických přístupech ke zkoumání dětí, které souvisejí s novým viděním dětí jako kompetentních informantů o vlastním životě. Tento nový přístup odmítl dříve dominantní a pod vlivem vývojové psychologie nebo pedagogiky utvářený pohled na děti jako na nehotové dospělé, jejichž vidění světa není plnohodnotné a dostatečně zralé, kterému odpovídaly také převládající metody zkoumání, soustřeďující se na sběr převážně kvantitativních dat, a to často od dospělých (rodičů, učitelů) jako klíčových informantů o životě dětí. Badatelé hlásící se k novým přístupům ke zkoumání dětí zdůrazňují, že bez zkoumání dětí nelze naplnit požadavek toho, aby do výzkumu byli zahrnuti všichni aktéři participující na zkoumaných vztazích (Milkie et al. 1997). Upozorňují také na to, že děti mají v rodině i společnosti svébytnou vyjednávací pozici, že mají nezávislé zájmy a individuální životní trajektorie, stejně jako dospělí (Beck, Beck-Gernsheim 1995).

V českém sociálněvědním bádání není nové paradigma dítěte jako sociálního aktéra příliš známé. Ve výzkumu dětí a dětství převažují studie z oblasti psychologie<sup>3</sup> a pedagogiky, popřípadě sociální patologie, které se příliš nezabývají teoretickým vymezením přístupu ke studiu dané problematiky<sup>4</sup>. Sociologické studie jsou spíše ojedinělé a většinou vycházejí tematicky z jiných výzkumných zájmů, než je problematika dětství jako taková, například z oblasti genderu (Jarkovská 2010, Jarkovská, Lišková, Šmídová 2010) nebo vzdělávání menšin v ČR (mezinárodní projekt EDUMIGROM)<sup>5</sup>. Výjimku tvoří studie I. Nosála (Nosál 2002, 2003), který vycházel při svém badatelském zájmu přímo z pozic sociologie dětství a ve svých (nejen) diskursivních analýzách se dotýkal také problematiky konceptualizace dětství v české společnosti.

Ve výzkumu, z něhož vychází tato stať, jsme se přihlásily k postupům a metodám vyplývajícím z paradigmatu dítěte jako sociálního aktéra, a to především ve snaze udržet etické postupy související s tímto přístupem (ať už například získáním informovaného souhlasu od dětí nebo respektováním jejich volby kdykoliv se výzkumu nebo jeho části neúčastnit) a používat takové metody sběru dat, které jsou blízké dětským dovednostem a zájmům (hry, kreslení, psaní).

### Gender jako téma ve výzkumu dětí

Gender je významným rozlišujícím znakem v každodenních životech dětí. Jeho význam tkví ve způsobech, jakými děti interagují se svými vrstevníky, jak jsou konstruovány reprezentace maskulinity a femininity platné v dané společnosti, jak dospělí chápou a uspokojují dětské potřeby a definují blaho dětí (James, James 2008). Význam genderu v každodenních životech dětí je ve výzkumech reflektován především prostřednictvím sledování a zkoumání dětských kolektivů, interakcí mezi dětskými vrstevníky, ať už v průběhu formálního vzdělávání ve škole, nebo v čase dětských her, a prostřednictvím způsobů trávení volného času dětí (Thorne 1993, James 1994, Goodwin 2006). Sociologické výzkumy dětí vycházející z perspektivy dítěte jako svébytného sociálního aktéra nevnímají gender jako neměnnou kategorii strukturující spolu s věkem vývojová stadia chlapců a dívek, jako je tomu v případě výzkumů z oblasti vývojové psychologie. Prostřednictvím etnografických metod a dlouhodobých zúčastněných pozorování naopak poukazují na diverzitu a komplexitu dětské zkušenosti a gender vykresluje jako dynamickou kategorii utvářenou a formovanou během každodenních interakcí dětí a jako výraz specifických zkušeností a postojů jednotlivých dětských aktérů (u nás viz Jarkovská 2010). Děti konstruují a rekonstruují své genderové identity v reakci na nejrůznější překážky a normy vyskytující se v prostředí, kde se pohybují, a činí tak různými způsoby v závislosti na své příslušnosti k třídě, etniku nebo náboženství (Morrow 2006).

Jak připomínají někteří autoři, přestože proces utváření genderové diference a identity začíná již v rodinách, dětskému vnímání, hodnocení a zobrazování genderových rolí

v rodině je ve výzkumech věnováno poměrně málo prostoru (Milkie, Simon, Powell 1997, Morrow 2006). Výzkum s dětmi a dospělými využívající kvalitativní i kvantitativní přístup ke sběru a analýze dat provedli ve Spojených státech amerických A. Lareau a B. E. Weininger (2008). Sledovali dvě různé otázky. Jednak, do jaké míry jsou životy matek, otců a dětí spjaty s dětskou organizací času a dětskými aktivitami (pomocí reprezentativního vzorku údajů z dětských diářů zjišťovali, zda existuje spojitost mezi dětskými aktivitami a pracovní dobou rodičů). Druhá otázka zjišťovala, jaké jsou významy přikládáné různým typům využití času a jak se mohou vztahovat k genderovým nerovnostem (prostřednictvím kvalitativních rozhovorů s dětmi i dospělými a pozorováním aktivit pro děti se autoři snažili zachytit rytmus každodenních životů dětí a způsoby rodičovské organizace času jejich dětí). Analýza obou typů dat ukázala, že více času věnovaly svým dětem matky, respektive ony rozhodovaly (spolu s dětmi) o typu aktivit, které děti budou realizovat, zapisovaly děti do kroužků, obstarávaly dopravu na aktivity, zajišťovaly oblečení a pomůcky atd. Muži byli při aktivitách dětí často viditelnější – jejich funkce však byla spíše symbolická – povzbuzovali děti při hrách, natáčeli je, fotografovali. Často se také aktivněji účastnili pouze jedné aktivity, a to nepravidelně. Data ukázala, že organizované aktivity dětí mají řadu charakteristik, které vedou k intenzivní formě zatížení a stresu padající disproporčně na bedra žen.

Rovněž z prostředí USA pochází studie autorů A. M. Milkie, W. R. Simona a B. Powella (1997), kteří zjišťovali, jak děti vnímají a hodnotí rodičovské role. Jako datový materiál využili 3000 dětských esejů na téma „nejlepší“ máma/táta, které zkoumali prostřednictvím obsahové analýzy. Rodičovské dovednosti a aktivity a způsob rámování rodinných vztahů poukázaly na význam genderu a genderových procesů v rodinách. Rozdíl se ukázal být v obecném pojetí otce a matky – zatímco pozitivní charakterové vlastnosti otce vyplývaly z toho, že byl jiný/odlišný/lepší než jiní otcové, matky byly oceňovány za to, že jsou právě takové, jaké mají být (vaří, uklízejí, pomáhají...). V souvislosti s matkou používaly děti ve spojení s určitými úkoly, povinnostmi, záležitostmi slovní spojení „pomáhá“ (mi), „umožňuje“ (mi dělat), „nechává“ (mě dělat). V souvislosti s otcem naopak děti vyzdvihovaly vzájemnost – „my děláme mnoho věcí“. Otcové byli hodnoceni zejména za své větší zapojení do volnočasových aktivit dětí a za kamarádský způsob účasti na nich. Účast na hře a participace otců na aktivitách, které od nich nejsou běžně očekávány (vaření, pomoc při domácích pracích apod.), děti vyzdvihovaly více než jejich živitelskou roli – například z hlediska oceňování jejich zaměstnání nebo příjmu. Kvality matky se naopak odvíjely od její pečovatelské role. Způsoby oceňování matek nicméně zahrnovaly více různých dimenzí a zdá se, že budování vztahu matky a dítěte je v tomto smyslu jednodušší. Péče otce byla vnímána zejména prostřednictvím zapojení do rekreačních aktivit a zábavy, zatímco matka „ručila“ za každodenní opakovanou péči a domácí práce. Autoři upozorňují, že v průběhu

dospívání se mohou děti cítit zavázány matce více než otci, což může určovat jejich vzájemný vztah i v dospělosti a vést k větší podpoře matek než otců ze strany dětí.

Studiem školy jako genderovaného prostoru a způsoby, jakými děti konstruují gender, se v českém kontextu zabývají výzkumnice Lucie Jarkovská a Irena Smetáčková (Jarkovská, Smetáčková 2006). Lucie Jarkovská je autorkou etnografického výzkumu genderové socializace ve školní třídě (Jarkovská 2009, 2010). Irena Smetáčková provedla mj. analýzu představ adolescentů o vlastní budoucnosti (Smetáčková 2010). Výzkum dětí a dospívajících zahrnoval také projekt zaměřený na genderované vzdělanostní dráhy a profesní orientace českých chlapců a dívek autorek L. Jarkovské, K. Liškové, I. Šmídové (2010).

Poměrně rozsáhlý a ojedinělý sociologický výzkum „Hodnotové orientace dětí ve věku 6–15 let“ provedli v českém prostředí M. Bocan, H. Maříková a A. Spálenský (2011) pro potřeby Národního institutu dětí a mládeže, který působí při Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy. Využili smíšený výzkumný design (dotazníky, focus group, individuální rozhovory) a z dětské perspektivy zkoumali řadu různých témat, jako je škola, rodina, volný čas, média, hodnoty, vzory a životní aspirace dětí. V kapitole o rodině uvádějí mimo jiné několik výsledků týkajících se genderových souvislostí rodinných vztahů. Ukázalo se například, že děti všech věkových kategorií si o matce myslí, že je hodná, že jim pomůže a že je chytrá. O otci si myslí především, že je chytrý, je s ním zábava a pomůže jim. Na mamince se dětem líbí, jak se chová, na tatíncích více to, jaké má názory a čeho dosáhl. Maminka zastupuje podle autorů studie spíše ochranný typ, dětem častěji pomůže, tatínek je autoritativnější a je pro děti vzorem. Jsou to – na první pohled možná překvapivě – matky, se kterými děti zažívají více konfliktů, nicméně podle dalších výsledků autoři usuzují, že konflikty s matkou vyvstávají častěji právě proto, že s ní děti tráví více času než s otcem. Důvěru k matce to nijak nenarušuje, protože děti přiznaly, že se jí také více než otci svěřují. Tyto partikulární výsledky výzkumu se v mnohém podobají výsledkům výše citovaného výzkumu amerických autorů A. M. Milkie, W. R. Simona a B. Powella (1997) a poukazují na přetrvávání genderových stereotypů v rodině a ve vzájemných vztazích rodičů a dětí.

### Metodologie

Kvalitativní výzkum realizovaný pod názvem „Rodina pohledem dětí“ se uskutečnil v letech 2011 a 2012 na dvou základních školách – městské a příměstské. Při výběru metod jsme se inspirovaly metodologickými přístupy, které kombinují jak klasické metody výzkumu s dospělými (skupinové diskuse, individuální rozhovory), tak techniky blízké dětským dovednostem a dětskému vnímání světa (kreslení, hry, diagramy apod.) (viz např. Morrow 1999, Nesbitt 2000, France et al. 2000). První část výzkumu byla provedena ve škole nacházející se v příměstské oblasti moravského velkoměsta, kterou však navštěvují převážně děti ze starší

venkovské zástavby a z nedalekých menších vesnic. Jejich rodinné zkušenosti a postoje mohou být odlišné od zkušeností dětí z rodin žijících ve městě. Z tohoto důvodu jsme druhou část výzkumu provedly v městské škole, abychom získaly možnost srovnat potencionálně odlišné výpovědi dětí z obou typů škol.

Zaměřily jsme se na dvě věkové skupiny dětí – žáky a žákyň třetích (8–9 let) a sedmých tříd (12–13 let), abychom postihly možný názorový posun závislý na věku dětí. Do výzkumu jsme zahrnuly děti z obou stupňů základní školy, přičemž jsme se vyhnuly zařazení nejmladších a nejstarších dětí ZŠ do výzkumu. Příliš výrazná věková vzdálenost dětí by zkomplikovala použití stejných technik v obou vybraných ročnících (dětí z prvních tříd se teprve učí číst a psát a žákům a žákyň posledních ročníků ZŠ již nemusí být blízké techniky prováděné formou her či kreslení). Ne vždy se v průběhu analýzy ukázal být věk dětí z hlediska výsledků zajímavý. Prezentovaná analýza proto nepřináší systematickou komparaci výzkumných zjištění podle věku dětí. Na věk dětí upozorňujeme pouze v případě, že se ukázal být významným rozlišujícím znakem dětských výpovědí.

Výzkumu se zúčastnily děti rodičů z různých sociálních vrstev, různého vzdělání a z různých typů rodin. Výzkum probíhal ve třídách v době vyučování, a to v pěti (v některých třídách v šesti) vyučovacích hodinách, které po sobě nenásledovaly, proto někteří žáci kvůli své nepřítomnosti část výzkumu neabsolvovali. Výzkum probíhal v každé škole zhruba po dobu dvou měsíců, na jaře 2011 a v zimě 2011/2012. Celkem byly do výzkumu zahrnuty tři třetí třídy (dvě z příměstské školy a jedna z městské) a dvě sedmé třídy (jedna z příměstské a jedna z městské školy). Celkově používáme data od 84 dětí – 43 chlapců a 41 dívek.

Následující článek vychází ze dvou technik zaměřených na vnímání rolí rodičů (popř. prarodičů) a dětí v rodině s ohledem na genderové rozložení rolí. Techniky byly použity ve spojení s výzkumnými otázkami uvedenými v úvodu tohoto textu. První technikou, přímo zaměřenou na role rodičů v rodině, byly skupinové diskuse nad imaginárními příběhy tří různých rodin. Z diskusí byl pořizován audiozáznam, který byl analyzován po doslovném přepisu, a také terénní poznámky. Analýza měla za cíl odhalit témata, která se v diskusích projevila, a jejich vzájemnou provázanost. Zaměřila se nejen na to, co bylo během diskusí či v písemném projevu řečeno či sděleno, ale také na to, jak to bylo řečeno, v jakém kontextu a situaci, a rovněž na to, co řečeno či sděleno nebylo. Cílem analýzy bylo popsat způsoby, jakými děti konstruují role jednotlivých rodinných členů, ať už ve vazbě na vlastní rodinnou zkušenost nebo mimo ni. Druhou technikou bylo písemné doplňování sousloví *Ideální/Nejlepší máma (táta, sestra, bratr, dědeček, babička) je...* Bližší popis technik a jejich pochopení ze strany dětských účastníků výzkumu je součástí následující analýzy.

Výzkumné techniky byly zvoleny tak, aby přinesly odpovědi na výzkumné otázky, ale zároveň, aby byly pro děti přitažlivé a výzkum je bavil. Metodologický design výzkumu,

kteřý jsme použily, má samozřejmě své výhody i nevýhody. Skupinové diskuse jsme zvolily, protože se nám nepodařilo najít vhodnou formu a prostředí pro individuální rozhovory a přijít do školy jako cizí dospělí lidé a vést s dětmi rozhovory zahrnující i citlivá témata z oblasti rodiny a blízkých vztahů se nám nezdálo vhodné. Ve skupině se zmírnila mocenská nerovnováha mezi výzkumníkem a dítětem (i když se jí nedalo nikdy zcela vyhnout) a vznikl větší prostor pro kolektivní konstrukci významů a pro významy a témata, která do rozhovoru vnášely děti. Prostřednictvím analýzy vznikajících debat, konfliktů, provokování, názorových obrátů či humoru a kolektivního sdílení jsme tak měly příležitost nahlédnout na způsoby konstrukce významů a „ideologické práce“ (Kitzinger 1994), které bychom těžko zachytily v individuálním interview, včetně mocenských vztahů ustavených přímo v rámci skupiny. Focus group s sebou navíc přináší specifické „zplnomocnění“ účastníků výzkumu, které pramení z toho, že jsou hodnoceni jako experti na dané téma, mohou spolupracovat s výzkumníkem a ostatními participanty a dostanou příležitost veřejně se prezentovat a vyslovovat své názory a postoje (Eder, Fingerson 2002). Děti skupinové diskuse obvykle bavily, a když jsme se v závěru výzkumu ptaly na jejich hodnocení aktivit, které jsme s nimi v průběhu výzkumu prováděly, právě diskuse vnímaly jako nejzajímavější část výzkumu. Na rozdíl od výše uvedených běžných a přirozených dětských aktivit, které jsme ve výzkumu také používaly (hry, kreslení, doplňování textů, diagramy vztahů atd.), byla tato technika pro děti zajímavá právě svou novostí – zvláště ve školním prostředí není pro děti obvyklé získat prostor k otevřenému sdílení vlastních názorů. Nevýhodou skupinových diskusí je to, že názory méně smělých účastníků nebo názory výrazně kontroverzní či citlivé mohou ve focus group zůstat nevysloveny, což lze jen do jisté míry korigovat v rámci moderátorské funkce. Pro výzkumníka je také obtížné vybalancovat snahu mezi tím, stimulovat a moderovat diskusi (spojenou také v případech, kdy jsme byly nechány se skupinkami dětí bez dozoru dospělých se zodpovědností za děti) a dát dětem co nejsvobodnější prostor pro vyjádření a zapojení vlastních způsobů komunikace.

### **Genderové role v rodině**

#### **„Muži líp pracují a ženy líp uklízejí“<sup>47</sup>**

S dětmi jsme během výzkumu vedly skupinové diskuse na různá témata, mimo jiné i téma genderových rolí v rodině. Postupně jsme jim popsaly situace tří odlišných rodin. První dvě nesplňovaly očekávání spjatá s tradičním genderovým uspořádáním a zároveň řešily nějaký problém/konflikt. V první rodině byl na rodičovské dovolené otec a matka jako vysoce postavená manažerka zajišťovala rodinu po finanční stránce. Otec starající se o děti a matka přicházející pozdě domů z práce nestíhali doma uklízet a někdy ani nakoupit. Ve druhé rodině se matka a otec věnovali v domácnosti opačným činnostem, než by od nich bylo očekávatelné z hlediska tradičního genderového uspořádání (otec vařil, žeh-

lil, pral; matka se starala o technické záležitosti). Sousedé se nad tím pohoršovali a soudili, že otec se nechová jako správný chlap a matka není dobrá hospodyně a jejich děti se od nich nemohou naučit, jak „to na světě chodí“. V poslední rodině byla matka na rodičovské dovolené se třemi malými dětmi a otec pracoval dlouho do večera. Žena byla často velmi vyčerpaná a toužila vrátit se na částečný úvazek do práce.

Příběhy byly záměrně vystavěny tak, aby vyvolaly možné kontroverze a podnítily děti k diskusi. Diskusi jsme otevíraly otázkou, co by dané rodině děti poradily, jak by navrhovaly řešit jejich situaci. Průběh diskuse se dále odvíjel na základě témat, která do nich vnášeli všichni diskutující. Na základě návrhů řešení problému, se kterým se každá z rodin potýkala, nás zajímalo, co budou chtít děti v rodině změnit, nebo naopak zachovat. V každé třídě jsme vedly diskusi ve třech až čtyřech skupinkách dětí (podle počtu přítomných výzkumníků). Složení dětských skupin, například na základě pohlaví, nebylo předem určeno, ale vyplývalo z konkrétní situace a možností v dané třídě. Nicméně jsme se snažily, aby skupinky byly spíše smíšené a v každé byli přítomni chlapci i dívky.

První reakce dětí, které se v jednotlivých diskusích s mírnými obměnami podobaly, byly vedeny ve smyslu vyřešit problém rodiny nějakou mírnou „úpravou“. Jen ve velmi málo případech navrhovaly děti zcela změnit dané rodinné uspořádání (například rozvodem). Prvním nápadem mnoha z nich bylo větší zapojení babiček v péči o domácnost nebo o děti tak, aby se rodičům nebo jednomu z nich ulehčilo a mohli stihnout i činnosti, které dosud zvládat nemohli (jednalo se o návrhy řešení situace první a třetí rodiny). Děti také velmi často navrhovaly vnější pomoc do domácnosti v podobě „služky“ nebo „chůvy“, což je překvapivé, vezmeme-li v úvahu, že na základě jejich zkušeností i praxe převládající v české společnosti (Bierzová 2006, Bartáková 2008) není toto obvyklý způsob řešení rodičovské vytíženosti.<sup>8</sup> V souvislosti s návrhem zapojit do chodu domácnosti další osobu byla vždy uvedena ženská osoba (chůva, uklízečka, služka nebo babička). Také zodpovědnost za řešení situace rodiny, v níž nikdo nemá čas na úklid, vaření a nákupy, byla dávana ženě – matce (měla by víc zaměstnat manžela, měla by objednat služku, najít si někoho na inzerát, kdo by pomohl, měla by se víc starat, neměla by být tolik v práci).

Děti také vnímají, že je výhodné, pokud doma s dítětem je rodič, který vydělává výrazně méně, i kdyby to byl třeba otec, zároveň ale uváděly, že není příliš obvyklé, aby byl takovou osobou právě on. Jedním z častých řešení situace, které děti navrhovaly, bylo rovněž větší zapojení pracujícího rodiče v rodině (ať už matky či otce) a jeho/její častější přítomnost v péči o děti. Zároveň také doporučovaly lepší organizaci práce otcům, kteří jsou s dětmi v domácnosti. Řešení, která děti navrhovaly, často dokazují jejich realistické představy o péči o děti různého věku (včetně možnosti institucionální péče atd.), stejně jako o požadavcích péče o domácnost.

Výdělek ženy účastníci výzkumu vnímali jako legitimizující mužské zapojení v domácnosti.

*Když ta matka vydělává, je vlastně přínos, takže by měl pracovat (v domácnosti)<sup>9</sup>, pravděpodobně ten muž, protože on se sice stará o dítě, ale to dítě, třeba když ho posadí na židli a dá mu nějaký hračky, tak si chvilku hraje.*

(dívka, 7. třída, městská škola)

Nicméně ve chvíli, kdy vydělávají oba partneři, se předpokládá, že domácnost je v kompetenci ženy.

*Výzkumnice: A kdo má zodpovědnost za domácnost?*

*Dívka: Kdyby neměli děti (jedná se o rodinu, kdy je na rodičovské dovolené otec), tak ta ženská. Protože by chodili do práce oba.*

(3. třída, příměstská škola)

Děti se také zmiňovaly, že otec se častou nepřítomností v rodině může svým potomkům zcela odcizit, děti mohou postrádat „otcovskou výchovu“: „*To je blbý, když přijede a je jak cizí pro ně*“<sup>10</sup>. Předpokládají, že oba členové rodičovského páru jsou pro děti specifickým přínosem. Zejména mladší děti zdůrazňovaly, že rodiče by se měly věnovat dětem co nejčastěji, a to i na úkor zaměstnání. Je zřejmé, že děti vnímají negativně vytíženost vlastních rodičů a těžko nesou jejich nepřítomnost v rodině<sup>11</sup>. Z mnoha jiných dětských výpovědí však zároveň vyplynul velký důraz na materiální zajištěnost rodiny (zejména v představách o jejich vlastní budoucnosti a rodině), což se zdá být s předchozím požadavkem v rozporu.

Zajímavé zjištění se nabízí, pokud srovnáme výpovědi dětí z příměstské (venkovské) a městské školy. Na první pohled bylo z většiny diskusí zřejmé, že děti z městské školy jsou výrazně tolerantnější k jednotlivým rodinným uspořádáním, zatímco děti z příměstské školy více lpěly na tradičním rodinném uspořádání. Podobně i ve výzkumu M. S. Sinno a M. Killen (2009) byly děti z tradičnějších rodinných uspořádání méně otevřeny variantě, kdy matka pracuje a otec zůstává doma s dítětem.

V případě situace v první rodině děti z příměstské školy častěji navrhovaly, že uklidit by měla matka a že starost o dítě zvládá lépe, protože je to *přirozené, zvyk, instinkt, pravidlo* (slovy dětí). Matka také častěji rozhoduje, kolik bude mít dětí, protože starost o ně je její povinnost. Děti z druhé školy naopak soudily, že ten, kdo je na rodičovské dovolené, má také za povinnost domácí práce a že otec i matka se umějí starat o děti a domácnost stejným způsobem, pokud je to nutné.

*Tatínek by neměl chodit s tím děckem na cvičení a měl by uklízet a vařit.*

(dívka, 7. třída, městská škola)

Na druhou stranu bylo v některých diskusích vnímáno jako legitimní, když se muž na rodičovské dovolené věnuje dítěti, ale už ne domácnosti:

*Výzkumnice: Mhm. A když je ten tatínek na rodičovské dovolené, může on uklízet?*

*Děti: Ne.*

*Výzkumnice: Nemůže? Proč ne?*

*Dívka: Když je doma s tím dítětem... No může.*

*Výzkumnice: A proč to nedělá?*

*Dívka: Protože se chce věnovat svému synovi.*

(3. třída, příměstská škola)

V obou školách zazněly názory, že jsou to matky (nebo ženy obecně), které si práci v domácnosti umí lépe zorganizovat a které se ve vztahu k domácím pracím chovají jinak než muži. Autorkami takových výpovědí jsou vždy dívky, které se zahrnují do kategorie „žen“ a vytvářejí distinkci mezi muži (popisovanými jako „oni“) a ženami:

*Oni (muži) si sednou, prostě (ženy) vaří, na oběd, oni (muži) odejdou, všichni zas, ženský to zas všechno uklidí, že?*

(dívka, 3. třída, příměstská škola)

*Když třeba dá (otec) to dítě spát, tak může uklízet, ale on se beztak jde dívat hnedka na televizi. Jsou takoví jiní. Oni, oni přemýšlí chlapi úplně jinak než my.*

(dívka, 3. třída, příměstská škola)

Děti jsme se v rámci diskuse o první rodině ptaly, zda by si dovedly představit, že by v jejich vlastní rodině byl na rodičovské dovolené muž a žena by pracovala. V příměstské škole (v sedmé třídě) vznikla v rámci jedné takové diskuse polemika na toto téma, kdy jeden z chlapců řekl, že by mu to nevadilo a že by s dítětem doma zůstal. Ve skupince však převažovaly dívky a začaly se mu posmívat – že by to nezvládl, že si ho nedovedou představit, že muž sám je neschopný se o dítě postarat. Chlapec byl zaskočený a svůj postoj nijak výrazně neobhajoval. Je patrné, že už dívky v tomto věku spatřují svou doménu ve sféře domácnosti a v péči o děti. Zdůrazňování ženské nepostradatelnosti a mužské neschopnosti v této oblasti bylo v diskusích časté a někdy se obracelo vůči konkrétním spoludiskutujícím („on by to všechno spálil“ – na spolužáka ve vztahu k žehlení, nebo „neuklizený, nestíhá“ – jako popis hypotetické situace, kdy by byl jeden z chlapců na rodičovské dovolené). Tyto výroky pomáhají udržovat představu o nutnosti tradiční dělby rolí mezi pohlavími, přestože nezapojování mužů (otců) do domácích prací zároveň dívky vnímají jako problém. Vyzdvihováním vlastní (ženské) kompetence ve sféře rodiny mohou však získávat v kolektivu chlapců (za určitých okolností – například před cizí osobou) dominantní postavení<sup>12</sup>. I když status těchto kompetencí byl různými způsoby snižován ve srovnání s mužskými kompetencemi, v případech, že byly výhradní schopnosti starat se o dítě a domácnost dívkám upřeny, nenabízela by se jim žádná jiná sféra, ve které by mohly dominovat – jak děti uváděly, není příliš obvyklé, aby žena vydělávala více než muž, a není možné ani vhodné, aby se zabývala „mužskými“ činnostmi, které byly definované jako fyzicky náročné a vztahované k technickému nadání, které mají muži „v genech“. Podobné postoje, jaké zastávaly dívky z naší diskuse ve vztahu k chlapeckým schopnostem, stojí v jádru jedná-

ní, které je označováno jako „maternal gatekeeping“ (Gaunt 2008). Prostřednictvím tohoto konceptu jsou popisovány způsoby, jakými ženy limitují svého partnera v jeho zapojení se do péče o děti a starost o domácnost, tedy tradičně „ženské“ sféry činnosti, ve snaze ubránit jediný prostor své dominance.

K diskusi ohledně mužských a ženských kompetencí v domácnosti došlo i v sedmé třídě městské školy, kde byla naopak v diskutující skupince jediná dívka a několik chlapců. Dívka soudila, že žena se o dítě v určitém věku postará lépe, například i proto, že může kojit. Na to chlapci začali vykřikovat, že je to diskriminace, že je ponižuje a považuje za neschopné. Když se jich výzkumnice později ptala, zda by oni sami doma s dítětem zůstali, zpočátku všichni tuto variantu odmítli, později jeden z nich řekl, že by to bylo fajn a mohl by se doma „dívat na telku“. Pokud mají podporu ostatních kamarádů, brání se chlapci proti obvinění mužů z neschopnosti ve sféře domácnosti (a tedy i vlastní závislosti na ženách). Distancováním se od představy, že by oni sami přijali roli pečovatele, však zároveň dávají najevo svou dominanci nad dívkami a znehodnocují jejich „pravomoc“ (byť označenou za falešnou). Jak připomíná řada autorů, samotný výzkumný proces se ve velké míře stává performancí genderu (Connolly 2000, Renold 2004, Morrow 2006). Například M. Borland a kol. (1999) zaznamenali, že pokud jsou rozhovory s chlapci vedeny ve skupině dívek nebo samostatně, jsou chlapci více reflexivní a emocionální než ve skupině chlapců.

Rozdíly mezi muži a ženami byly dětmi popisovány jako vrozené, a tedy hluboce zakořeněné. Především starší dívky zdůrazňovaly odlišnost obou pohlaví na základě příkladů z vlastní rodiny:

*Oni (muži) neví, co s tím (s dítětem), prostě (lehce se zasměje), asi ty maminky mají takovej nějaký vrozený instinkt, no prostě, že se o to děcko víc starají.*

(dívka, 3. třída, příměstská škola)

*Tatka je šikovnej hodně, ale on je takovej jakože, prostě tatkovítej, že je jako na to sednout si na pohovku a dívat se na televizi po práci... (navazuje jiná dívka) ...a ne třeba jít a chytit žehličku a jít žehlit, to by našeho tatku vůbec nenapadlo.*

(dívka, 3. třída, městská škola)

Chlapci zdůrazňovali naturální charakter ženské práce. Péči o dítě spojovali s nechutnými věcmi a nepříjemnostmi („pokakává se“, „je to čuně malý“) a s fyzickými aspekty ženského těla (kojení).

*Výzkumnice: A proč ne teda, proč byste nechtěli být tatkovíte třeba na rodičovské, nebo jo?*

*Chlapec 1: Ne.*

*Výzkumnice: No tak povídej, proč ne?*

*Chlapec 1: No, já nevím.*

*Chlapec 2: Protože děcko řve a pokakává se a tak.*

*Chlapec 1: Spíš je to ženská práce.*

(7. třída, příměstská škola)

*Výzkumnice: A tatínek se o malé dítě nemůže starat?*

*Chlapec 2: Nemůže, nemá prsa.*

(3. třída, příměstská škola)

I ve vztahu k rozdělování prací na „mužské“ a „ženské“ byly městské děti tolerantnější a spíše nakloněné tomu, že všichni mohou dělat všechno (to, co někomu vyhovuje a jde).

*Není to tak, jak většinou někdo řekne, že žena má sedět u plotny a vařit. To nezáleží na pohlaví, ale jak to umí prostě.*  
(chlapec, 7. třída, městská škola)

*Tak podle mě pohlaví nerozhoduje, rozhoduje, jak uvažují a tak.*

(dívka, 7. třída, městská škola)

V příměstské škole děti v zásadě neměly nic proti „převrácení“ činnostem, kterými se rodiče zabývají, nicméně zároveň soudily, že se to může stávat důvodem posměchu okolí a že je dobré tomuto „ponížení“ předcházet.

Problém s jiným než tradičním uspořádáním rolí byl jedním účastníkem diskuse somatizován – rodinu, v níž dělá muž práce vnímané jako tradičně ženské a žena práce vnímané jako tradičně mužské, bude z komentářů sousedů na toto téma hodně bolet hlava, měli by se tedy naučit rozdělení rolí „správně“ a bolesti (a problém) zmizí. „Naučit se to“ bylo podle tohoto chlapce mnohem snazší než „neposlouchat sousedy“. Také chlapec v jiné skupině diskutující nad stejným příběhem popisoval netradiční rozdělení rolí jako nemoc. Muž vykonávající ženské práce je popisován jako „baba“.

*Chlapec: (dělá si legraci) Já bych toho chlapa dal do nemocnice, aby ho odnaučili.*

*Výzkumnice: Ne ne ne, něco, co je reálný.*

*Chlapec: No, já bych ho odnaučil, aby se choval jako baba.*

*Výzkumnice: Myslíš si, že se chová jako baba?*

*Chlapec: Já bych ho vzal na pivo a už by nebyl baba.*

(3. třída, příměstská škola)

Jednání zařazené do „ženské“ sféry, které daného muže zesměšňuje („dělá z něj babu“), má být nahrazeno jednáním, které již náleží mužskému genderu (pitím alkoholu v mužské společnosti mimo prostor domácnosti), vymanění se z vlivu ženského genderu („pomůžštvování“, jak to nazývá Bourdieu 2000) znamená vymanění se ze ztotožňování s nižším statutem. Podobné praktiky verbalizované expresivní distance od ženského genderu mezi chlapci ze základní školy, jaké ilustruje předchozí ukázka, popsaly ve svých výzkumech také Lucie Jarkovská (2010) nebo Irena Smetáčková (2010), ve vztahu k chlapeckým volbám studijních a životních drah coby odmítání volit cokoli, co může být definováno jako „ženský obor“ či profese, zaznamenal C. Collins a kol. (1996).

I když je netradiční rozdělení rolí v jedné z rodin, které

sloužily jako viněty, některými dětmi „schváleno“ jako neproblematické, ve vztahu k potomkům takových rodičů už se opět zdůrazňuje předávání mužských schopností synovi a naopak:

*Dívka: Když jim to tak vyhovuje, tak proč by něco měli měnit, akorát děti třeba, pro syna, jestli maj, nemusí naučit táta třeba něco opravovat, ale může ho to naučit máma, vždyť na tom přeče nezáleží, kdo ho to naučí, ale jenom, že ho to někdo naučí, to je přeče důležitý. A ne na tom, kdo nebo...*

(7. třída, městská škola)

Děti také navrhovaly, aby rodiče sice nic neměnili, ale dané činnosti vykonávali skrytě – tak, aby o tom okolí co nejméně vědělo – a aby (a to především) své děti vedli k těm „správným“ mužským a ženským činnostem. Podobně jako v jiných výzkumech (Milkie, Simon, Powell 1997, Sinno, Killen 2009) považují děti za směšnější, pokud se muž věnuje „ženským“ činnostem (jako je například žehlení) a naopak se jim zdá obvyklejší, pokud žena dělá „mužské“ práce (například veze auto do servisu). Je to podle názoru dětí také otec, kdo se může stát terčem posměchu i ze strany vlastních dětí, pokud se příliš zapojuje do ženských prací.

Při úvahách o typicky mužských a typicky ženských činnostech odkazují děti na větší fyzickou sílu muže a křehkost/zranitelnost ženy, které přisuzují „drobnej úklid, třeba ve skříni nebo výběr, nákup oblečení“, vaření, péči o děti, a nikoliv těžké práce, u kterých by se mohly „zranit“. Muži jsou považováni za „techničtější“, takže v domácnosti provádějí těžší práce nebo např. „opravu pračky“. Pokud chlapci uváděli své zapojení do domácích prací, často zdůrazňovali neobvyklost takových situací („uvařím si, jen když mám hládeček“; „jen když mamka není doma“; „vysávám si pokoj, když mi mamka nadá“), nebo svoji vlastní volbu („zalívám kytky, protože se můžou postříkat listy, a to mě baví“). Technické činnosti jsou naopak vyzdvihovány jako něco, co je chlapcům vlastní:

*Chlapec (skáče výzkumnici do řeči): Já se ty technický věci nemusím učit, já jsem na to...*

*Dívka: Ty už to umíš.*

*Chlapec: Já už to umím trochu moc.*

*Výzkumnice: Ty už to umíš? Tak pomáháš tátovi nebo jak?*

*Chlapec: No jo tak, my jsme stavěli teďka nový barák, tak já jsem se to tak jako...*

*Dívka: On jedinej taky umí s naší televizou (ve třídě).*

*Chlapec: A já na počítače jsem taky hodně dobrej, no, asi nejlepší ze třídy.*

*Výzkumnice: Takže už to vlastně umíš?*

*Chlapec: No, já mám elektroniku jako kdyby v genech asi.*

(3. třída, příměstská škola)

Distanci od ženských činností chlapci projevují i neochotou o nich hovořit, případně negativní pozorností věnovanou těm, kteří je provádějí:

*Výzkumnice: Tys ještě říkal, že něco je ženská práce, co všechno je ještě ženská práce?*

*Chlapec: Nevím, nějaký uklízení a – smích (v reakci na předchozí tvrzení kamaráda, že doma uklízí) – sorry (ke kamarádovi) – a luxování a nevím.*

(7. třída, příměstská škola)

*Výzkumnice: A to (uklízet, pozn.) nemůže udělat ten její manžel?*

*Dívka: Může.*

*Chlapec 1: Většinou na to jsou ženské.*

*Výzkumnice: Na to jsou ženské...*

*Chlapec 2: (smích)*

*Výzkumnice: Na to jsou ženské určené, nebo lepší?*

*Chlapec 1: Oboje.*

*Chlapec 2: (smích, ostatní se také trochu smějí)*

*Výzkumnice: Co si myslíte ostatní, souhlasíte s Markem?*

*Všichni: Jo.*

(7. třída, městská škola)

Z předchozí ukázky je patrné, že výrok o tom, že na uklízení „jsou ženské“, byl vnímán jako kontroverzní – spolužák se směje pravděpodobně proto, aby uvolnil napětí či rozpaky, které radikální a neuctivé vyjádření prvního chlapce vyvolalo. Zároveň je takto dominantně prezentovaný názor ostatními dětmi (tedy chlapci i dívkami ve skupince) přijat bez další debaty. Podle J. Gilligan (1997 in Foster, Kimmel, Skelton 2001: 13) je to právě v období adolescence, kdy dochází k tomu, že chlapci získávají hlas a – dříve sebevědomé – dívky jej ztrácejí. Hlasem chlapců je pak sebevědomí, pozérství, riskování, chlapáctví a vědomí vlastní moci.

Také v debatě o tom, jak by mohla dělba prací probíhat v budoucím životě, jsou to chlapci, kteří prezentují radikální a jasné vidění věci a hlásí se k pracím vnímaným jako mužským, tedy kreativním, jednorázovým, s viditelným výsledkem (budování, malování), nebo k činnostem, které jsou ve vztahu k vlastní rodině popisovány jako ty, které vykonávají muži: odpočinek, sledování televize, sport, koníčky („já budu spát“, „budu se válet u televize, a když se něco rozbije, tak to opravím“, „udělám boudu a tam budeme něco skladovat, nebo třeba dvoupatrovku pro děčka“).

Dívka z následující ukázky je naopak ve vztahu ke své budoucnosti (zde konkrétně k ochotě převzít velkou část domácích a pečovatelských prací na sebe) ambivalentní a zdráhá se o svých pochybnostech mluvit, ve vztahu k budoucí akceptaci tohoto faktu mluví o nutnosti „smíření“, její spolužák na tyto pochyby reaguje autoritativním výrokem, který diskusi ukončuje.

*Výzkumnice (k dívkám): Vy s tím už tak počítáte, že to tak budete taky jednou dělat?*

*Dívka 1: Noo.*

*Dívka 2: Já zase jako, asi jo, asi budu.*

*Výzkumnice: Jo? Tak to jo, ještě se k tomu dostaneme.*

*Dívka 2: Ale nejsem s tím smířená, jakože já tak (zasměje se).*

*Chlapec: To přežiješ.*

(7. třída, příměstská škola)

V hodnocení konkrétních činností vykonávaných muži i ženami byl zdůrazňován jejich různý status. Muži jsou těmi, kdo vykonávají ženské práce na vyšší úrovni – otcové jsou označováni jako ti, kdo vaří „speciality“, zatímco matky vaří „normální jídla“, jeden z chlapců uvedl, že maminka uklízí, zatímco on a otec vykonávají spíš „tvůrčí práce“. Když se debatovalo o tom, zda muži mohou vařit či navrhovat šaty, děti přišly s pozitivní odpovědí spojenou s příklady mistrovství v těchto oborech: slavní módní návrháři nebo šéfkuchaři, přičemž výhoda mužů v takových profesích tkví v rozšíření jejich dominance: návrháři – muži „ví, co chtějí vidět na té ženě právě že spíš.“

Z výpovědi dětí o rozdělení prací v jejich rodině je patrné, že se často jedná o konfliktní arénu. Tím, kdo si stěžuje na přetíženost, vyčerpanost a pocit, že toho dělá hodně („stěžuje si na to, že musí dělat všechno a ostatní nedělají nic“), jsou podle výpovědi dětí obvykle matky. Otcům nejsou takové stížnosti připisovány, v jednom případě byl otec popisován jako někdo, kdo si stěžuje na činnost matky: „*Tatka nadává mamce, že furt něco dělá.*“ Otcům je naopak připisována podrážděnost související s výkonem zaměstnání: „*Pořád nadává, že tam (v práci) nechce být, že chce do té staré (práce).*“ Stížnosti jsou některými dětmi vnímány jako automatická součást mateřské role – v tematicky odlišně pojaté diskusi, věnované konfliktům v rodině, chlapec ze 3. třídy okomentoval obrázek hádajícího se páru slovy: „*Ona je na mateřské, tak nadává.*“

Dívka ze 7. třídy městské školy ve vztahu k jedné z vinět uvedla, že by nechtěla doma dělat „úplně všechno“. Na otázku výzkumnice, jak by si představovala dělbu práce v domácnosti, přemýšlela o zapojení dítěte, zatímco o aktivitě muže ne:

*Dívka: ... tak pokud to děcko má už pět, tak já nevím, něco by mohlo zvládnout.*

*Výzkumnice: Takže (bys řekla o pomoc) tomu dítěti?*

*Dívka: No, ale jako já nevím jako s něčím drobným že jo, pomoci.*

*Výzkumnice: A co ten tatínek?*

*Dívka: Nevím.*

*Výzkumnice: Nevíš, toho nechat?*

*Dívka: Tomu bych asi nadávala.*

Nadávání tedy tato dívka vnímala jako reakci na situaci, se kterou by v domácnosti byla nespokojená. O tom, že by k pomoci mohla přimět otce dítěte, neuvažovala, na rozdíl od možnosti přimět k pomoci dítě.

Zejména dívky jsou kritické ke svým otcům („s tatškou bych to na rodičovské nepřežila, pořád bysme se hádali“), jak se ukázalo i v popisech vlastností ideálních rodičů. V jedné z diskusí také vyšel najevo problematický vztah jedné z dívek k otci, když uvedla, že přemlouvá matku, aby se rozvedla.

Výpovědi o uspořádání ve vlastní rodině ukazují na větší pestrost rodinných uspořádání, než je patrné z diskuse, která se vztahovala k vinětám:



*No tak u nás to tak taky je, že tatka občas vysaje, mamka žehlí, tatka žehlí, mamka pere, tatka pere.*  
(chlapec, 7. třída, příměstská škola)

Děti popisují napětí v rodinách, které vyplývá z požadavků práce v domácnosti za asymetrické dělby rolí, a svou aktivní roli a zapojení se do domácích prací.

*Ta matka taky má jiný starosti než pořád doma uklízet a žehlit a prát a umývat nádobí, když není myčka.*  
(dívka, 7. třída, příměstská škola)

*Ona třeba někdy si přinese domů z práce, že se musí učit, takže se učí a vůbec na nás nemá čas, takže většinou tatka nám dá nějaký rohlík a jde se spát a hotovo.*  
(dívka, 7. třída, příměstská škola)  
*Mamka chodí do práce, tatka taky, a ona ještě dělá jídlo.*  
(chlapec, 7. třída, městská škola)

Je zřejmé, že diskursivně budované rozdíly mezi mužskými i ženskými pracemi se nemusí vždy odrážet v praxi. Děti také vnímají napětí mezi požadavky pracovního a rodinného života, které jsou k jejich rodičům vztahovány, stejně jako svou aktivní roli v těchto situacích, kterou mohou projevit například svým vlastním zapojením se do domácích prací.

*Když naši přijdou třeba pozdě z práce, tak jim to hodně jako pomáhá, když už je jako vyklizená myčka nebo je vysátý nebo je posekaný trávník – oni jsou třeba vystresovaný a nemají dvakrát dobrou náladu, takže je lepší, když je to hotový, než když se to musí třeba dělat o víkend, když jsou ještě vystresovaný, že máme ještě někam jet.*  
(chlapec, 7. třída, příměstská škola)

*Já mám staršího brácha, a když tatka potřebuje pomoci, tak je mu víc k ruce, protože já toho ještě tolik neumím, tak třeba teďka pomáhám doma mamce a bude se to střídat, jakože já půjdu za tatkou do garáže a budu mu pomáhat a brácha se zase bude učit nějaký věci doma.*  
(chlapec, 7. třída, příměstská škola)

V obou výpovědích o aktivním zapojení dětí do práce rodičů je zdůrazněna genderová neutralita: chlapci zde popisují svou pomoc v domácnosti. Druhá výpověď ale zároveň odkazuje k genderově odděleným sférám zodpovědnosti: pomoc matce se tak odehrává „doma“, pomoc otci „v garáži“, tedy v typicky ženském a typicky mužském prostředí.

Z výpovědi dětí o rozdělení rolí je patrné, že se děti školního věku identifikují s genderovou kategorií „muži“, nebo „ženy“, respektive „otcové“ a „matky“, a že chápou a aktivně konstruují kategorie „muž“ a „žena“ jako kategorie opozitní a pevně ohraničené. Ukazuje to na vnímání genderové kategorie jako pevně dané a na osvojení si genderové identity coby identity skupinové, protože kategorie „mužů“ a „žen“

jsou popisovány jako skupiny „my“ a „oni“ a jako skupiny, které spojují stejné zájmy či aktivity – v případě této diskuse činnosti spadající do sféry mužských a ženských kompetencí, které jsou ztotožňovány s ekonomickou produkcí, a zastávání těžkých, nárazových a technických prací v domácnosti v případě mužů a činnostmi spojenými s reprodukcí a rutinními, udržovacími pracemi v případě žen, které jsou zároveň činnostmi s nižším statutem (Bourdieu 2000, Harding 1986).

Jak ukazuje V. Morrow (2006), děti mají tendenci projektivovat stereotypní vidění genderových rozdílů, jsou tedy dobrými reprezentanty řádu panujícího v rámci genderového univerza (Harding 1986), který si osvojují a reprodukují ve všech třech rovinách symbolického univerza – v rovině identifikace genderových dichotomií, rozdělení prací a činností podle genderu i v rovině konstrukce individuální identity.

Odlíšnosti mezi muži a ženami účastníci našich diskusí diskursivně budovali jako neměnné a vyplývající z genů či přirozenosti mužů a žen, reprezentovali je však prostřednictvím zvyků a ustavených vzorců jednání a očekávání, které pozorují ve svém okolí. Ženy jsou v jejich popisu tím, kdo činnosti v domácnosti vykonává rychle a automaticky a je za ně zodpovědný, zatímco pro muže je obvyklý spíše zdrženlivější postoj a jejich zapojení spočívá v jejich dobrovolnosti. Naturalizace genderových rozdílů, tedy jejich vztahování k neměnným fyzickým odlišnostem (jako byl například důraz na kojení v rámci diskuse o péči o děti nebo na křehkost žen v rámci debaty o pracích zastávaných muži a ženami a naopak na „geny“ či silné tělo, co se týče technických schopností a „mužských“ prací), v nich zneviditelňuje vztahy nadvlády a činí je zdánlivě neměnnými (Bourdieu 2000). Do sféry neměnných a geneticky daných je řadí i vnímání „odchylek“ od této normy jako nemoci nebo poruchy, která má být odstraněna (byť procesem „přeučení“) a v žádném případě by neměla být předána dalším generacím.

Dívky a chlapci se ke svému ženství a mužství hlásili různým způsobem: dívky dávaly najevo svou identifikaci s ženskými pracemi a rolemi a také svou převahu nad chlapci v těchto činnostech. Chlapci zdůrazňovali svou identifikaci s mužskými aktivitami a činnostmi a také různými způsoby budovali distanci od činností ženských – tím, že dávali najevo svůj nezájem o ně nebo zdůrazňovali jejich směšnost, nepříjemnost a nižší status. Zdůrazňovali také moc vybrat si míru a okolnosti svého zapojení se do těchto aktivit, stejně jako moc tyto aktivity redefinovat (a o rodičovské dovolené tak například mluvit jako o „dívání se na telku“ či o pracích v domácnosti jako o „nějakém uklízení“) a tím snížit jejich status.

Naopak průnik mužů do ženské sféry činnosti je chlapci i dívkami vnímán jako dobrodružství, ze kterého muž dovede vydobýt to nejlepší a předstihnout v něm ženy, a jako rozšíření jeho sféry schopností a dominance, jak to bylo ukázáno i v jiných kontextech, například u mužů na rodičovské dovolené (Janoušková, Jarkovská 2008) nebo ve feminizovaném povolání (Lišková 2010). Jak ukázal Penn, „muži se nemění, když vstoupí do sféry ženských činností,

svou maskulinitu si berou s sebou“ (Penn 1998: 246 in Foster, Kimmel, Skelton 2001: 6).

Zároveň se naši účastníci výzkumu, a to ve všech třech rovinách symbolického univerza, vymezují vůči tradičnímu uspořádání genderových rolí: zdůrazňují rovnost v povinnostech mužů i žen a svobodu volit si činnosti podle vlastních preferencí, pestrou praxi ve vlastních rodinách a problémy související s tradiční dělbou rolí. Dívky také vyjadřují ambivalenci ve vztahu k reprodukci genderové dělby rolí ve svých budoucích rodinách a chlapci se zmiňují o vlastním zapojení se do genderově nestereotypních činností v domácnosti. Účastníci výzkumu, kteří formulují alternativní postoje k genderové dělbě rolí, jsou obvykle z městské školy, a ovlivňuje je tedy méně tradiční sociální prostředí<sup>13</sup> stejně jako pestřejší škála rodinných uspořádání, než tomu bylo u dětí ze školy příměstské.

### Ideální pra/rodiče

#### **„Máma vaří dobré jídlo, táta mi koupí telefon“<sup>14</sup>**

Jak odhalují některé výzkumy zabývající se pohledem dětí na rodinu (Butler et al. 2005, Punch 2001), součástí každodenních rodinných praktik jsou nejen mezigenerační mocenské vztahy, ale i dětská reflexe rodičovství – výkonu rodičovské role a jejich vlastního přínosu rodinnému životu.

Další technikou, ze které zde vycházíme a která zrcadlí postoje dětí k rolím a povinnostem mužů a žen v rodině, jsou v psaném textu zachycené představy dětí o ideálních členech rodiny (matce, otci, bratrovi, sestře, babičce a dědovi). Při přípravě této techniky jsme se inspirovaly výše uvedeným výzkumem Milkie, Simona a Powella (1997), kteří nechali děti na téma „nejlepší máma/táta“ psát eseje. V našem výzkumu jsme děti požádaly, aby do připravených „formulářů“ doplnily, jak si ideální členy rodiny představují – jací jsou, jaké mají vlastnosti, jak vypadají. Nešlo o psaní esejů, ale pouze o stručné doplnění naznačených vět, většinou prostřednictvím přídavných jmen nebo kratších vět (podle volby samotných dětí). U mladších dětí jsme místo označení „ideální“ použily v druhém kole sběru dat (v městské škole) slovo „nejlepší“, protože se zdálo, že děti mu rozumí lépe. Nicméně většina dětí (mladších i starších) většinou vycházela z toho, jací jsou/nejsou jejich vlastní rodiče/sourozenci/prarodiče, než že by popisovaly zcela imaginární – ideální členy rodiny. Tato technika proto opět odráží situaci rodin, ze kterých děti pocházejí, a představy o členech rodiny vycházejí z vlastní, bezprostřední zkušenosti dětí. V následující analýze vynecháváme popis ideálních sourozenců, protože se ukázalo, že dětské výpovědi v tomto směru nevykazují žádné výraznější odlišnosti na základě genderu, a dané vlastnosti natolik vycházejí ze subjektivních zkušeností jednotlivých dětí, že je obtížné je bez další diskuse s dětmi nějak analyticky uchopit.

Pokud se zaměříme na výpovědi mladších dětí, popisy ideálních rodičů se příliš neliší z pozic dívek a chlapců – obě skupiny očekávají od rodičů podobné chování/vlastnosti. Podobně jako ve výzkumu M. Bocana, H. Maříkové a A. Spálenského (2011) očekávají děti od obou rodičů, že budou

především hodní. Pro některé děti bylo příliš náročné nebo neměly zájem vymýšlet cokoliv jiného, takže vlastnost „hodný/hodná“ se často vyskytovala i v popisech ostatních členů rodiny. Tato vlastnost je natolik obecná, že na první pohled je těžké usuzovat, co si pod ní děti představují. Někdy se však váže k ostatním uvedeným vlastnostem a lze odvodit, že hodný rodič je především ten, který netrestá, vyhoví dětem, má je rád, dovolí jim dělat, co chtějí (vždy však v rámci určitých mezí), tráví s nimi čas, je zároveň i chytrý.

V popisech ideální maminky se jednoznačně více vyskytují vlastnosti, které lze spojit s pečovatelským (stará se, slouží, léčí), s tradičně vymezenou rolí ženy v domácnosti (vaří, je pracovitá, dělá domácí pořádek, uklízí) a při výchově dětí (dovoluje, občas se zlobí, netrestá). V popisech ideální mámy se také, i když spíše ojediněle, objevilo slovo „hezká“ a jednou sousloví „měla by se usmívat“. Fyzický popis ideálního otce naopak ve výpovědích dětí zcela chyběl. Na rozdíl od matky není otec vnímán jako estetický objekt.

Ideální otec je oproti matce mnohem více spojován s aktivitami vykonávanými mimo domácnost a s určitou „akčností“ („umí dobře hrát tenis, jezdí na kole, střílí se mnou ze vzduchovky, vezme nás na pořádný výlet, umí hrát fotbal, je hodně rychlý“). Otec je v představách dětí více spojován s volnočasovými aktivitami, do kterých děti zapojuje, matka s každodenní péčí o domácí prostor, ale také s obecněji vyjádřenou starostí o blaho dětí. Děti v podobné míře od obou rodičů očekávají, že jim budou kupovat, co si přejí. Více materiálních věcí ale přece jen očekávají od otce („koupí mi telefon, dává mi kapesné, kupuje hračky, mobil, vezme nás na Krétu“). Otec také více než matka zajišťuje obecnější materiální a finanční blaho rodiny („má barák, zajistí, abych měla svůj pokoj, vydělává peníze, je pracovitý“). V rovině rodičovského vzoru nebo výchovy dětí je otec tím, kdo je „spravedlivý, přísný, nekřičí na děti, neřve, je drsnější, umí pobavit“. Obecněji lze říct, že při popisu otce využívali třetřáci mnohem širší a pestřejší paletu vlastností, u matky si častěji vystačili se slovy „hodná“, „má mě ráda“, „moje“, „nejhodnější“ apod. Opět jsou zde patrné paralely s výzkumem Milkie, Simona a Powella (1997): ideální máma je ta, která naplňuje několik základních vlastností (je hodná, stará se, má děti ráda), naopak ideální otec je něčím specifický – vyniká v nějaké činnosti, umožňuje dětem participaci na nevšední aktivitě. I od otce sice děti očekávají, že je hodný a má děti především rád, ale zdá se, že otcovský ideál musí být naplněn i prostřednictvím jiných vlastností.

Na stejné rozložení rolí ve své bývalé rodině vzpomínaly v kvalitativní sondě Š. Pfeiferové (2009) ženy samoživitelky. Své partnerské soužití vylíčily jako situaci, kdy muž vykonával ‚kvalifikované‘ rodičovské úkony, jakými jsou učení, sport, výlety či hra a nerutinní domácí práce (drobné příležitostné opravy), a ženy naopak zastávaly pravidelné činnosti týkající se starosti o domácnost a péče o členy rodiny (hygienu, zdraví, odívání), včetně základní výchovy dětí.

Jak připomíná Pierre Bourdieu (2000), s ženami – matkami jsou spojovány činnosti soukromé, skryté, neviditel-

né, jednotvárné nebo také potupné a špinavé (jak ukazuje předchozí analytická část). Mužské činnosti v rodině se naopak vyznačují krátkostí, nebezpečností a spektakulárností přerušující běžný chod života.

V případech sedmých tříd se již přece jen o něco více liší výpovědi o ideálním otci a matce na základě pohlaví. Je patrné, že dívky některé záležitosti řeší spíše s matkami („*měla by chápat, co si myslím; měla by mě nechat oblíkat si, co chci*“) a chlapci naopak s otci („*vozí mě na tréninky, naučí syna chovat se k ostatním, ovládat nářadí a pracovat s lidmi tak, aby to bylo výhodné a spravedlivé vůči ostatním*“). Chlapci od otců očekávají takové vlastnosti, jako je tvrdost, důstojnost, pracovitost, dívky na otcích oceňují, když pomáhají dětem a matkám, když je nebijí, nehádají se, nekřičí, nemění názory, starají se o rodinu. Dívky si také na otci i matce váží, pokud jsou kamarádští, což je vlastnost, která se u třetáček vůbec nevyskytovala, a je možné ji spojovat s posunem věku a kvalitativní změnou vztahu rodičů a dětí. Stereotypní vlastnosti spojené s ženskou rolí v rodině očekávají od matky tentokrát zejména chlapci (vaří, uklízí, starostlivá, stará se, slouží, vaří, co dítěti chutná). Přestože i dívky se zmiňují v případě matky o vlastnostech spojených s pečovatelským, zároveň se zdá, že od ní očekávají bližší, rovnoprávnější, přátelštější vztah než pouze vztah setrvávající v rovině matka – pečovatelka, dítě – příjemce péče. U chlapců naopak k podobnému posunu dochází ve vztahu k otci. V popisech sedmáků se také pravděpodobně odrážejí zvyšující se konflikty s rodiči v období puberty, protože na rozdíl od mladších dětí často uvádějí, jací by rodiče být neměli („*nemlátit, neřvat kvůli každé hlouposti, nedávat domácí vězení, nevinít za všechno mě, nezlobí se, nehádá se, nekecá do mých věcí*“). Pokud předpokládáme, že uváděné vlastnosti mohou odrážet konflikty v rodině, pak především mezi dívkami a oběma rodiči než mezi chlapci a rodiči, protože chlapci připomínali podobné vlastnosti rodičů podstatně méně často.

Sedmáci také od obou rodičů očekávají, že budou bohatí, nicméně stejně jako v případě mladších dětí, s otcem spojují finanční zajištění rodiny a dětí více než s matkou („*dává kapsné, vydělává peníze, máma vydělává minimálně 17 000 – otec vydělává minimálně 60 000*“).

Popisy prarodičů vykazují velmi stereotypní a předvídatelný obraz babičky/dědečka. V případě obou skupin dětí je babička ta, která zajišťuje speciální jídlo pro děti (peče buchty, sladkosti, dorty, svíčkovou, palačinky) nebo má znalost typicky ženských dovedností (naučí mě vařit, šít), děda zase zajišťuje speciální formy zábavy (umí spravovat hodiny, chová andulky, umí tábořit, jezdí na chatu a přenocujeme tam s kocourem, umí rybařit) nebo je pro děti vzorem na základě svých minulých zkušeností (za mlada byl postrach ulice, byl starosta). Prarodiče představují pro děti také přísun peněz a nejrůznějších darů a z tohoto důvodu se od nich očekává, že budou bohatí. Starší děti v souvislosti s prarodiči připomínají obecnější vlastnosti a je patrné, že ne vždy vnímají prarodiče zcela pozitivně, protože některé vlastnosti jsou vymezeny na základě toho, jaký by praro-

dič – především však babička – být neměl („*neřve, nemá za každou cenu pravdu, nestěžuje si, nebrblá*“). Při popisech prarodičů se také objevují odkazy na jejich fyzické stáří, nemoci nebo na strach dětí z jejich blízké smrti („*babička je nesmrtečná, zdravá, děda má vlasy, nepije, nekouří, zhubne*“).

Pokud shrneme výsledky analýzy této techniky, vidíme, že děti očekávají od rodičů i prarodičů velmi tradiční naplnění rolí v rodině a ve vztahu k nim a že tato očekávání jsou výrazně genderově strukturována. J. Bierzová (2006) připomíná, že ačkoliv jsou ženy často nespokojeny se svou rolí „strážkyně rodinného krbu“ a ocenily by větší zapojení partnerů do činností spojených s domácností, zároveň s jejich pomocí příliš nepočítají, protože ženská zodpovědnost za sféru rodiny je v jejich mysli a potažmo v celé společnosti hluboce zakořeněna. Očekávání „tradičních“ rolí rodičů ze strany dětí a z toho vyplývající ocenění matky a otce jako „té správné“/„toho správného“ může být pro muže a ženy další výraznou motivací, proč ve svých rodinách toto rozložení rolí příliš neměnit. Jak také hypoteticky uvažují A. M. Milkie, W. R. Simon a B. Powell (1997), je možné, že matčina každodenní, dlouhodobá péče zajišťující základní potřeby dětí ustavuje i do budoucna těsnější a trvalejší vztah mezi ní a dětmi. Z tohoto pohledu a z hlediska dlouhodobé perspektivy není pro ženy žádoucí se práce v rodině vzdávat, ale vnímat ji jako smysluplnou činnost zahrnující odměnu v podobě blízkého vztahu se svými dětmi.

### Závěr

Nové teoretické paradigma v sociálních vědách přistupuje k dětem ne jako k bytostem chráněným před světem dospělých a žijícím mimo něj, ale jako k pevné součásti světa, sociálních vztahů a kulturních norem, které je obklopují a které jsou také coby aktéři schopny reflektovat, ovlivňovat a zaujímat k nim kritický postoj. Kolektivní vytváření vrstevnických světů a dětských kultur vzniká ve snaze dávat smysl dospělému světu, ve kterém děti žijí (Corsaro 2005).

Výzkum, jehož část jsme zde prezentovaly, si kladl za cíl ukázat, jakým způsobem probíhající změny ve sféře rodiny a blízkých vztahů vnímají nejmladší členové rodin – děti. Rodina je prvotním místem dětské socializace a také prostorem, kde se děti učí chápat genderový řád světa a vytvářet vlastní genderové identity. Specificky nás proto zajímalo, jak se změny zasahující genderové role v rodině odrážejí ve vnímání dětí, jak děti hodnotí tyto změny a v jejich kontextu budují vlastní genderové identity.

Výzkum ukázal, že děti jsou svědky i aktéry různých rodinných situací a konfliktů týkajících se dělby práce v rodině a jsou si vědomy její asymetrie a nespokojenosti jednotlivých členů domácnosti s vlastními rolemi. Navzdory vědomí konfliktů a problémů, které nerovnoměrné rozložení rolí v rodině může přinášet (například v podobě přetížení matky vyplývající z kombinace povinností ve veřejné i soukromé sféře), zaujímaly děti většinou postoje podporující tradiční dělbu rolí. Odkazovaly přitom k jednání většiny, k „přirozenosti“ rolí (vrozeným fyzickým atributům odlišujícím muže

a ženy) a ke specifickým a nezaměnitelným přínosům mužů a žen coby otců a matek do rodinného života. Svoji představu o genderových rolích popisovaly prostřednictvím své vlastní zkušenosti, prostřednictvím toho, co kdo v jejich rodině či jinde většinou dělá a s kým si tedy danou aktivitu spojují. I přes rétorické zdůraznění rovnosti mužů a žen a svobody volit si svou roli a způsob zapojení se do prací v domácnosti, která zaznívala většinou na začátku diskusí, se pomocí argumentů o obvyklosti či neobvyklosti daných uspořádání či popisu konkrétní podoby dělby rolí a přístupu k placené a neplacené práci v rodinách dětští účastníci výzkumu obvykle dostali k potvrzení genderových stereotypů. V době, kdy je pracovní trh výrazně genderově segregovaný a výkon prací v domácnosti asymetrický, se děti skutečně příliš nedostávají do situací, které by tento pohled mohly narušit – tím, co kolem sebe vidí, jsou převážně ženy zastávající ženské práce (včetně prací v domácnosti a ženských pozic na pracovním trhu) a muže zastávající mužské práce (v práci i rodině).

Kromě postojů dětí bylo zajímavé v diskusích sledovat i to, jakým způsobem se dívky a chlapci prezentují coby příslušníci genderové kategorie. Tato prezentace se zdála být důraznější u chlapců, kteří projevovali radikálnější názory a dávali najevo svou moc a převahu nad dívkami, ať už se jednalo o převahu v typicky „chlapeckých“ kompetencích, nebo moc nad tím vybrat si, co budou a co nebudou v budoucnosti dělat a jak své případné angažmá ve sféře, která je ženská, pojmu. Zatímco ženskost je budována spíše prostřednictvím mlčení či pasivity, mužnost je třeba budovat a demonstrovat jinými způsoby, jako je důraz na rozhodnost, dominanci, radikálnost a především distanci od čehokoli ženského atd. (Bourdieu 2000, v prostředí české školy viz Jarkovská 2010). Samotné očekávání permanentního dokazování vlastní mužnosti je součástí maskulinity (Bourdieu 2000). Dívky naopak projevovaly větší ambivalenci ve svých postojích a svou převahu ve sféře rodiny demonstrovaly prostřednictvím odsuzování mužů jako nepraktických a neschopných ve věcech týkajících se péče a domácích prací. Tato sféra však nevystupovala v diskusích jako stejně hodnotná se sférou mužských činností, a dívky proto z diskuse s chlapci příliš nezískaly (podobně jako ženy příliš nezískávají ze soupeření s muži na pracovním trhu, kde sice mohou v některých oborech dominovat, ale jedná se v převážné většině o špatně hodnocené pozice spojované s femininními charakteristikami, jako je například pečovatelská, výchova a vzdělávání malých dětí). Z jiných výpovědí dívek je také patrné, že spíše než o vlastní volbu dominovat ve sféře domácnosti jde o akceptaci něčeho, co je předem dané (jako se za předem dané považuje to, že ženy se pro určité práce „víc hodí“), a že vnímají svou malou moc nad danou situací: i přes popis nespravedlnosti v uspořádání prací v domácnosti v neprospěch žen považovaly za jedinou obranu stížnosti či „nadávání“, chování opět stereotypně spojované s ženským genderem. Do obtížné situace by se ale dostala nejen dívka, která by dala najevo svůj odpor k tomu, co se od žen očekává (jak si můžeme všimnout například na mediální prezentaci bezdětných žen coby sobeckých či kariéristek), ale ve stejné míře i chlapec,

když by se přihlásil ke svému zájmu o „ženské“ činnosti (aniž by byly nějakým způsobem „maskulinně“ předefinovány, jako je vaření z nutnosti či vaření na úrovni „specialit“, nebo péče o dítě jako „dívání se na telku“). Ukazuje to na vliv dominantní formy maskulinity, která je definována jako opak femininity a která vylučuje nejen ženy, ale i muže, kteří jejím nárokům neodpovídají (Bourdieu 2000, Martino, Meyenn 2001).

Obě výzkumné techniky, ze kterých jsme vycházely, ukázaly také důraz, který děti kladou na tu dimenzi vztahů mezi rodiči a prarodiči, která zahrnuje učení a předávání (často konkrétně definovaných) dovedností a zkušeností, které jsou rovněž rámovány genderově, v návaznosti na tradiční role mužů a žen. Je zřejmé, že možnost naučit se něčemu, mj. tomu, co umí muž a co žena, je součástí očekávání dětí vůči starším členům rodiny a že rodiče a prarodiče se pro mladší i starší děti často stávají vzorem.

Postoje dětí k dělbě genderových rolí a způsoby jejich konstruování, zachycené naším výzkumem, mohou být ovlivněny prostředím, ve kterém byla data sbírána. Prostředí školy posiluje genderové normy a upevňuje různé typy nerovností, včetně genderové<sup>15</sup>. Sociální kontext ovlivňuje dětské odpovědi a výzkum realizovaný v jiném prostředí by mohl přinést více prostoru pro hlasy, které se s většinovými neshodují. Kromě toho více než polovina dětí účastnících se výzkumu žila v situaci (nebo si ji pamatovala), kdy jejich matka zůstávala doma s mladším sourozencem, zatímco otec byl výhradním živitelem rodiny. Intenzivnější kontakt a lepší vztah s matkou, stejně jako v diskusích naznačený problematický vztah k otci u některých dětí, podpořil představu o výhradní a nenahraditelné úloze ženy-matky coby pečovatelky a hospodyně. Také výčet vlastností ideálních rodičů ukazuje na odlišná očekávání, která děti mají ve vztahu k matkám a otcům. Odpovídá to vzorci převládajícímu v českých domácnostech, kdy je k ženské pečovatelské roli automaticky připojena také práce v domácnosti, nákupy a obecně zabezpečování chodu rodiny (Bierzová 2006, Pfeiferová 2009).

Výzkum s dětmi a analýza dětských výpovědí a artefaktů přináší řadu dilemat a otázek souvisejících nejen s etickou dimenzí výzkumu, ale i s tím, jakým způsobem nejlépe zachytit dětské zkušenosti a názory. Ve výzkumech dětí lze, stejně jako ve výzkumech dospělých, očekávat, že odpovědi budou ovlivněny efektem sociální žádoucnosti, že se výzkumník dozví především to, co účastníci výzkumu předpokládají za vhodné a dostatečně reprezentující dominantní hodnoty či ideály týkající se rodičovství nebo genderových rolí (Milkie, Simon, Powell 1997). Přestože se ve společnosti mění pohled na dětství a je stále častěji zdůrazňována individualita každého dítěte a jeho schopnost reflektovat originálním způsobem vlastní život a zkušenosti, zároveň děti zůstávají (především prostřednictvím instituce rodiny a školy) pod dohledem dospělých autorit, které usměrňují dětské osobnosti a vůči nimž děti korigují vlastní postoje a názory.

© Lenka Slepíková, Michaela Kvapilová Bartošová, 2013

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

## Literatura

- Bartáková, H. 2008. *Cesta zpátky. Návrat žen po rodičovské dovolené na trh práce v České republice*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií.
- Bartáková, H., Kulhavý, V. 2007. *Rodina a zaměstnání II. Mladé rodiny*. Praha: VÚPSV.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. 1995. *The Normal Chaos of Love*. Cambridge, Oxford: Polity Press.
- Bierzová, J. 2006. „Rozdělení domácích prací v rodinách s dětmi.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 7, č. 1: 19–26.
- Bocan, M., Maříková, H., Spálenský, A. 2011. *Hodnotové orientace dětí ve věku 6–15 let*. Praha: Národní institut dětí a mládeže MŠMT.
- Borland, M., Laybourn, A., Hill, M., Brown, J. 1999. *Middle Childhood. The Perspectives of Children and Parents*. London: Jessica Kingsley.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Butler, I., Robinson, M., Scanlan, M. 2005. *Children and Decision Making*. London/York: NCB/JRF.
- Collins, C., Batten, M., Ainley, J., Getty, C. 1996. *Gender and School Education*. Canberra: Australian Council for Educational Research.
- Connolly, P. 2000. „Racism and young girls' peer-group relations: the experiences of south Asian girls.“ *Sociology*, Vol. 34, No. 3: 499–519.
- Corsaro, A. W. 2005. *The Sociology of Childhood*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Eder, D., Fingerson, L. 2002. „Interviewing Children and Adolescents.“ Pp. 181–203 in Gubrium, J. F., Holstein, J. A. (eds.). *Handbook of interview research: context & method*. Thousand Oaks, Calif.: Sage Publications.
- Ettlerová, S. 2007. *Rodina a zaměstnání I. Svobodní jedinci*. Praha: VÚPSV.
- Foster, V., Kimmel, M., Skelton, C. 2001. „What about the boys? An overview of the debates.“ Pp. 1–23 in Martino, W, Meyenn, B. (eds.). *What about the boys? Issues of masculinity in schools*. Buckingham; Philadelphia: Open University Press.
- France, A., Bendelow, G., Williams, S. 2000. „A „Risky“ Business: Researching the Health Beliefs of Children and Young People.“ Pp. 150–162 in Lewis, A., Lindsay, G. (eds.). *Researching Children's Perspectives*. Buckingham: Open University Press.
- Gaunt, R. 2008. „Maternal Gatekeeping: Antecedents and Consequences.“ *Journal of Family Issues*, Vol. 29, No. 3: 373–395.
- Gilligan, J. 1997. *Violence*. New York, NY: Vintage.
- Goodwin, M. H. 2006. *The Hidden Life of Girls*. London: Blackwell.
- Greene, S., Hogan, D. 2005. *Researching children's experience. Approaches and Methods*. London: Sage.
- Harding, S. G. 1986. *The science question in feminism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Heath, S., Charles, V., Crow, G., Wiles, R. 2007. „Informed consent, gatekeepers and gobetweens: negotiating consent in child- and youth-oriented institutions.“ *British Educational Research Journal*, Vol. 33, No. 3: 403–417.
- James, A. 1994. *Childhood Identities*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- James, A., James, A. 2008. *Key Concepts in Childhood Studies*. London: Sage Publications.
- Janoušková, K., Jarkovská, L. 2008. „Otec v domácnosti: sebereflexe a reakce okolí.“ *IVRIS Working Papers*. Brno: FSS MU.
- Jarkovská, L. 2009. „Školní třída pod genderovou lupou.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*, Vol. 45, No. 4: 727–752.
- Jarkovská, L. 2010. *Genderová reprodukce v každodennosti školní třídy: Etnografický výzkum*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita.
- Jarkovská, L., Lišková, K., Šmídová, I. 2010. *S genderem na trh. Rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých*. Praha: SLON.
- Jarkovská, L., Smetáčková, I. 2006. „Škola jako genderovaný prostor.“ Pp. 14–19 in Smetáčková, I. (ed.). *Gender ve škole. Příručka pro budoucí i současné učitelky a učitele*. Praha: Otevřená společnost, o. p. s.
- Kitzinger, J. 1994. „The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants.“ *Sociology of Health & Illness*, Vol. 16, No. 1: 103–121.
- Kuchařová, V., Höhne, S., Svobodová, K., Šťastná, A., Žáčková, L. 2010. *Rodina a zaměstnání s ohledem na rodinný cyklus*. Praha: VÚPSV.
- Lacinová, L., Macek, P. (eds.). 2006. *Vztahy v dospívání*. Brno: Barrister & Principal.
- Lareau, A., Weininger, B. E. 2008. „Time, Work and Family Life: Reconceptualizing Gendered Time Patterns Through the Case of Children's Organized Activities.“ *Sociological Forum*, Vol. 23, No. 3: 419–454.
- Lišková, K. 2010. „Řidička autobusu a zdravotní bratr: Prolamování genderových bariér ve sféře placené práce.“ In: Jarkovská, L., Lišková, K., Šmídová, I. (eds.). *S genderem na trh: rozhodování o dalším vzdělání patnáctiletých*. Praha; Brno: SLON; Masarykova univerzita.
- Martino, W, Meyenn, B. 2001. *What about the boys?: issues of masculinity in schools*. Buckingham; Philadelphia: Open University Press.
- Michalčáková, R. 2007. *Strachy v období rané adolescence*. Brno: Barrister & Principal.
- Milkie, A. M., Simon, W. R., Powell, B. 1997. „Through the Eyes of Children: Youths' Perceptions and Evaluations of Maternal and Paternal Roles.“ *Social Psychology Quarterly*, Vol. 60, No. 3: 218–237.
- Morrow, V. 1999. „If you were a teacher it would be harder to talk to you: reflections on qualitative research with children in school.“ *International Journal of Social Research Methodology*, Vol. 1, No. 4: 297–313.
- Morrow, V. 2006. „Understanding Gender Differences in Context.“ *Children & Society*, Vol. 20, No. 2: 92–104.

- Možný, I., Pakosta, P., Přidalová, M. 2008. *Declining fertility in Europe and What parenthood means to the Czechs*. Brno: Masaryk University Press.
- Nesbitt, E. 2000. „Researching 8-13 Year Olds' Perspectives on their Experience of Religion“ In Lewis, A., Lindsay, G. (eds.). *Researching children's perspectives*. Buckingham: Open University Press.
- Nešporová, O. 2005. *Harmonizace rodiny a zaměstnání. Rodiny s otci na rodičovské dovolené*. Praha: VÚPSV.
- Nosál, I. 2002. „České dětství v kontextu socialismu a post-socialismu: diskursy a reprezentace.“ *Sociální studia*, roč. 0, č. 8: 53–75.
- Nosál, I. 2003. „Diskursy a reprezentace dětství ve věku nejistoty.“ Pp. 177–188 in Mareš, P., Potočný, T. *Modernizace a česká rodina*. I. Brno: Barrister @ Principal.
- Paechter, C. F. 2007. *Being boys, being girls: learning masculinities and femininities*. Maidenhead: Open University Press.
- Penn, H. 1998. *Summary: men as workers in services for young children. Men as Workers in Services for Young Children: Issues of a Mixed Gender Workforce*. Bedford Way Papers. London: Institute of Education, University of London.
- Pfeiferová, Š. 2009. „Nemožné soužití aneb Proč se rodiče rozcházejí. Pohled matek samoživitelek.“ *Sociální studia*, roč. 6, č. 4: 93–111.
- Plaňava, I., Pilát, M. 2002. *Děti, mládež a rodiny v období transformace*. Brno: Barrister & Principal.
- Punch, S. 2001. „Negotiating Autonomy: Childhood in Rural Bolivia.“ Pp. 23–36 in Alanen, L., Mayall, B. (eds.). *Conceptualizing Child – Adult Relations*. London: Falmer.
- Rabušic, L., Hamanová, L. 2009. *Hodnoty a postoje v ČR 1991–2008 (pramenná publikace European Values Study)*. Brno: Masarykova univerzita.
- Renold, E. 2004. *Girls, boys and junior sexualities: Exploring childrens' gender and sexual relations in the primary school*. New York: Routledge.
- Sinno, M. S., Killen, M. 2009. „Moms at Work and Dads at Home: Children's Evaluations of Parental Roles.“ *Applied Developmental Science*, Vol. 13, No. 1: 16–29.
- Smékal, V., Lacinová, L., Kukla, L. (eds.). 2004. *Dítě na prahu dospívání*. Brno: Barrister and Principal.
- Smetáčková, I. (ed.). 2005. *Genderové aspekty přechodu žáků a žákyň mezi vzdělávacími stupni. Interní výzkumná zpráva*. Praha: SOÚ AV ČR.
- Smetáčková, I. 2010. „Běžný den v životě žen a mužů – představy dívek a chlapců o vlastní budoucnosti.“ *Studia paedagogica*, roč. 15, č. 1: 107–124.
- Šlechtová, H. 2007. *Pozice a role dítěte v rodinné socializaci*. Disertační práce. Brno: Masarykova univerzita, Paris: Université Paris Descartes.
- Thorne, B. 1993. *Gender Play*. Brunswick: Rutgers University Press.
- Václavíková Helšusová, L. 2007. „Co se učí dívky a chlapci?“ Pp. 19–22 in *Příručka pro genderově citlivé vedení škol*. Praha: Otevřená společnost.
- Poznámky**
- 1** Tato studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky – výzkumný projekt „Rodina pohledem dětí“ (GAP404/11/1033).
- 2** Výzkum „Hodnota dítěte“, realizovaný roku 2006, ukazuje, že rodičovství a manželství jsou českými ženami a muži hodnoceny jako nejdůležitější cíle v životě (Možný, Pakosta, Přidalová 2008). Podle Evropského výzkumu hodnot si dále 91 % mužů a 90 % žen myslí, že oba manželé by měli přispívat do společného příjmu domácnosti a 84 % mužů a 91 % žen se domnívá, že muži by měli mít stejnou zodpovědnost za děti a domácnost jako ženy (Rabušic, Hamanová 2009). Sféru práce a rodiny považuje za významnou pro svůj život stejné procento mužů a žen: 83 % mužů a 82 % žen označilo práci ve svém životě za „velmi důležitou“ nebo „dosti důležitou“, 96 % mužů a 98 % žen se vyslovilo stejně v případech rodiny.
- 3** Významným výzkumem v této oblasti je ELSPAC (European Longitudinal Study of Pregnancy and Childhood), společný projekt výzkumníků v oblasti zdravotnictví a psychologie, který probíhá již téměř 21 let a v rámci kterého vyšla již řada různých publikací, včetně monografií (např. Michalčáková 2007, Lacinová, Macek 2006, Smékal, Lacinová, Kukla 2004, Plaňava, Pilát 2002).
- 4** Absence potřeby formální identifikace s konkrétní koncepcí dětství nebo chybějící přihlášení se k jasně definovanému přístupu k dítěti jako specifickému aktérovi nesvědčí tolik o samotné výzkumnické praxi, jako spíše o nedostatku teoretických studií a teoretické debaty o dětství, které by na tuto potřebu poukázaly. Mnozí výzkumníci, aniž by měli potřebu explicitně se hlásit k novým přístupům k dětem, naplňují pravidla výzkumu, která z těchto nových koncepcí vyplývají (například důraz na specifický etický rozměr výzkumu s dětmi).
- 5** Projekt EDUMIGROM (Ethnic differences in education and diverging prospects for urban youth in an enlarged Europe) zkoumá podmínky, za nichž se významná část mládeže pocházející z romského prostředí a z prostředí imigrantů dostává v zúčastněných zemích do rozdílného postavení – v ohledu školních výsledků, pozice mezi spolužáky a dalších životních vyhlídek – ve srovnání s většinou svých vrstevníků pocházející z majoritní domácí populace. Projekt má za cíl identifikovat podmínky, za nichž jednotlivé faktory napomáhají nebo naopak znesnadňují integraci uvedených kategorií mládeže do vzdělávacího systému.
- 6** Výzkum je podpořený Grantovou agenturou České republiky a výzkumný tým tvoří socioložky působící na Fakultě sociálních studií v Brně: Lenka Slepíčková, Michaela Kvapilová Bartošová, Beatrice Chromková Manea a Kateřina Dvořáková.
- 7** Chlapec, 3. třída, městská škola.
- 8** Jak nás upozornila anonymní recenzentka, chůva či pomocnice sice není obvyklá v českých domácnostech, ale je častou postavou v zahraničních filmech. Právě to mohlo zapříčinit časté zmínky o chůvě nebo „služce“ jako řešení problematické situace v domácnosti.

**9** Údaje uvedené uvnitř citací v závorkách jsou doplněné o poznámky výzkumníků.

**10** Chlapec, 7. třída, příměstská škola.

**11** Jeden z chlapců ze 3. třídy městské školy například uvedl, že by si přál, aby byl na rodičovské dovolené s mladším sourozencem otec a matka chodila do práce, protože její práce ve školství by jí umožnila být doma brzy, což neplatí o otci, který podniká.

**12** Když jsme s dětmi vedly hypotetickou debatu o uspořádání rolí v jejich budoucí rodině, k různým alternativám (například, kdy se muž stará o dítě a žena pracuje) se přikláněl pouze malý počet dětí. Většinou šlo o chlapce, dívky naopak dávaly najevo neochotu vzdát se své budoucí pečovatelské role.

**13** Uvedené „tradiční“ sociální prostředí, které spojujeme s dětmi z příměstské školy, není mechanickým odkazem k venkovu. Účastníci našeho výzkumu z příměstské školy žili nejčastěji ve dvou typech domácností – v tradičním venkovském domě, často společně s dalšími příbuznými (prarodiči či neprovdaným sourozencem matky či otce), případně v rámci nukleární rodiny v satelitním domku, tedy v ekonomicky a vzdělanostně dobře situovaných domácnostech. Jednalo se ale přitom obvykle o rodiny s malým dítětem (dětmi), kdy matka zůstává v domácnosti a zastává většinu domácích prací, zatímco otec je vytižen ekonomickou aktivitou, za kterou dojíždí do většího města a kterou zajišťuje

příjem nutný k udržení tohoto typu bydlení. I zde tedy dochází k reprodukci tradičního genderového uspořádání rolí.

**14** Chlapec, 3. třída, příměstská škola.

**15** Například prostřednictvím obsahů učebnic (Václavíková Helšusová 2007), fyzické organizace prostoru, odlišné zkušenosti chlapců a dívek se vzdělávacím procesem apod. (více např. Thorne 1993 nebo u nás Jarkovská 2010, Smetáčková 2005).

*Mgr. Lenka Slepíková, Ph.D., pracuje v Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií MU v Brně. Zabývá se sociologií rodiny (konkrétně dětskou perspektivou týkající se rodinných a partnerských vztahů nebo situací nedobrovolně bezdětných) a sociologií medicíny (novými reprodukčními technologiemi a medicínskou profesí). Korespondenci zasílejte na adresu: lenka.slepickova@gmail.com.*

*Mgr. Michaela Kvapilová Bartošová, Ph.D., je zaměstnaná jako výzkumná pracovnice v Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií MU v Brně. K jejím odborným zájmům v oblasti sociologie rodiny patří problematika mateřské tranzice, bezdětnosti a singles. Zabývá se také sociologií dětství, konkrétně dětským pohledem na rodinu a partnerské vztahy. Korespondenci zasílejte na adresu: bartosov@fss.muni.cz.*



**Habermas, Jürgen. 2013. *K ustavení Evropy.***

**Praha: Nakladatelství Filosofia, ediční řada *Filosofie a sociální vědy.***

**Přeložila Alena Bakešová.**

Texty Jürgena Habermase již dlouhá desetiletí významným způsobem ovlivňují nejen sociologické, filosofické či politologické analýzy, ale také veřejné diskuse v Evropě, USA a dalších regionech světa. Ve své knize o krizi v Evropě Habermas na jedné straně poukazuje na různé nedostatky současné podoby evropské integrace, na straně druhé však nepatří k euroskeptikům a považuje za nutné zdůraznit, že Evropská unie je důležitá, protože současné transnacionální a globální problémy už nelze řešit pouze v rovině národních států. Důkládá, že je třeba projekt evropské integrace více rozvíjet a kosmopolitně jej orientovat.

Habermasova kniha vyvolala velké diskuse již v mnoha zemích. Po německém vydání nyní vychází nejen v češtině, ale také v angličtině, čínštině, španělštině, portugalské, ruštině, francouzštině, japonštině a dalších jazycích, v našem blízkém okolí ve slovenštině, polštině a maďarštině. České vydání kromě překladu obsahuje přidanou hodnotu v tom, že zahrnuje deset komentářů od českých sociologických a filosofických osobností, které nabízejí místní pohledy na evropskou integraci.

# PŘEDSTAVY O MUŽSKÉM/CHLAPECKÉM VZHLEDU VE ŠKOLNÍCH TŘÍDÁCH<sup>1</sup> / IRENA SMETÁČKOVÁ, HELENA ČECHOVÁ, KAROLÍNA KLASOVÁ, BARBORA SLAVÍČKOVÁ

## Notions of Male/Boy Appearance in School Classrooms

**Abstract:** The article is focuses on the adolescent concept of male/boy appearance and its impact on the social position of boys in a classroom structure. Boys can reach a better social position if their appearance corresponds to group norms. Based on three qualitative studies it is proven that group norms consist of a set of requirements toward male appearance which differ from requirements toward female appearance both in content and strength. The results of partial surveys are discussed in the context of present international theoretical approaches and empirical evidences about the ideal of beauty in a gender perspective.

**Key words:** ideal of beauty, adolescence, gender, peer group

Ačkoliv tělesnost a vzhled jsou antropologicky významnými entitami, jejich význam v moderní euroamerické kultuře se proměňuje a roste (Lipovetsky 2007). Na jedné straně to s sebou nese pozitivní důsledky, jako je větší zájem o zdravou životosprávu, na druhé straně to však ústí v nepřiměřenou až škodlivou péči o vlastní vzhled, v redukci charakteristik, ke kterým je přihlíženo při formování interpersonálních vztahů, a vede k silně materialistické hodnotové orientaci společnosti. Tato rizika jsou silnější v případě dospívajících. Adolescence totiž představuje vysoce zranitelné období, a to jednak kvůli silněji prožívané obavě z nepřijetí okolím, jednak kvůli větší nejistotě týkající se vlastního těla, které právě prochází prudkými proměnami (Macek 2003). Proto se dnes oprávněně věnuje značný výzkumný i teoretický zájem tomu, jaký je obsah ideálu krásy, jak jej dospívající vnímají a do jaké míry jeho nárokům podléhají. Výrazně hlubší poznání panuje v otázce ideálu ženské krásy a dopadů, které má na jednotlivé dívky. Oblast mužské krásy dosud zůstává spíše v pozadí, stejně tak jako problematika vlivu představ o vzhledu na vrstevnické vztahy.

Právě těmito dvěma tématy se zabýváme v tomto článku. Jeho cílem je diskutovat o obsahu ideálu chlapeckého/ mužského vzhledu a o jeho roli v třídních skupinových normách. K tématu nejsou k dispozici žádné české výzkumy, a proto jsme uskutečnily tři dílčí kvalitativní výzkumná šetření, jejichž výsledky (navzdory malému rozsahu výzkumů) naznačují, jak žáci a žákyně v českých třídách uvažují o chlapeckém vzhledu. Tyto dílčí výsledky a relativně neobvyklé metodologické uchopení výzkumných otázek mohou být inspirací pro budoucí komplexnější výzkumy. Stěžejní částí je zasazení výsledků našich dílčích studií do kontextu zahraničních výzkumných zjištění o ideálu krásy a jeho významu pro dospívající, na základě čehož poukazujeme na témata vhodná k podrobnějšímu prozkoumání. Jak v rámci prezentace a diskuse zahraničních nálezů, tak v rámci vlastních výzkumných studií kombinujeme v přístupu k tématu psychologickou a genderovou perspektivu a soustřeďujeme se na

provázanost tří úrovní konstrukce maskulinity (v komplementaritě k femininitě) – úroveň celospolečenská, úroveň vrstevnických kolektivů a úroveň individuální.

## Výzkumné studie a jejich výsledky

Pro získání vhledu do zkoumané problematiky jsme uskutečnily tři dílčí studie v 9. ročnících čtyř běžných základních škol. Každá studie se zaměřovala na jiný aspekt tématu a používala specifický postup při sběru dat, avšak z hlediska metodologie i výsledků se vzájemně doplňovaly. Společným cílem studií bylo přispět k zodpovězení následujících dvou otázek: 1. Jak adolescentní dívky a chlapci vymezují mužskou a chlapeckou fyzickou krásu? 2. Jak významný je podle nich fyzický vzhled pro sociální vztahy ve třídě? V obou případech nás přitom zajímalo i odhalení mechanismů, kterými se oba typy postav formují. V následujících třech podkapitolách představujeme jednotlivé studie a jejich hlavní výsledky. V dalších kapitolách na téma nahlédneme ze čtyř úhlů, které se ukázaly být ve studiích relevantní (ideál krásy, vzhled a genderový řád, význam vzhledu v adolescenci, vzhled ve vrstevnické skupině), a dílčí výsledky zasazujeme do dosavadních poznatků o tématu.

### První studie: Ideál mužské krásy z pohledu dospívajících

První studie se týkala představy obličeje krásného muže z pohledu dospívajících dívek a chlapců (Slavíčková 2011). Jejím cílem bylo zjistit, jaký je obsah žákovského ideálu mužské obličejové krásy a jak spolu souvisí vnímání celku obličeje a těla s jeho jednotlivými částmi v kontextu představy ideálu. Ve studii byly použity dva na sebe navazující rozsáhlé dotazníky, přičemž v prvním dotazníku měli studující uspořádat patnáct vzhledových kategorií (věk, rasa, rysy, oči, obočí, čelo, nos, tváře, ústa, lícní kosti, obličej, čelisti, hlava, brada, líčení) podle toho, jak jsou pro ně u vzhledu muže důležité, a dále u každého znaku určit preferovanou podobu. Na základě výpovědí v prvním dotazníku byly



vytvořeny podobizny mužů, které byly zahrnuty do druhého dotazníku, v němž je měli respondenti a respondentky hodnotit. Tím se prověřila platnost původně formulovaného ideálu. Dotazníky byly zadány v jedné třídě, která zahrnovala osm chlapců a šest dívek ve věku 14 až 15 let. Z hlediska prospěchu, vzdělanostních aspirací, rodinného zázemí a pedagogického vedení se jednalo o běžnou třídu.

V odpovědích panovala shoda, že pro ideál mužské krásy jsou nejdůležitějšími charakteristikami věk, tvar obličeje, oči a obličejové rysy. Dívky a chlapci se ovšem lišili v podpoře jednotlivých oblastí. Dívky se více shodovaly u oblastí, které jsou nejpodstatnější, zatímco chlapci u kategorií nejméně podstatných, tedy de facto u těch, které s krásou naopak nemají podle jejich názoru mnoho společného. To znamená, že dívky mají jasnější a společnou představu o tom, jaký je ideál krásy, zatímco chlapci o tom, co již do představy krásného muže nepatří.

Z otevřených položek vyplynulo, že obě skupiny přistupovaly k vyplňování dotazníku odlišně – dívky si často představovaly v ideálu mužské krásy svého potenciálního partnera, zatímco chlapci si v řadě případů do odpovědí promítali sebe samé a byli v hodnocení méně kritičtí (např. připouštěli problematickou pleť či vrásky). Dívky měly naopak větší požadavky, které souvisely s tím, že k ideálnímu muži přistupovaly jako ke svému potenciálnímu partnerovi. Dobře to ilustruje způsob hodnocení výšky. Všechny dívky odpověděly, že ideální muž by měl být vyšší než žena, respektive než ony samy: „Muž by měl být o pár centimetrů vyšší než žena.“

Další odlišnost mezi dívkami a chlapci se vyskytla v zaměření na detaily. Dívky popisovaly krásný obličej pomocí větších detailů než chlapci. Například dívky za velmi důležité považovaly oči či ústa, avšak chlapci upřednostňovali tvar celého obličeje a celkové rysy. Zdá se tedy, že dívky se soustřeďují na jednotlivosti, zatímco chlapci dávají přednost celku.

Jedním z mála konkrétních požadavků, na němž se zcela shodli dívky i chlapci, byla podoba těla. Všichni se vyslovovali pro určitou míru svalnatosti těla, ne však příliš kulturní proporce. Z hlediska hmotnosti většina požadovala, aby nebyl muž obézní, ale také aby nebyl příliš hubený. Typická odpověď zněla: „Krásný muž není vyhublý. Svalnatí muži vypadají skvěle, ale ne žádní kulturisti.“

Dívky i chlapci považují za princip mužské krásy „přirozenost“, ovšem neshodují se v tom, jaká je optimální míra zásahů do vzhledu. Chlapci preferují menší množství úprav než dívky – tj. chlapci vymezují hranice přirozenosti úžeji a rigidněji než dívky. Například v souvislosti s vlasy měly dívky relativně podrobné požadavky: „Vlasy asi tak maximálně 10 cm dlouhé, nagelované“, zatímco chlapci se naopak na úpravu vlasů nezaměřovali. Podobně v případě tělesného ochlupení všechny dívky uvedly, že ho krásný muž mít nemá, zatímco chlapci uvedli, že jej mít může.

### **Druhá studie: Vzhled v představě ideálního spolužáka**

Druhá studie se zabývala genderovým rozměrem žákovské role z pohledu adolescentních dívek a chlapců (Čechová

2011). Hlavním cílem bylo zjistit, jaké jsou představy adolescentů a adolescentek o ideálním spolužákově a ideální spolužačce. Představy byly shromážděny pomocí polostrukturovaného psaní od studujících jedné třídy, kterou tvořilo devět chlapců a osm dívek ve věku 14 až 15 let. Záměrně byla zvolena zcela běžná třída, bez výrazných sociokulturních a prospěchových rozdílů. Všichni pišící dostali za úkol ve slohové práci popsat ideálního spolužáka a ideální spolužačku. Texty byly podrobeny obsahové analýze, která zahrnovala jednak hledisko objektu popisu (tj. kdo byl popisován) a jednak hledisko autorství (tj. kdo popisoval).

Z hlediska dominantní třídní představy ideálního spolužáka a spolužačky je vzhled nejdůležitější obsahovou složkou žákovské role (dalšími jsou osobnostní vlastnosti, sociální dovednosti a trávení volného času). Ovšem zatímco chlapci upřednostňovali vzhledové charakteristiky ve stejné míře v popisu spolužáka i spolužačky, dívky kladly větší důraz na popis vzhledu spolužačky. Ovšem také u spolužáka fyzická podoba ve většině popisů pocházejících od dívek výrazně převažovala nad popisem jeho dalších charakteristik.

Většinová představa o vzhledu požaduje, aby ideální spolužák byl vysoký a štíhlý. Dívky částečně akceptují také hubenou postavu, ale chlapci operovali jen s pojmem „štíhlost“, která směřuje spíše ke sportovně vypracovanému tělu. Celkově chlapci v preferovaném vzhledu explicitně či implicitně uváděli souvislost se sportem a tradičními mužskými aktivitami. To je patrné například i v tom, že chlapci požadují pouze krátce stržžené tmavší vlasy, zatímco dívky varují v délce, barvě i úpravě vlasů, které odkazují k pestřejším životním stylům: „Měl černo-růžové vlasy, no spíš černé s růžovými proužkami a taky měl ostříhaný vlasy na patku.“

Důležitým aspektem představy ideálního spolužáka bylo oblečení, ačkoliv téměř ve všech popisech uniformně zahrnovalo džíny a tričko. Tento unisexový trend se často objevoval i u popisu spolužačky, ovšem se zdůrazněním větší barevnosti či zkrášlujících doplňků. V případě oblečení spolužáka byla chlapci akcentována značka oblečení („Měl na sobě tmavě modré džíny, černé triko a hnědou mikinu značky Adidas s kapucí“), která souvisí s vyšší prestiží a pozicí ve skupině, a tudíž i s větší sociální úspěšností. Dívky takové kritérium téměř neuváděly, nýbrž více se zaměřily na určitou originalitu, kterou v nich vzbuzují různé vedlejší úpravy. Jednalo se například o představu piercingu, který by měl/mohl jejich ideální spolužák mít. Takový artefakt může být interpretován jako tendence k nezávislosti a revoltě, která vzbuzuje v dívkách vůči danému chlapci obdiv (mezi chlapci je obdiv spojen spíše se sportem a jemu odpovídající podobou těla).

Analýza z hlediska autorství přinesla vysvětlení rozdílného pohledu dívek a chlapců na ideálního spolužáka. Pokud chlapci popisovali svého spolužáka, projevila se tendence k projekci/identifikaci nebo ke kompenzaci. Například hoch, který byl sám zavalitější postavy, kladl při popisu ideálního spolužáka důraz na jeho štíhlost a vysokou postavu. Dívčí popisy stavěly na předpokladu, že s ideálním spolužá-

kem navážou vztah, který varioval od přátelství k potenciálnímu partnerství. O hlubší vztahovosti svědčí i míra emocionálně zabarvených přívlastků, které dívky v popisech často užívaly – např. „*Měl velice roztomilý a zároveň přátelský úsměv.*“ Takový původ představy vysvětluje důležitost vzhledu spolužáka i ze strany autorů-chlapců, kteří si uvědomují, že určitá vizáž a s ní spojená atraktivita zvyšuje úspěšnost v získávání dobrého sociálního postavení ve třídě i v navazování milostných vztahů.

### **Třetí studie: Vliv vzhledu na postavení v kolektivu**

Třetí studie se zaměřovala na formování struktury třídy v souvislosti s třídním ideálem krásy (Klasová 2010). Cílem bylo zjistit, zda ve třídě existuje určitý sdílený ideál krásy, případně jaký je jeho obsah a jaká je shoda či rozdíly mezi dívčími a chlapeckými představami, a dále zmapovat zkušenosti dospívajících s tím, jak se podílí vzhled a podobnost s případným třídním ideálem krásy na postavení v žákovském kolektivu. Výzkumný vzorek tvořily dvě třídy dvou běžných základních škol. Ve třídách proběhlo pozorování, následně byl zadán dotazník o ideálu krásy (17 chlapců a 12 dívek) a sociometrický dotazník B3 (21 chlapců a 13 dívek).

Za nejdůležitější faktory ovlivňující postavení ve třídě respondenti a respondentky považovali vlastnosti, chování a vzhled (dále osobnost jako celek, která představovala zastřešující kategorii). Uvedené odpovědi leží na pomyslné dimenzi vnitřní versus vnější charakteristiky. Chování a vlastnosti představují úzce související komponenty. Na základě toho, jak se jedinec v kolektivu projevuje, usuzují ostatní na jeho stabilní osobnostní vlastnosti. Je pro ně důležité, aby dívka či chlapec vystupoval/a v souladu se skupinovou normou a podle role přisouzené kolektivem, přičemž celkové projevy by měly být ve prospěch třídy: „*Důležitý je, jak se, kdo chová, protože pak víme, co od něj čekat – jestli nás nabonzuje, nebo jestli půjde do toho s náma.*“

Ačkoliv je vzhled pro dospívající důležitým faktorem, mají k němu rozporuplný a ne zcela reflektovaný postoj, který vyplývá z jeho mnohoúrovňového a latentního působení. Příkladem jsou nekonzistentní odpovědi dívky, která na jedné straně preferuje jedinečné a výrazné chování i vlastnosti, ale na druhé straně připouští, že neobvyklý vzhled může ovlivňovat třídní hierarchii a interakce ve skupině, ať již v pozitivním nebo (zejména) negativním slova smyslu. Stejná dívka odpověděla, že pro fungování kolektivu jsou rozhodně důležité *chování a vlastnosti*, ale vzápětí uvedla, že pokud někdo svým vzhledem neodpovídá skupinové normě, tak se k němu ostatní *chovají jinak než k ostatním*. Nesoulad svědčí o tom, že studující sice ke vzhledu při hodnocení druhých lidí přihlížejí, ale zároveň si uvědomují konsekvence v podobě povrchnosti a rizika manipulace. Vzhled se tak může dostat do reálného konfliktu s vnitřními charakteristikami člověka i s jeho chováním: „*Někdo je pěkně oblečen, ale chová se jak kretén.*“ Riziko přetvářky nadhodnocují dívky, což může být výsledkem jejich vlastních zkušeností, kdy se snaží pomocí masivnější úpravy svého

vzhledu prezentovat sebe samé v jiném světle, nebo naopak výsledkem obranného mechanismu, kterým se dívky brání akceptovat tlaky na svůj vzhled.

Dospívající zdůrazňovali, že vzhled a péče o něj podléhá normám, které obsahují dvě dimenze – míru úprav a situační kontext. Muži by měli péči o vzhled podřizovat primárně hygieně („*být čistý*“) a praktickým potřebám („*takové oblečení, aby člověk nezmrzl*“); z estetického hlediska je cílem „*naturální*“ vzhled. Kromě toho je nutné citlivě rozlišovat vhodnost vzhledu podle situace (např. do školy a na doma), protože „*těžko sem bude někdo chodit v pyžamu*“. Sociální cit souvisí s tlakem skupiny. Dospívající (zvláště chlapci) si uvědomují, že určitý styl oblékání s sebou může nést sociální prestiž ve skupině, respektive může vést k trestům: „*Když bude mít tepláky, tak se mu asi vysmějou.*“ Péče o vlastní vzhled má tedy dvě hlavní zdůvodnění, z nichž jedno lze označit za praktické (eventuálně medicínské), druhé za sociální. Sociální zdůvodnění nabývá podoby sociálněnormativní (motivem je obava z vyloučení) a sociálněinformační (motivem je důvěra ve skupinové normy jako racionálně správné).

Sociálněnormativní tlak se projevuje v umístění ve třídní hierarchii a v šířce sociálních vazeb. Od vzhledu se odvozuje vliv na ostatní („*Ten, kdo nosí lepší oblečení, víc machruje...a naopak ten, kdo má oblečení usuntělé, tak je více ve stínu*“) a celkové postavení v kolektivu. Čím blíže je vzhled člověka skupinovému ideálu krásy (který ve sledovaných třídách víceméně odpovídal celospolečenskému ideálu krásy), tím lepší vztahy má s ostatními a naopak. Krajním případem špatného sociálního postavení v důsledku vzhledu může být ostrakizace až šikana: „*Nikdo se s ním nebaví a neberou ho*“; „*Smějou se mu, dělej si z něho srandu.*“ Vliv vzhledu na postavení ve třídě akcentují dívky i chlapci, ovšem adolescentky častěji zdůrazňují pozitivní dopady, tj. explicitně připomínají vliv na dosažení vyšších sociálních pozic ve třídě, zatímco adolescenti naopak uvádějí negativní dopady, tj. reflektují šikana. Jak velký význam dospívající vzhledu přikládají, vyplývá i z toho, že v obou třídách se vyskytlo několik dívek a chlapců, kteří se domnívají, že kdyby se alespoň částečně změnil jejich vzhled (postava, oblečení apod.), cítili by se ve skupině lépe. Jeden chlapec například uvedl, že by na sobě chtěl změnit „*všechno, hlavně zhubnout a líp se oblékat*“.

### **Vzhled a ideál krásy**

Realizované studie ukázaly, že studující operují s určitou představou ideálního vzhledu, s nímž porovnávají konkrétní osoby. Aniž by to plně reflektovali, rozlišovali tři roviny normativních představ o vzhledu – celospolečenskou, skupinovou a individuální, které se snažili uvést do souladu. Dominantní roli přitom má ideál krásy, který představuje ve společnosti sdílenou a oceňovanou představu fyzické atraktivity podléhající kulturní a historické determinaci.<sup>2</sup>

Samotná estetická kategorie krásy je problematická. Z filosofického hlediska existují dvě základní pojetí krásy.

Buď se jedná o kvalitu a priori přítomnou v určitém jevu, který v jakémkoliv člověku následně budí libost, nebo se jedná o kvalitu relační, která figuruje mezi jevem a konkrétním člověkem (Campbell 2005). Domníváme se, že pojetí krásy jako imanentní charakteristiky má v sociálních vědách svůj odraz v evoluční psychologii a sociobiologii. Ty považují atraktivitu za mechanismus sloužící primárně biologické reprodukci, neboť zajišťuje spojení žen a mužů a navíc vstupuje do výběru geneticky nejvhodnějších partnerů. V případě mužů je údajně znakem jejich reprodukční vhodnosti jejich vysoké sociální postavení, které je důkazem síly (tzv. alfa samci), a v případě žen je vhodnost určena jejich plodností, která se odvozuje z WHR indexu, tj. poměru pasu a boků (Streeter, McBurney 2002). Toto pojetí pokládáme za neplatné. Svědčí o tom vysoká kulturně-historická proměnlivost ideálu krásy a zejména dominantní existence takových historických představ o kráse, které nebyly asociovány s plodností (např. ideál křehkosti až dětského vzhledu v době renesance či Twiggy ve 20. století).

Druhé pojetí krásy, které ji považuje za vztahovou kvalitu, předpokládá, že v každém člověku mohou estetickou libost vzbuzovat jiné charakteristiky. Krása neexistuje a priori, nýbrž vzniká v rámci vnímání daného jevu a zpracování informací o něm. Probíhá porovnání vnímaného obsahu s kritérii, která již v mysli existují a která byla vytvořena na základě předchozích zkušeností a/nebo byla přijata z okolí. To znamená, že definice krásy je otázkou konvence a osvojaného vkusu (Bourdieu 2000). Společenské představy o tom, co je krásné (a co ošklivé), si lidé interiorizují v rámci socializace. V tomto smyslu je ideál krásy široce sdílenou sadou charakteristik označovaných za krásné, které jednotliví lidé přijímají v průběhu života za své a následně si na jejich základě budují subjektivní ideál krásy. Jak se projevilo i v našich studiích, z hlediska subjektivního prožívání studující považují krásu za imanentní, ačkoliv ve skutečnosti je relační charakteristikou.

K osvojování ideálu krásy dochází prostřednictvím výchovných autorit, vrstevnických skupin a médií. Učení vyúsťuje v subjektivní ideál krásy, který se obvykle do velké míry shoduje se společenským ideálem, avšak přesto je jedincem prožíván jako výsledek vlastního a „přirozeného“ (až biologicky podmíněného) estetického cítění. Na individuální úrovni ideál krásy vystupuje jednak jako kritérium pro hodnocení druhých lidí a jednak jako zdroj pro formování ideálního tělesného já, které následně slouží k porovnání reálného tělesného já a generuje pocit ne/spokojenosti s vlastním vzhledem.

Protože společenská představa obsahuje velmi exkluzivní podobu krásy, která neodpovídá reálnému vzhledu většiny osob,<sup>3</sup> bývá ideál krásy také někdy označován za mýtus krásy. Jak říká N. Wolf (2000: 13–14): „Krása jako objektivní a univerzální neexistuje. Obrazy, které vidíme kolem sebe, jsou založeny na mýtu.“ Použitím pojmu mýtus se zdůrazňuje, že se jedná o zaujaté a nerefektované vyznávání nepravdy či smyšlenky. Kromě toho však můžeme

v pojmu mýtus vnímat i význam odkazující k antropologické terminologii, podle níž se jedná o vyprávění objasňující původ světa či kultury a zdůvodňující společenský řád. Prostřednictvím mýtu se stvrzuje hromadná a závazná zkušenost, která ustavuje společenství. V tomto smyslu má mýtus/ideál krásy velký význam pro fungování genderového řádu, neboť tvoří klíčový prvek ve vymezení preferované femininity a hegemonní maskulinity (Kimmel 2000). Dominantní představa krásy má diskursivní povahu. Při aplikaci Foucaultova pojetí diskursu (Foucault 2007) můžeme říci, že ideál krásy ustavuje určité legitimní pojetí krásy, které strukturuje a rámuje vnímání, uvažování a chování týkající se vzhledové atraktivity, a přihlášení se k němu přináší jedinci mocenské výhody.

### Ideál krásy v kontextu genderového řádu

Jak naznačily i výsledky uvedených studií, mezi představami mužské a ženské krásy panuje řada rozdílů, které lze rozčlenit do dvou oblastí: 1. kvantity neboli síly vlivu, 2. kvality neboli obsahu. Ideál ženské krásy je výrazně silnější než ideál mužské krásy. V důsledku toho jsou muži vystaveni menšímu sociálnímu tlaku na svoji fyzickou atraktivitu než ženy a zároveň lidé (ženy i muži) strukturují své vnímání a hodnocení druhých na základě fyzického vzhledu více v případě žen než mužů (Lippa 2009). Po obsahové stránce se ideál krásy u mužů a u žen liší zejména tím, pro jaké fyzické oblasti a do jakých detailů stanovuje optimální vzhledové charakteristiky. Od ženského vzhledu jsou požadovány jiné parametry a větší podrobnosti, čímž se prohlubuje i první uvedený rozdíl týkající se síly vlivu ideálu ženské krásy. Oba typy rozdílů vyplývají z genderového řádu, který přináší-ličnost k femininitě či maskulinitě i rozdíly mezi nimi spojuje s biologickými charakteristikami, jež jsou extrapolovány na celkové fungování osobnosti, v popředí se vzhledem (Lippa 2009, Unger 2000). Polarizace se kombinuje s dalšími dvěma mechanismy – komplementaritou a androcentrismem.

Komplementarita zajišťuje, že femininita a maskulinita tvoří vzájemně se doplňující celek, přičemž pojítkem je sexualita (Bem 1993). Sexualizace vztahů mezi ženami a muži se realizuje jednak jako apriorní zdůrazňování „přírodních“ rozdílů, jednak jako prověřování možnosti navázat partnerský, a tedy sexuální vztah, jehož vznikem se potenciálně dovrší komplementarita maskulinity a femininity v podobě konkrétních osob (Kimmel 2000). Prizma sexualizace činí z fyzické atraktivity velmi důležitou charakteristiku, která se stává integrálním prvkem genderového řádu (Berry 2008). Všechny tři naše studie ukázaly, že komplementarita založená na sexualizaci je skutečně stěžejním východiskem uvažování dospívajících o mužském a ženském vzhledu. Dívky měly tendenci posuzovat chlapecký vzhled z perspektivy potenciální partnerky, u chlapců se uplatňovaly spíše ego-obranné strategie (identifikace a kompenzace).

Druhým mechanismem je androcentrismus, který představuje nadřazenost maskulinity nad femininitou, respektive asymetrii určitých typů maskulinit nad jinými (Bem

1993). V případě femininity je fyzická krása důležitější charakteristikou než v případě maskulinity (Lipovetsky 2007, Kimmel 2000). Výsledky našich studií se s tím shodují – význam vzhledu při hodnocení chlapců je nižší než při hodnocení dívek. Právě krása je u žen tradičně považována za zdroj jejich dobrého, a tedy mocného sociálního postavení (Brown, Gilligan 1992). V případě mužů vyplývá moc z jiných zdrojů – zejména z aktivity, odvahy, síly a inteligence. Jsou-li tyto charakteristiky doplněny fyzickou atraktivitou, bude jejich váha znásobena. Stejně tak jako v případě žen, avšak v opačném pořadí, tj. základním požadavkem je krása, která může (ale nemusí) být doplněna dalšími charakteristikami. Z toho vyplývá, že tlak na to, aby ženy splňovaly ideál krásy, který je i díky tomu formulovaný podrobněji, bývá výrazně větší. Muži i ženy se mu podřizují i přesto, že to ve většině z nich vzhledem k nereálnosti ideálu krásy vyvolává nepříjemné pocity spojené s pochybnostmi o sobě samých a že je to redukuje z komplexních bytostí nadaných řadou schopností na primárně objekt fyzické či estetické touhy.

Popsané české studie ukázaly, že dívky vnímají požadavky vůči svému vzhledu jako strukturovanější, rozsáhlejší a hlubší, a proto aplikují podrobnější kritéria i na vzhled chlapecký (oproti samotným chlapcům), což působí dojmem větší kritičnosti. To naznačuje existenci hlubší odlišnosti v percepčních stylech budovaných v genderové socializaci, které se uplatňují při posuzování chlapecké/mužské krásy. Dívky jsou v souvislosti s tělesností a péčí o tělo schopny podrobnějšího náhledu, zatímco chlapci mají holističtější přístup. To považujeme za důsledek genderové socializace, v níž jsou chlapci spíše vedeni ke globálnímu pohledu a dívky k posuzování detailů (Beal 1994), zvláště z hlediska estetiky lidského těla. Chlapci se proto tomuto detailnímu, a tedy „dívčímu“ náhledu na mužskou atraktivitu brání. Navíc je patrné, že chlapci nemohou definovat mužskou krásu a její sociální dopady pozitivně (výčtem parametrů), ale jediné negací. Detailní a pozitivní vymezení mužské krásy by evokovalo oceňování druhých mužů v oblasti fyzické atraktivity, kterou genderový řád explicitně asociuje se ženami. Orientací na mužskou krásu, ať již ve vztahu k vlastnímu zevnějšku či při posuzování druhých, by chlapci riskovali zpochybnování své maskulinity, jejímž stěžejním požadavkem je heterosexuality. Z toho vyplývá zdánlivý paradox – dívky operují s detailnější představou o ideálním chlapeckém/mužském vzhledu než chlapci, ale přitom připouštějí větší variabilitu projevů; naopak chlapci definují mužský vzhled velmi úzce a rigidně. Síla negativně definovaného ideálu mužské krásy je tedy podobně velká, či dokonce větší než síla ideálu ženské krásy.

Jak říká N. Wolf (2000: 14), výsledkem genderové socializace ve vztahu k ideálu krásy je, že „ženy jej musí chtít ztělesňovat a muži musí chtít vlastnit ženy, které jej ztělesňují. Toto ztělesnění je imperativem pro ženy, a ne pro muže.“ Tento závěr koresponduje s teorií objektifikace (Frederickson, Roberts 1997), podle níž jsou ženy vedeny gen-

derovou socializací k tomu, aby na sebe více než muži pohlížely jako na objekt hodnocení druhých lidí. Ženy tedy vůči sobě internalizují observační perspektivu a ve větší míře než muži odvozují hodnotu sebe samých ze zpětné vazby, kterou dostávají od svého okolí, zvláště od mužů. Muži jsou naopak v důsledku socializace ve svém chování, vnímání i sebepojetí nezávislejší a méně záměrně přihlížejí k názorům a hodnocení druhých lidí, zvláště žen (Unger 2001). To však nemusí znamenat, že jsou vůči ideálu mužského vzhledu rezistentní – nicméně, jak bude ještě ukázáno níže, jeho vliv na utváření chlapecké identity (oproti identitě dívčí) je odlišný.

### Obsah ideálu ženské a mužské krásy

Dosud jsme se věnovali především rozdílu v síle vlivu, kterým působí ideál ženské krásy a ideál mužské krásy. Nyní přesuneme pozornost k rozdílu v jejich obsahu. Ty se týkají jednak struktury, tj. kterým tělesným oblastem a do jaké hloubky se ideál věnuje, a jednak konkrétních požadovaných charakteristik v daných oblastech. S využitím dostupných výzkumů (např. Berry 2008, Frederikson, Roberts 1997) můžeme ve struktuře ideálu krásy rozlišit následující klíčové oblasti: 1. celková velikost těla (výška, váha), 2. tělesné proporce, 3. obličej, včetně vlasů, 4. úpravy těla.

Podle ideálu krásy by ženské tělo mělo být spíše menší a subtilnější, zatímco mužské tělo by mělo být větší, mohutnější. To se týká zejména výšky – u mužů se cení, jsou-li vyšší než ženy. Naopak v případě váhy je požadavek vůči mužům i ženám obdobný – jejich těla by měla být podle ideálu štíhlá. Ovšem štíhlost mužů má působit atleticky a silně (jak se ukázalo i v našich studiích), zatímco štíhlost žen má zdůrazňovat jejich vyvinutá ňadra a boky a/nebo má působit křehce. Atraktivní dospělé ženské tělo představuje útlý pas a širší boky, nejlépe doplněné ještě větším poprsím (Streeter, McBurney 2002). U mužů se rovněž sledují tělesné proporce, avšak jsou zaměřeny spíše na horní polovinu těla. Podle výzkumu J. Fialové (2006) je za současný ideál krásného muže považován sportovní typ, vyšší a štíhlejší, se svalnatou hrudí, širokými rameny a silnými pažemi. Rovněž nároky na krásu obličejů jsou výrazně větší vůči ženám než mužům. V obou případech vykazují obličejové hodnoty jako krásné znaky symetrie, avšak mužský obličej nemusí být plně vyvážený z hlediska jednotlivých proporcí.<sup>4</sup> Ve shodě s tím naše studie ukázaly, že požadovaný chlapecký vzhled tvoří vysoký, štíhlý, silný, svalnatý, avšak nikoliv kulturistický typ, a obličej s celkově přijatelnými rysy s možným zvýrazněním určité pasáže (přičemž žádná obličejová část není mimořádně významná).

Skutečnost, že fyzická atraktivita má v mužské a ženské roli jiné postavení, způsobuje, že je asociována s odlišnými dalšími charakteristikami a v odlišné míře. Méně atraktivní ženy jsou vnímány jako maskulinnější (Lippa 2009). Ovšem totéž neplatí o mužích, neboť vzhled není v případě mužské role tak podstatný. Jak dalekosáhlé dopady může hodnocení vzhledu mít na celkový dojem o konkrétních ženách

a mužích, dokládá například výzkum provedený na české vysoké škole (Franěk, Bílek 2011), v němž byla hodnocena fyzická atraktivita studentů a studentek a s odstupem také profesionalita výkonu při prezentaci. Ukázalo se, že studenti-muži, kteří byli viděni jako atraktivnější, dosáhli také vyššího hodnocení profesionálnosti a odbornosti, zatímco ženy, které muži považovali za fyzicky atraktivnější, byly hodnoceny jako méně odborné. Tento výzkum potvrzuje zahraniční nálezy, které dokládají přímou souvislost mezi posuzováním atraktivity a intelektuálních kompetencí u mužů, avšak nikoliv u žen (Berry 2008).

Specifickým aspektem ideálu krásy jsou činnosti, kterými je vzhled vytvářen a na které je z výsledného vzhledu usuzováno. Naše studie ve shodě se zahraničními výzkumy ukázaly, že zatímco u žen se viditelná péče o vzhled vyžaduje (vzhled musí působit jako upravený až pěstěný), pro muže platí norma „přirozenosti“, která definuje jako minimum čistotu a jako maximum nedbalou eleganci, protože příliš viditelná péče o mužský vzhled se neslučuje s tradiční maskulinitou.<sup>5</sup> Bez ohledu na množství péče o vzhled je taková představa podobně normativní jako ideál dívčí/ženské krásy, a dokonce v něm můžeme spatřovat i jistou větší náročnost spojenou s nacházením optimální míry úprav, k níž je třeba rozvinutý sociální cit.

### Význam vzhledu u dospívajících dívek a chlapců

Dospívání představuje přechodové období mezi dětstvím a dospělostí,<sup>6</sup> jehož centrálním úkolem je budování identity (Langmeier, Krejčířová 2006), která představuje vědomí sebe samého, včetně příslušnosti k femininitě či maskulinitě. Důležitými parametry identity je pocit kontinuity a stability, pocit vlastní kompetence a pocit pohody (Macek 2003). Na základě reflexe vlastních tělesných i psychických dispozic a jejich projevů se formuje sebepoznání, z něhož po zapojení hodnocení vzniká sebepojetí, ve kterém se trvale či situačně mohou akcentovat různé aspekty (Blatný 2001). Jedním z nich je tělesné já, které vzniká vnímáním vlastního těla na pozadí představ o ideálním fyzickém vzhledu. Z toho plyne, že fyzický vzhled hraje v životě dospívajících velmi významnou roli (Langmeier, Krejčířová 2006, Macek 2003), a to ze dvou důvodů. Jedním je celková pozornost, kterou soudobá společnost věnuje vzhledu, na což dospívající v rámci hledání sebe samých reagují vlastním hlubším zájmem o tuto stránku bytí. Druhým důvodem jsou reálné tělesné změny, které dospívání přináší a které činí adolescenty a adolescentky citlivější vůči všemu, co se týká fyzická. Pokud adolescent nebo adolescentka dostává ze svého okolí negativní zpětnou vazbu na svůj vzhled nebo pokud si sám/sama vyhodnotí, že je jeho/její vzhled ideálu krásy vzdálený, vede to obvykle k negativnímu sebehodnocení, k pocitům úzkosti a viny<sup>7</sup> (Bačová, Mikulášková 2000, Blatný 2001, Unger 2001, Macek 2003).

Vlastní tělesné sebepojetí se formuje pod vlivem společenského ideálu krásy. Ideál chlapecké a dívčí krásy je do velké míry shodný s ideálem dospělé ženy a dospělého

muže, k nimž směřuje. Chlapecká krása je vymezena vyšší, přiměřeně svalnatou postavou a vyvážeností obličejových rysů. Dívčí krása je vymezena štíhlou, menší postavou a pěstěným vzhledem. Znatelný rozdíl oproti dospělým ideálům panuje v požadavku na proporce dívčího těla, které nemusí vykazovat tak jako dospělé tělo větší boky a řadra, nýbrž naopak může/má být velmi štíhlé, bez výrazného WHR indexu<sup>8</sup> (Brown, Gilligan 1992).

Dívky častěji mívají snížené sebepojetí a vykazují vyšší nespokojenost s vlastním tělem, a to přesto (či právě proto), že o svém těle více přemýšlejí a více se o něj starají. Nižší sebepojetí vykazují zvláště dívky, které se definují jako femininní, a snaží se proto dostat (nereálným) nárokům na ženskou krásu (Unger 2001, Brown, Gilligan 1992). K obdobným závěrům dospěly i dřívější české výzkumy, které zjistily, že dívky častěji vnímají pubertu úzkostně a ambivalentně, zatímco změny jako tělesný spurt, hrubnutí hlasu či růst vousů jsou chlapci přijímány kladně (Rašticová 2009). Jednou z příčin rozdílných pocitů<sup>9</sup> je již uvedená menší normativnost mužského ideálu krásy, díky níž nejsou chlapci na rozdíl od dívek vystaveni tak rozsáhlým a silným požadavkům na svůj vzhled (Bačová, Matejovská 2003). Druhým důvodem je větší nezávislost, k níž jsou chlapci převládající genderovou socializací vedeni – dívky svoji hodnotu značně odvíjejí od hodnocení druhými, chlapci mají rozvinutější vnitřní zdroj kontroly a pocit vlastní účinnosti (Unger 2001, Lippa 2009). Naše studie však nepotvrzují, že by chlapci byli vůči společenským a skupinovým vzhledovým normám imunní, naopak. Ovšem uplatňují vůči nim odlišné identitní strategie než dívky, které se s ideálem více ztotožňují. Zdá se, že chlapci místo toho častěji využívají kompenzační, odmítavé a únikové strategie, což jim (vzhledem k povaze genderové socializace) nezabráňuje vybudovat si dobře integrovanou identitu.

Řada aktuálních výzkumů ovšem dokládá, že nespokojenost s vlastním tělem u chlapců narůstá (i když je stále výrazně nižší než u dívek). Kromě tělesné hmotnosti je nejčastější příčinou nedostatek muskulatury. Chlapci si přejí mít větší svaly, což považují nejen za ryze estetický cíl, ale také se domnívají, že coby majitelé svalnatějších těl by snadněji zapadli do vrstevnického kolektivu – svalnatá postava je asociována s dominancí v mužském kolektivu a s ochranností vůči ženám, které jsou naopak ve své štíhlosti křehké a slabé (Jones, Crawford 2006). Naše studie ovšem ukázaly, že chlapci (a ještě více dívky) jsou zdrženliví vůči kulturistické svalnatosti. Přejí si mít tedy svaly, které spíše než k záměrnému pěstění (tj. odmítané viditelné péči) odkazují ke sportu a výkonnosti, což jsou ve vrstevnických kolektivech oceňované atributy.<sup>10</sup>

### Význam vzhledu ve vrstevnické skupině

Vrstevnická skupina je prostředím, v němž si děti a dospívající osvojují normy a hodnoty a prostřednictvím porovnání s druhými získávají představu o své osobě (Macek 2003). Každá skupina si vytváří své specifické sociální nor-

my, které vyplývají jednak z cílů skupiny a z širšího kontextu, v němž existuje, a jednak z toho, jaké jsou dispozice a zájmy lidí náležejících do skupiny. Dodržování norem přináší souhlas a uznání, zatímco nekonformní projevy mohou vést k vyloučení ze skupiny. Sociální normy mimo jiné vymezují žádoucí projevy členů skupiny, včetně jejich vzhledu a péče o něj (Beal 1994). V několika českých i zahraničních sociometrických výzkumech se ukázalo, že děti s vysokou oblíbeností a vlivem jsou také často vrstevníky hodnoceny jako hezčí nebo dobře vypadající (např. Hrabal 1992).<sup>11</sup>

S tím plně korespondují i výsledky našich studií, které ukázaly, že vzhled je v hodnocení spolužáků a spolužaček klíčový. Za důležitou však považujeme zjištěnou ambivalenci – podle dospívajících by vzhled neměl mít zásadní význam pro posuzování druhých lidí, ale zároveň reflektují jeho velkou roli v ustavování sociálních vztahů. Tím vzniká paradox, kdy na jedné straně je tělo a jeho úprava považována za projev osobnosti, na druhé straně za vnější masku, která zakrývá „skutečnou podstatu“ osobnosti. Symptomatické přitom je, že si studující tento rozpor – podobně jako řadu dalších – ne zcela plně uvědomují. K jeho uvědomění dochází nejčastěji při překračování hranic adekvátní úpravy vzhledu.

Vzhledem k charakteristikám dospívání se v adolescentních skupinách věnuje vzhledu maximální pozornost. Fyzická atraktivita a úprava zevnějšku je jedním z klíčových kritérií komparace, která slouží jak k utváření skupinové struktury, tak k budování osobní identity jednotlivých dívek a chlapců. Dospívající bývají konformní vůči ideálu krásy, který ve skupině převládá. Velice často se jedná o ideál, který je plně převzat z celospolečenského ideálu, neboť dospívající sdílejí a akceptují mediální zdroje reprezentující tento ideál (Campbell 2000). Z našich studií vyplynulo, že vzhledové normy jednotlivých tříd sice jsou blízké, ale přesto nejsou shodné, ačkoliv jsou dospívající vystaveni obdobným kulturním vlivům. To znamená, že třídní normy se mohou vyvinout specificky, a to v důsledku složení třídy a/nebo v důsledku pedagogického vedení. Jak naznačovalo porovnání tříd ve třetí studii, vzhled se může stát méně podstatným kritériem pro strukturaci kolektivu nebo se může představa ideálu krásy rozvolnit tak, aby zahrnovala i méně tradiční a striktní podoby.

Jak bylo řečeno, chlapecký ideál krásy se od mužského příliš neliší – oba zahrnují vysokou, atletickou a svalnatou postavu (Bačová, Matejovská 2003). Podle C. Beal (1994) získávají chlapci s maskulinním vzhledem, zvláště pokud nastupuje dříve než u ostatních, ve vrstevnické skupině prestiž a obdiv, jelikož se přibližují k estetickému ideálu dospělého muže. Naopak chlapci, kteří působí nemaskulinně, mají ve skupině problematické postavení, a to často více než nefemininní dívky. Jedná se o určitý genderový paradox, který vyplývá z následujících dvou skutečností: 1. maskulinita je vymezena úžeji a striktněji než femininita, takže vybočení z požadavků maskulinity je nápadnější a bývá silněji trestáno, zatímco naopak vykročení z femininity může

být i částečně oceňováno; 2. váha vzhledu v rámci maskulinity není tak velká jako ve femininitě.

Důsledky tohoto paradoxu se projeví i v našich studiích a spočívají v tom, že požadavky na chlapecký vzhled jsou dány spíše negací vzhledových charakteristik, které jsou asociovány s femininitou (např. absence vousů, specifické rozložení tuku v těle, viditelné zkrášlování), zatímco požadavky na dívčí vzhled jsou proaktivní. To způsobuje (spolu s osobnostním nastavením, které se formuje pod vlivem výchovy), že se chlapci nemusí cítit ideálem krásy tak silně ohroženi a dovoluje jim to k němu zaujímat pestřejší škálu strategií. Na druhou stranu to však neznamená, že by na ně ideál krásy neměl vliv. I proto, že představa maskulinního vzhledu je užší a sociální rizika jejího nedodržení jsou větší, se chlapci normám přizpůsobují. Genderová socializace ovšem v chlapcích nepodporuje estetickou senzitivitu, a proto méně než dívky reflektují svoji orientaci na vzhled. To jim komplikuje rozvíjení sociálního citu, prostřednictvím kterého by dokázali plně rozumět požadavkům na vzhled, a to v dimenzi míry úprav a v dimenzi situačnosti. Vzhled, který zlepšuje postavení chlapců v kolektivu, přitom musí být situačně přiměřený a „naturální“. Optimální chlapecký vzhled nesmí zviditelňovat větší zásahy a na rozdíl od dívčího optima se tak pohybuje na škále minimum – maximum spíše ve spodní části. Překročením hranice se chlapci vystavují riziku označení za homosexuály, což ve většině kolektivů (ne však ve všech) vyvolá jejich ostrakizaci.

## Závěr

Uskutečněné kvalitativní studie ukázaly, že v adolescentních skupinách hraje vzhled významnou roli, ačkoliv ve svých deklaracích to studující spíše odmítají. Nároky na chlapecký zevnějšek v porovnání s nároky na dívčí vzhled se týkají jiných oblastí a působí zdánlivě menší silou, protože fyzická atraktivita nemá v maskulinitě tak klíčové postavení. Nicméně přesto se jedná o důležitý parametr, který vstupuje do dosahování pozice v třídním kolektivu. Nenaplnění představ o optimálním vzhledu může snižovat sebepojetí chlapců, ale také ohrožovat jejich postavení ve skupině. Platí to však zejména o případech, kdy vzhled působí femininním dojmem nebo asociuje pro femininitu adekvátní (tudíž vysokou) míru péče. Sociální normy definující podobu a důležitost ideálního vzhledu se v jednotlivých třídách mohou vyvíjet specificky, a proto v některých kolektivech k ostrakizaci nepřiměřeně vypadajících chlapců nemusí docházet.

Větší část těchto zjištění koresponduje se zahraničními výzkumnými výsledky, v některých aspektech jsme však dospěly k novým či odlišným závěrům. To se týká zejména síly vlivu ideálu chlapecké/mužské krásy, kterou pokládáme za podobně velkou jako v případě ideálu ženské krásy, ovšem s tím, že má vzhledem k odlišnému nastavení identity velké části chlapců (v důsledku genderové socializace zdůrazňující nezávislost) jiné konsekvence. Chlapci se s tlakem vyrovnávají pomocí takových identitních strategií, které i v případě nenaplnění ideálu zásadně neohrožují jejich tělesné

sebepečetí. Tento závěr byl vedlejším výsledkem našich studií, a proto jej v tuto chvíli považujeme spíše za hypotézu, která vyžaduje podrobnější prozkoumání. Velmi přínosné by bylo detailně popsat identitní strategie používané chlapci a dívkami při vyrovnávání se s ideálem krásy, a to zvláště u osob, které tento ideál nenaplní, ale přitom nevykazují vyšší míru nespokojenosti.

Dalšími tématy, která by měla být podrobena hlubšímu prozkoumání, podle našeho mínění jsou: 1. vztah explicitních a implicitních postojů k obsahu a důležitosti vzhledu coby hodnotícího kritéria a vztahotvorné charakteristiky; 2. formování třídních vzhledových norem na pozadí společenského ideálu krásy s akcentem na identifikaci ovlivnitelných faktorů, které způsobují vytvoření norem s menším významem a volnějším pojetím ideálního vzhledu.

© Irena Smetáčková, Helena Čechová,  
Karolína Klasová, Barbora Slavíčková, 2013  
© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2013

## Literatura

- Báčová, V., Mikulášková, G. 2000. „Rodové přesvědčení a rodové indentifikácie adolescentných chlapcov a dievčat.“ *Československá psychologie*, roč. 44, č. 1: 26–44.
- Báčová, V., Matejovská, I. 2003. „Maskulinita ako sociálna norma u adolescentných chlapcov a dievčat.“ *Československá psychologie*, roč. 47, č. 1: 19–30.
- Beal, C. R. 1994. *Boys And Girls: The Development Of Gender Roles*. London: McGraw-Hill Inc.
- Bem, S. 1993. *The Lences of Gender: The Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven: Yale University Press.
- Berry, B. 2008. *The Power of Looks. Social Stratification of Physical Appearance*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Blatný, M. 2001. *Sebepečetí v osobnostním kontextu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Bourdieu, P. 2000. *Nadvláda mužů*. Praha: Karolinum.
- Brown, L. M., Gilligan, C. 1992. *Meeting at the crossroads: women's psychology and girls' development*. Boston: Harvard University Press.
- Campbell, R. 2000. *Media and Culture*. Boston: Bedford/St. Martin's.
- Campbell, N. 2005. *A brief introduction to the philosophy of mind*. New York: Broadview Press.
- Čechová, H. 2011. *Pojetí role spolužáka a spolužačky z pohledu adolescentních dívek a chlapců*. Bakalářská práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.
- Fialová, L. 2006. *Moderní body image. Jak se vyrovnat s kultem štíhlého těla*. Praha: Grada.
- Foucault, M. 2007. *Slova a věci*. Brno: Computer Press.
- Franěk, M., Bílek, M. 2011. „Co je krásné, je také dobré? Stereotypy spojené s fyzickou atraktivitou.“ [online]. *Psychologie dnes*, č. 3. [cit. 10. 1. 2013]. Dostupné z: <<http://www.portal.cz/casopisy/pd/ukazky/-co-je-krasne--je-take-dobre--stereotypy-spojene-s-fyzickou-atraktivitou/44028/>>.
- Frederickson, B. L., Roberts, T. A. 1997. „Objectification theory: Toward understanding women's lived experiences and mental health risks.“ *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 21: 173–206.
- Jones, D. C., Crawford, J. 2006. „The peer appearance culture during adolescence: Gender and body mass variation.“ *Journal of Youth and Adolescence*, Vol. 35, No. 2: 257–269.
- Kimmel, M. S. 2000. *The Gendered Society*. New York: Oxford University Press.
- Klasová, K. 2010. *Formování struktury třídy v důsledku třídního ideálu krásy*. Bakalářská práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.
- Langmeier, J., Krejčířová, D. 2006. *Vývojová psychologie*. Praha: Grada Publishing.
- Lippa, R. 2009. *Pohlaví, příroda a výchova*. Praha: Academia.
- Lipovetsky, G. 2007. *Třetí žena: neměnnost a proměny ženství*. Praha: Prostor.
- Macek, P. 2003. *Adolescence*. Praha: Portál.
- Rašticová, M. 2009. „Prediktory nespokojenosti s tělem a souvislosti s depresí v adolescenci.“ *E-psychologie*, roč. 3, č. 1: 30–42.
- Renzetti, C. M., Curran, D. J. 2003. *Ženy, muži a společnost*. Praha: Karolinum.
- Slavíčková, B. 2011. *Ideál mužské krásy v adolescenci*. Bakalářská práce. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy.
- Streeter, S. A., McBurney, D. H. 2003. „Waist-hip ratio and attractiveness: New evidence and a critique of “a critical test”.“ *Evolution and Human Behavior*, Vol. 24: 88–98.
- Unger, R. K. (ed.). 2001. *Handbook of Psychology of Women and Gender*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Wolf, N. 2000. *Mýtus krásy*. Bratislava: Aspekt.

## Poznámky

- 1** Tento článek vznikl s podporou projektu „Nerovné podmínky škol – nerovné šance žáků“ financovaného Grantovou agenturou ČR. Číslo projektu P407/11/1556.
- 2** Zrod ideálu krásy jako široce sdílené normativní představy nastal v první polovině 19. století v důsledku rozvoje tiskařských a fotografických technologií na jedné straně a médií na straně druhé (Wolf 2000). Vztah mezi ideálem krásy a médií ovšem není kauzální. Představa krásy byla a je médií vytvářena, ale zároveň média v prezentované představě krásy reagují na dominantní společenské představy o ideálním vzhledu (Campbell 2000).
- 3** Například v 90. letech 20. století vážila typická modelka o 8 % méně než průměrná americká žena, dnes se toto číslo pohybuje okolo 23 % (Berry 2008: 6).
- 4** Vůči požadavku vyváženosti ženských obličejů tvoří výjimku oči. Velké a výrazné oči zvyšují pravděpodobnost ohodnocení obličeje jako krásného. Dominantní oči jsou atributem dětských obličejů (či obecně mláďat), a proto se tento požadavek vůči ženské kráse interpretuje jako preference nezralosti, naivity až závislosti žen (Wolf 2000).

**5** Tento požadavek prodělává v současné době proměnu. Podle Americké akademie kosmetické chirurgie výrazně přibývá mužů, kteří podstupují zkrášlovací operace. V roce 1980 muži tvořili 10 % pacientů plastické chirurgie, v roce 1994 jich bylo již 26 % a jejich podíl stále stoupá. Muži nejvíce usilují o zvětšení svalové hmoty pomocí silikonových výplní, nechávají si odsávat tuk, vyhlazovat vrásky a implantovat vlasy (Spindler in Renzetti, Curran 2003).

**6** Dospívání bývá ohraničováno pomocí fyzického vývoje – zahajuje jej tělesný spurt a pohlavní zrání přibližně kolem 12. roku a je ukončeno po 20. roku zastavením tělesného růstu a pohlavní zralostí. Protože je však dospívání sociálním konstruktem, je důležité (ba důležitější) vymezovat jej prostřednictvím psychické, sociální a materiální emancipace. Kulturní představy vázané na dospívání obě roviny (osobnostně-sociální a fyzické) propojují.

**7** Je však nutné vidět i situace, kdy rozpor mezi představou dospívající dívky či chlapce o vlastním těle není totožný s požadavky okolí, avšak sebehodnocení tím ohroženo není. Rozpor může být dokonce žádoucí, neboť se jedná o formu vzdoru (rodiče chtějí mít upravenou holčičku, dívka však rebeluje a chodí výrazně nefemininně upravená). V tom případě však bývá důležitý podporující vliv vrstevnických skupin, zvláště subkulturních.

**8** Jedno z vysvětlení této atraktivitu spočívá v obranné reakci na silnější postavení žen, kterým může být tímto ideálem fyzicky slabé dívky/ženy jejich nové silnější postavení odejmuto. Stejná hypotéza také zpětně vysvětluje prosazení Twiggy jako ideálu ženské krásy v 60. letech 20. století, kdy probíhala druhá vlna feministického hnutí.

**9** Ačkoliv je nespokojenost s vlastním tělem vyšší u dívek, pro obě skupiny platí, že jedním z hlavních faktorů vyvolávajících nespokojenost je tělesná hmotnost (Jones, Crawford 2006).

**10** Vzhledové normy fungují nejen jako kritérium hodnocení druhých lidí i sebe samých, ale také jako vodítko v péči o vzhled. Na požadovaném vzhledu je nutné pracovat a prezentovat jej. Například požadavek na svalnatou postavu

u chlapců povede k tomu, že začnou chodit do posilovny až užívat steroidy. Čím více aktivit cílový vzhled vyžaduje, tím silněji bude ideál krásy strukturovat život dospívajících a tím větší váhu mu budou muset přikládat, aby si obhájili množství času a energie, které svému vzhledu věnují.

**11** Jak bylo uvedeno výše, obdobné mechanismy fungují ve vztahu k celospolečenskému ideálu krásy. Lidé, kteří jsou vnímáni jako atraktivní, mají širší sociální sítě i větší šanci získat prestižnější a lukrativnější zaměstnání, neboť se jim snadněji daří přesvědčit okolí o svých kvalitách (Berry 2008).

*PhDr. Irena Smetáčková, Ph.D., působí na katedře psychologie Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se zejména psychologii genderu, pedagogické a sociální psychologii. Ve výzkumných i aktivistických projektech rozpracovává otázku genderové socializace a genderových nerovností ve vzdělávání. Korespondenci zasílejte na: irena.smetackova@pedf.cuni.cz.*

*Bc. Helena Čechová vystudovala bakalářský obor psychologie a speciální pedagogika a pokračuje v magisterském studiu psychologie na Pedagogické fakultě UK. Věnuje se homofobii v žákovských kolektivech a psychologické problematice transgender osob. Korespondenci zasílejte na adresu: helen.cechova@gmail.com.*

*Bc. Karolína Klasová vystudovala bakalářský obor psychologie a speciální pedagogika a pokračuje v magisterském studiu psychologie na Pedagogické fakultě UK. Korespondenci zasílejte na adresu: karolina.klasova@klikni.cz.*

*Bc. Barbora Slavičková vystudovala bakalářský obor psychologie a speciální pedagogika na Pedagogické fakultě UK a pokračuje v magisterském studiu genderových studií na Fakultě humanitních studií UK. Věnuje se konstrukci partnerství. Korespondenci zasílejte na adresu: barbora.slavickova@seznam.cz.*



## FEMINISTICKÝ PROJEKT JANET A. KOURANY: SOCIÁLNĚ ODPOVĚDNÁ VĚDA / ALENA ORTENOVÁ

KOURANY, JANET A. 2010. PHILOSOPHY OF SCIENCE AFTER FEMINISM.  
OXFORD: OXFORD UNIVERSITY PRESS.

„Proč je vlastně takový problém zacházet s ženami a muži se stejným respektem, bez předsudků a očekávání, která zvýhodňují jedno pohlaví a znevýhodňují druhé? Jedním z důvodů je moc: věda a vědění mají ve společnosti velkou moc, a kdo je kontroluje, disponuje nejen symbolickou, ale ve vzrůstající míře i ekonomickou mocí.“ (Linková 2009: 1)

V následujícím textu představuji práci významné současné americké kritické teoretičky Janet A. Kourany.<sup>1</sup> Ačkoli je její kniha *Philosophy of Science after Feminism* z roku 2010, pokládám za přínosné recenzovat ji v češtině i s určitým časovým odstupem, a to především proto, že je stále aktuální v souvislosti s probíhající reformou výzkumu a vývoje v České republice, problematikou excellence ve výzkumu a otázkou vztahu vědy a společnosti a neboť se dotýká zcela zásadně nerovného postavení žen ve společnosti a otázek vlivu vědy na společnost, i statusu žen. A také proto, že je skvělou prací v oblasti filosofie vědy a feminismu a souvisí se strukturální změnou společnosti. Na citát české socioložky Marcely Linkové (kteřá se v českém prostředí kriticky zabývá vědními politikami, důrazem na ekonomické aspekty vytváření znalosti a komerčním využitím výsledků, snahou o zachování tradičního vnímání vědy jako oddělené sféry, kterou kontrolují pouze výzkumné komunity apod.) jsem si vzpomněla při čtení recenzované knihy, neboť pregnantně (podobně jako Kourany – viz dále) vyjadřuje mocenské aspekty znalostních praktik i důvody neochoty zbavovat se tradičních předsudků a stereotypů.

Feministická filosofka Janet A. Kourany se už po mnoho let zabývá vědou a filosofií z feministické perspektivy a filosofií vědy. Především ji zajímá, jak věda utváří společnost a společnost vědu. Historie sociologie a sociologie vědy ji sice odvrátila od osvícenských idejí o neutrální vědě, nedotčené sociálními problémy, nezávislé, zároveň se však nikdy zcela nevzdala osvícenské myšlenky prosperity a spravedlivé lidské společnosti postavené na základech rozumné a spolehlivé vědy, myšlenky, již sdílí mnoho feministických vědců a vědkyň, filosofů a filosofek a historiků a historiček vědy. Už v knize *Philosophy in a Feminist Voice: Critiques and Reconstructions*, souboru kritických esejí (Kourany 1998), Kourany jasně vyjadřuje svůj názor na historii filosofie: „Filosofie, tak jak ji známe dnes na západě, je velkým produktem misogynických mužů minulosti, mužů, kteří byli buď nevědomí k potřebám a zájmům žen, anebo jejich ideje byly v protikladu k těmto potřebám a zájmům“. (Kourany 1998: ix) Vždy ji zajímal dialog mezi tzv. feministickými filosofy/kami a filosofy tradičního (mainstreamového) proudu, ale především vždy usilovala svými pracemi o změnu ve vědě a filosofii vědy. Její zatím poslední kniha *Philosophy of Science after Feminism* je toho skvělým důkazem. Kourany se snaží jednak „umístit“ vědu v jejím širším společenském kontextu, ale také artikulovat nové, komplexnější chápání vědecké racionality, takové, jež spojuje etické, sociální, morální a epistemické otázky. Kourany je přesvědčena, jak píše již v předmluvě, že filosofové vědy by měli být vybízeni k podpoře společensky odpovědné vědy (*Socially Responsible Science*,

### UDRŽITELNOST A ROZVOJ MENTORINGOVÝCH PROGRAMŮ PRO ŽENY V KONTEXTU GENDEROVÉ STRUKTURÁLNÍ ZMĚNY AKADEMICKÝCH INSTITUCÍ / Kateřina Cidlinská

*Ve dnech 8. a 9. října 2012 probíhal na mnichovské Univerzitě Ludvíka Maxmiliána (LMU) mezinárodní workshop Evropské sítě mentoringových programů pro ženy v akademii eument-net. Jednalo se již o druhý takový workshop určený pro koordinátorky a koordinátory mentoringových programů a experty a expertky v oblasti personálního rozvoje, který vytváří prostor, aby rozebírali a sdíleli své zkušenosti, jak zlepšit služby a programy podporující genderovou rovnost ve svých institucích. První workshop nazvaný Mentor Training and Coaching se konal v únoru v roce 2010 v Lausanne a byl zaměřen na ustavování a rozvoj mentoringových programů na univerzitách a v dalších výzkumných institucích, přičemž se soustředil především na téma podpory mentorek a mentorů. Letošní ročník nazvaný „Stabilisation and advancement of mentoring-programmes in the context of structural change“ se věnoval novým výzvám mentoringových programů, možnostem jejich rozvoje a zvýšení efektivnosti na základě zkušeností z institucí v různých zemích a jejich roli v kontextu měnících se struktur systému vědy a výzkumu, tedy jejich potenciálu pro uskutečňování strukturální změny. Představím zde hlavní výstupy letošního workshopu pro ty z Vás, které/kteří uvažujete o založení mentoringového programu ve Vaší instituci. Prezentované programy mají za sebou již několik ročníků a díky systematické evaluaci mohly jejich koordinátorky zhodnotit, jaké měly dopady na jejich účastnice, účastníky a celou organizační strukturu a kulturu institucí, které postupy se osvědčily a které ne. Zdůrazním přitom postřehy, které mi připadaly z pohledu koordinátorky českého mentoringového programu pro středoškolačky nejzajímavější vzhledem k tomu, s jakými úskalími se setkávají snahy o prosazování opatření na podporu genderové rovnosti ve vědě v České republice.*

SRS). Podrobně nastiňuje tuto ideu (SRS), představuje velký a radikální projekt, který by takovou vědu podpořil především v těch aspektech, kdy se věda může stát spojencem v boji za rovné postavení žen ve společnosti. Klade si otázky, jaké jsou možnosti a výzvy společensky odpovědné vědy, co mohou nabídnout feministické studie, jaké politické výzvy taková změna nastoluje.

Kniha je rozdělena do pěti kapitol: A Feminist Primer For Philosophers of Science, The Legacy of Twentieth Century Philosophy od Science, What Feminist Science Studies Can Offer, Challenges from Every Direction a The Prospects of Twenty-first Century Philosophy of Science.

V první kapitole, A Feminist Primer For Philosophers of Science (Feministický slabikář pro filozofy vědy), rekapituluje Kourany základní prostředky útlaku žen, které uvádí již v úvodní kapitole a dokládá je statistikami mezinárodních institucí UNICEF, UN, UNFPA aj.: ženy na světě pracují více a za nižší mzdy, požívají menší ochrany v práci, pracují v méně kvalitních, a tudíž i špatně placených odvětvích; v mnoha zemích jsou děvčátka po narození zabíjena kvůli svému „špatnému“ pohlaví (Čína, Jižní Korea, Indie, Pákistán, Bangladéš, Nepál, Egypt, Sýrie, Haiti, Kolumbie a v mnoha dalších). V Indii dosáhlo číslo „zmizelých“ narozených děvčátek 700 000. Ani násilí na ženách se na mnoha kontinentech světa nezastavilo, naopak, jak dokládá Kourany, má charakter epidemie a ženy a dívky jsou bity, nuceny k sexu, vražděny. Dle údaje UNFPA z roku 2005 je v Austrálii, Kanadě, Izraeli, Jižní Africe a USA 40–70 % zavražděných žen zabito svým partnerem. V podkapitole The Role of Science Kourany poukazuje na nižší postavení žen v historii i v současnosti (výčetem dalších problémů, jako je prostituce a pornografie, ženská obřízka a vražda ze cti, sexuální obtěžování apod.) (s. 4). Kourany je přesvědčena, že zásadní roli zde může sehrát právě věda. V další části první kapitoly argumentuje některými vědeckými výzkumy, které v podstatě zvěčnily nerovnost a diskriminaci žen (a zdá

se někdy skutečně, že na věky věků): např. výsledky některých psychologických výzkumů, které uvádějí rozdíly mezi mužským a ženským mozkem, přičemž ten druhý (ženský) je vždy druhořadý, horší. Tyto psychologické výzkumy se snaží vysvětlit rozdíly mezi muži a ženami na základě biologie. Jde totiž, jak je Kourany přesvědčena, o jedno z centrálních „poselství“ psychologických výzkumů v historii, které tvrdí, že ženy jsou druhořadé intelektuálně, společensky, sexuálně, a dokonce morálně (vzpomeňme jen na Kholbergův výzkum v 70. letech v USA a „Heinzovo dilema“ a jeho interpretaci morálního jednání jedince, pozn. autorů). Jak uvádí Kourany, mezi lety 1968 a 2008 bylo publikováno více než 15 000 takových studií, z toho více než 4000 studií jen mezi rokem 1998 a 2008! (s. 5). A výzkumy tohoto druhu stále pokračují. I v jedenadvacátém století se mnoho biologických výzkumů zabývá rozdíly mezi mužským a ženským mozkem a z nich pak vyvozují rozdíly mezi intelektem muže a ženy (lidé s menším mozkem mají horší výsledky v IQ testu apod.), což samozřejmě ovlivňuje status ženy, přístup žen ke vzdělání, k některým profesím apod. Některé výzkumnice a výzkumníci si kladou otázku, z jakých důvodů pokračují takové výzkumy. Předpokládají, že studium rozdílů mezi pohlavími není neutrální aktivitou o nic víc než studium poznávacích rozdílů mezi rasami, a může být velmi pravděpodobně zneužito jako důkaz pro nadřazenost mocnější skupiny (s. 6). Janet Shibley Hyde, již Kourany cituje, jde ještě dále a ptá se: Proč gender? Proč se výzkumy stále zabývají pohlavními rozdíly, a ne tolik rozdíly třídními anebo třeba barvoslepostí? Dopady genderových rozdílů např. na schopnost v matematice jsou podle jejího názoru zanedbatelné oproti jiným (např. styl učení se), jimiž se mohou výzkumy zabývat. Může jít dokonce o politický záměr. Např. otázky o inteligenci bílých a černých, žen a mužů, byly vždy využity pro ospravedlnění společenské hierarchie, v níž bílí muži zaujímali vedoucí postavení (s. 7). V podkapitole Toward a New Role of Science po-

### **Mentoring – účinný nástroj pro strukturální změnu a lék na mužskou „slepotu“ k genderovým nerovnostem**

*Workshop byl rozdělen do tří tematických bloků. První se věnoval možnostem mentoringu při prosazování strukturální změny, druhý rozvoji a udržitelnosti mentoringových programů na univerzitách a třetí personálnímu rozvoji institucí prostřednictvím spolupráce mezi mentoringovými programy a ostatními aktéry v rámci univerzity i mimo ni. První den byl zaměřen především na zhodnocení přínosu programů pro jeho účastnice a účastníky, druhý den se více mluvilo o jeho přínosu pro instituce.*

První blok zahájila pozvaná řečnice profesorka Ada Pellert z Berlínské univerzity pro profesní studia (DUW-Berlin) proslavem na téma managementu lidských zdrojů a organizační změny. Mentoring představila jako nástroj, který je schopen propojit HR management a administrativu univerzity a akademiky a akademičky (tzn. mentory a mentorky), tedy skupiny, které mezi sebou aktuálně spíše nekomunikují, což vede často k nevhodnému nastavení personálních politik univerzit, mimo jiné k tomu, že podpora žen není přímo začleněna do personálního plánování. Jako jednu z podmínek této spolupráce připomněla i citlivé užívání jazyka, který by akademiky neodrazoval. Například místo o HR managementu radila hovořit o rozvoji mladých výzkumníků a výzkumnic či místo genderové agendy hovořit o podpoře dívek a žen. Zároveň profesorka Pellert nabádala ke snaze využít stávajících podmínek a diskursů ve vědě ve prospěch mentoringových programů a strukturální změny, například využít důrazu na excelenci a přetavit jej v důraz na potřebu být excelentní i v oblasti podpory genderové rovnosti, tedy zajistit, aby z vědy nemizely nadané doktorandky, které například v Německu představují 55 % všech studujících doktorských programů. Tedy zdůrazňovat, že kvalita se neobejde bez rovnosti (quality needs equality). Uvedla, že konkurence nevede k tomu, že nutně zůstanou ti nejlepší, nýbrž vede k tomu, že zůstanou ti, kteří nejlépe prospívají v daném systému, mají v něm nejlepší podmínky pro vlastní rozvoj. Zároveň však bylo upozorňováno na dvoj-

kládá Kourany další otázky: Je možné udělat něco pro to, aby se situace změnila? A mělo by se něco dělat? Lze uvažovat o tom, že by se výzkum zaměřoval na zájmy a potřeby žen, což znamená, že by vlády takový výzkum finančně podpořily více než výzkum, který ženy nějakým způsobem vylučuje. A radikálněji: můžeme výzkum, který hledá (biologické) rozdíly mezi ženami a muži omezovat, či dokonce zakázat? Měli by tedy vědci a politikové mít volnost v rozhodování o pokračování a vývoji výzkumu, založeném na čistě vědeckém základě, čistě „epistemickém“ spíše než na společenském? Kourany však uvažuje dále. Co když „nezávislá věda“ prostě produkuje vědu ne jako spojence rovnosti žen, ale nerovnost pouze zvětšuje? Možná proto, že po staletí ve vědě vždy dominovali muži, kteří byli vychováni v sexistické a androcentrické společnosti a vyškoleni sexistickou a androcentrickou vědeckou tradicí, muži, kteří ze sexismu a androcentrismu profitovali. Pak je možná nutné, podle Kourany, pro to, aby byla věda spojencem v boji za rovnost žen, vytvořit skutečně masivní afirmativní akci pro vstup žen do vědy. Ale tak, aby nebyly jen členkami vědecké komunity, ale aby v ní mohly skutečně setrvat, prosperovat a stát se součástí všech odvětví, na všech úrovních vědy. V podkapitole *Toward a New Role of Philosophy of Science* připomíná Kourany úsilí feministických historiků a historiček a filosofů a filosofek, kteří si po nejméně tři dekády takové otázky kladou. Vztah mezi feministickými studiemi a hlavním proudem filosofie vědy vidí v tom, co mohou feministická studia nabídnout především v otázce „objektivit“ vědy a vztahu mezi epistemickým a společenským. Úsilí o korekci špatných výzkumů, resp. jejich interpretací, může totiž pomoci ženám už jen poukazem na to, že jim nemůže být odmítnut status rovného postavení pouze proto, že jejich mozek se liší od mužského, píše Kourany. Takové příklady nekvalitní vědy „jsou analogické k těm, proti kterým je třeba vést boj i v případě výzkumů rasy, etnicity, sexuální orientace, tělesného postižení. Věda zde může být silným

spojencem, ale je třeba říci, že je často i příčinou vyšší míry nerovnosti než rovnosti“ (s. 14).

Proč však dosud filosofové vědy opomíjeli otázky týkající se společenské odpovědnosti vědy? V podstatě: Proč je současná filosofie vědy taková, jaká je? Na tyto otázky odpovídá Kourany ve druhé kapitole *The Legacy of Twentieth Century Philosophy of Science*, ve které podává přehled vývoje filosofie vědy od poloviny 20. století. Zabývá se vlivem tzv. Vídeňského kruhu<sup>2</sup> a jmenovitě některými filozofy vědy: Hansem Reichenbachem, představitelem logického pozitivismu, a jeho rozlišováním kontextu objevu a vyhodnocení, anebo pozdějším Imre Lacatosem, filozofem vědy a matematiky, který sjednotil Popperovu falzifikaci a Kuhnovo paradigma ve snaze vyloučit náhodu a najít nový model popření či upravení teorie výzkumu. Někteří z členů Vídeňského kruhu se zajímali i o sociální a politické otázky a jejich dopad na vědu a výzkum. Ve Vídeňském kruhu vidí Kourany kořeny filosofie vědy 20. století i dnešní. Současná bádání odkrývají, že motivem pro Vídeňský kruh nebyly jen abstraktní zájmy a epistemické otázky, ale také společenské a politické zájmy prosadit mj. i sociální rozměr vědy a historický kontext. Tedy, jak uvádí Kourany, Vídeňský kruh mohl být, a také byl, pro jeho členy místem společenské reformy a prostřednictvím filosofie vědy tuto reformu uspíšil. Proč však filosofie vědy ztratila sociální kontext v podobě angloamerického logického pozitivismu a jak se taková změna ustálila? Kourany se domnívá, že právě vlivní členové kruhu, kteří odešli do USA, transformovali své myšlenky a teorie na tamější ekonomické a tržní podmínky.

Ve třetí kapitole *What Feminist Science Studies Can Offer* definuje Kourany projekt společensky odpovědné vědy jako rozšíření feministického projektu zahrnutím sociální spravedlnosti pro všechny. Je ovšem tento projekt přijatelný? Pokud patří sociální otázky, kterými se kritická feministická studia zabývají, do filosofie vědy, které to jsou? Mají

*sečnost této strategie, která legitimizuje a reprodukuje diskurs excelence, který vede k silně konkurenčnímu prostředí, jež se ukazuje jako méně příznivé právě pro ženy. Na druhou stranu zaznívalo, že začínající vědkyně chtějí být úspěšné teď, tedy i v kontextu současného nastavení fungování vědy a výzkumu, a je proto třeba je v tom podpořit i za stávajících podmínek.*

*Následující pozvaná řečnice Ulle Jager z Univerzity v Basileji se již zaměřila přímo na potenciál mentoringových programů pro strukturální změnu. Identifikovala tři hlavní strukturální dopady mentoringu: 1. přispívání k proměně „pravidel hry“, která umožňuje kritickou reflexi aktuálních kritérií excelence a úspěchu a předsudků při přijímání juniorských akademiků a akademček; 2. etablování a institucionalizaci mentoringu do univerzitních struktur, jež vede k rozšiřování mentoringových programů a k zapojování více profesorů a profesorek, kteří díky pozitivním zkušenostem programy dále podporují a dělají jim dobré jméno mezi ostatními akademiky, a zajišťují tak jejich dlouhodobou perspektivu; 3. zvyšování povědomí o genderově specifických tématech spojených s kariérou a kariéřním plánováním.*

*Jager dále hovořila o kontroverzi, kterou s sebou nesou mentoringové programy určené jen pro ženy, kdy ženy samy se jich nechtějí zúčastnit, protože nechtějí být spojovány se stigmatem znevýhodněnosti, resp. nechtějí být ty znevýhodněné. Na jedné straně sice ženy často uvádějí, že jsou si vědomy silné genderové nevyváženosti napříč akademickou hierarchií, na druhé straně však tvrdí, že ony samy diskriminaci nezažívají. Zde se opět vynořilo téma diskursivní strategie. Podle Jager by neměl být kladen důraz na skutečnost, že jsou ženy v akademii vystaveny diskriminaci, nýbrž na jejich podporu, neboť z této pozice se mohou podporovat vzájemně a diskriminaci tím podkopávat. Na odpor samotných žen vůči programům určeným výlučně pro ženy upozornila i Siegfried Lievens, jež představila mentoringový program Menza pro mladé výzkumnice na Univerzitě v Ghentu. Program po zkušenostech z prvního ročníku, kdy byl určen jen pro ženy, otevřel druhý ročník i mužům, neboť výzkumnice nechtěly vstupovat do ryze ženského programu,*

být zahrnuty egalitářské hodnoty, a které? Ve které fázi výzkumu? Jsou to opět etické otázky, jež souvisejí s radikální změnou – se společensky odpovědnou vědou. V podkapitole *The Ideal of Value-Free Science* rozebírá metodologické problémy, jež musí být řešeny, aby byla feministická kritika přijata z pozice argumentů „nezávislé vědy“, podle níž mají být výzkumy striktně odděleny od etických a politických závazků.

Kourany zde polemizuje mj. s Helen Longino a jejím „kontextuálním empirismem“, kterým Longino navazovala na některé předešlé feministické myslitelky analyzující metodologicky chybně prováděné výzkumy, které vedly k genderově problematickým a sexistickým závěrům. Longino ve svém přístupu v podstatě reflektuje sociologický problém, který upozorňuje na historickou, geografickou a sociální situovanost jedinců účastnících se výzkumu (tzv. kontextuální hodnoty); řešení vidí v kritické interakci a zpětné vazbě uvnitř skupin výzkumníků, kteří participují na daném výzkumu. Kourany polemizuje s Longino v tom smyslu, nako-lik takové skupiny mohou existovat, a nastiňuje problémy, jež je třeba vidět i v tomto přístupu.

Čtvrtá kapitola *Challenges from Every Direction* se zabývá řadou problémů projektu společensky odpovědné vědy. Ideálem společensky odpovědné vědy je podle Kourany její odpovědnost a především morální opodstatněnost. „Existuje dlouhá tradice neochoty ze strany vědců i „nevědců“ sankcionovat každé společenské narušení vědy.“ Tato neochota se ve skutečnosti podle Kourany opírá o pět druhů zdůvodnění: epistemologické, které předpokládá, že čím více praxe se týká znalostí, zejména technických poznatků, tím více by měla být věda ponechána v rukou řádně vyškolených odborníků, nezávislých na společenské kontrole nebo dozoru. Druhé – historické ospravedlnění – poukazuje na katastrofální sociální i epistemické důsledky. Kourany zde připomíná výzkumy ve stalinském Rusku, v období německého nacismu aj. Třetí –

sociologické zdůvodnění – zdůrazňuje jedinečné poznání a společenské normy institucionalizované ve vědě, a čtvrté – ekonomické zdůvodnění, jež zdůrazňuje mimořádný sociální a hospodářský pokrok závislý na všech předešlých důvodech. A konečně páté, politické zdůvodnění, jež tvrdí, že vědci mají právo na výzkum, stejně jako mají právo na svobodu myšlení a svobodu slova, a že tedy jakékoliv narušení ze strany společnosti porušuje tato práva. Kourany je přesvědčena, že aby mohla být společensky odpovědná věda akceptována, měla by odpovídajícím způsobem reagovat na všech těchto pět výzev. To ostatně následně činí v podkapitolách, v nichž se zabývá každým jednotlivým zdůvodněním a argumentací, jaká by pro obhajobu společensky odpovědné vědy měla být použita. Politickou výzvou může být např. odklon od podpory výzkumu zbraní, který čerpá největší podíl financí na vědu, vývoj a inovace, a naopak podpora výzkumů, kdy se věda stane spojencem v boji za rovné postavení žen ve společnosti apod. Apel na společenskou odpovědnost vědy v souvislosti s postavením žen a jejich diskriminací (stejně jako v souvislosti s rasismem a heteronormativitou) se nese knihou jako olympijská pochodeň.

Po předešlých kapitolách, ve kterých Kourany obhajuje projekt společensky odpovědné vědy jako něčeho, co není nemožné, co by bylo v rozporu s „charakterem vědy“ nebo co by ohrozilo ekonomickou stránku vědeckého pokroku, a poté, co vysvětlila, jak by se neměli vědci a především filosofové a filosofky vědy chovat (morálně, eticky), přechází v závěrečné, páté kapitole *The Prospects of Twenty-first Century Philosophy of Science* ke druhé stránce projektu: co by filosofové a filosofky vědy dělat měli. Navrhuje dvě související oblasti a cíle. Za prvé, je třeba analyzovat, kritizovat a vyjasnit profesionální a etické kodexy chování vědeckých odborných organizací, jako je *American Physical Society*, *American Chemical Society* a další. Za druhé, úkolem vědy je pomoci vyjasnit vědecké výzkumné cíle,

*a stejný přístup zaujali i mentoři z řad mužů. V rámci celého workshopu byla otázka zapojení mužů v roli mentorů i jejich svěřenců živým tématem. Mezi jeho účastnicemi převažoval názor, že není možné používat na různé typy mentoringu stejný „mustr“, nýbrž že je třeba v této věci citlivě zhodnotit cíle mentoringu. Například v oborech, kde jsou ženy silně podreprezentovány, jako je inženýrství, vnímaly jako důležité zapojovat v roli mentorek především ženy, které tak mohou fungovat jako jinak chybějící rolové modely. Pro výzkumnice s dětmi se zase ukazují důležité mentorky z řad vědkyň-matek, neboť z představených výzkumů vyplynulo, že kariévní uspokojení u žen rapidně klesá ve chvíli, kdy založí rodinu. Zapojení mužů mentorů zase může přispívat ke strukturální změně tím, že často teprve díky mentoringu začnou muži chápat strukturální překážky, jimž jsou ženy v akademii vystaveny, a mohou pak začít podporovat formální opatření na podporu genderové rovnosti na univerzitě, jak ukázala například Manuela Kaiser-Belz na příkladu evaluace mentoringového programu Univerzity v Göttingenu. Ze stejného důvodu připomněla i zapojení mentorů z různých generací profesorů. Na skutečnost, že muži jsou často „slepi“ ke strukturálním překážkám genderové rovnosti, poukazují i výsledky dalšího prezentovaného výzkumu, který provedla se svým týmem Dagmar Hoppel. V rámci rozhovorů se totiž ukázalo, že muži si častou nejsou vědomi, že jim na jejich místa významně pomohlo zapojení do mužských akademických sítí. Jednomu respondentovi na vysoké akademické pozici takto například nepřipadalo divné, že ji získal v relativně mladém věku a navíc poté, co nikdy nepatřil mezi nejlepší studenty, a zároveň se podívoval nad tím, co ty ženy pořád mají s tou potřebou síťování.*

První blok a tím i program prvního dne workshopu uzavřela jedna z organizátorek Manuela Saurer z mnichovské LMU, jež představila výsledky průzkumu zaměřeného na mentorky mentoringového programu své univerzity. Nejvýznamnějším výstupem bylo zjištění, že mentoring má potenciál podpořit strukturální a organizační změny na univerzitách, neboť vede ke zviditelnění žen-

ve světle těchto základních hodnot (vyplývajících z prvního předpokladu) s ohledem na celkové cíle společensky odpovědné vědy. Pokud jde o první z těchto nových oblastí, Kourany uvádí, že se zde jedná o práci filosofů vědy, neboť jde o normativní projekt a filosofové vědy „mají hluboké základy v normativních otázkách“ (s. 118). V poslední části této kapitoly se Kourany zamýšlí nad tím, proč veřejně činní intelektuálové a filosofie vědy obecně nepřinesli vědě téměř nic. Podle ní jde o to, že filosofie vědy nepřináší veřejnosti témata, která by ji zajímala a týkala se jí nebo ji znepokojovala (např. rovnost a sociální spravedlnost, zneužití prostředků na výzkum, vývoj a inovace, témata, která by se týkala zneužití prostředků na výzkum o válce a výzkum zbraní, na zdravotní programy ve prospěch bohatých bílých lidí atd.).

Domnívám se, že je třeba brát argumenty Kourany velmi vážně a snažit se podílet se na takové vědecké práci, která přispěje k projektu společensky odpovědné vědy, tak jak ji Kourany ve své skvělé knize charakterizuje.

### **Na závěr recenze: Touha po uznání jako základní lidská potřeba**

Klasická liberální myšlenka, že všichni občané jsou si rovni a zároveň každý je strůjcem svého štěstí i neštěstí, je zjednodušující. Demokratická společnost zastávající humanistické principy by měla chránit postižené, děti, staré, diskriminované ženy i muže, migranty, lidi různého náboženského vyznání, sexuální orientace, rasy apod. Kanadský filosof Charles Taylor se zabývá problematikou zneuznání v liberální politice univerzalizmu. Tematizuje požadavek uznání a důsledky zneuznání, neboť na touhu po uznání nahlíží jako na základní lidskou potřebu. Neuznání či zneuznání může způsobit ublížení, může mít formu útlaku, může druhého uzavřít do falešného, narušeného a redukovatelného způsobu existence. Je nutno rozvinout politiku solidarity, říká Taylor, neboť zneuznání je podle jeho názoru

největší újmou. Lidská práva nejsou ve společnosti samozřejmostí, ale mají historické a politické konotace, a diskriminace plodí negativní vidění sebe sama („zrcadlení“). Podle Taylora je třeba znevýhodněným jedincům pomáhat se začleněním do společnosti, ne jen umožňovat jejich přežívání. Slepota, která nám neumožňuje vidět rozdíly, nám brání přijmout zvýhodnění jako vyrovnání mocenských pozic (Taylor 2001).

### **Literatura**

- Linková, M. 2009. „Nejde o to měnit ženy, ale vědeckou kulturu.“ Zpráva z konference Changing Research Landscapes to Make Most of the Human Potential. [online]. [cit. 20. 5. 2013]. Dostupné z: <[http://www.zenyaveda.cz/html/index.php?s1=1&s2=8&s3=1&s4=1&s5=0&s6=0&m=1&typ=clanky&recid\\_cl=2405](http://www.zenyaveda.cz/html/index.php?s1=1&s2=8&s3=1&s4=1&s5=0&s6=0&m=1&typ=clanky&recid_cl=2405)>.
- Kourany, J. A. 1998. Scientific knowledge: basic issues in the philosophy of science. Belmont: Wadsworth.
- Kourany, J. A. 2010. Philosophy of Science After Feminism. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor, C. 2001. Multikulturalismus: Zkoumání politiky uznání (příklad Alena Bakešová, Marek Hrubec a Josef Velk). Praha: Filosofia.

### **Poznámky**

- 1** Janet A. Kourany vystudovala filosofii na Columbia University, v současné době vyučuje na University of Notre Dame.
- 2** Skupina logiků, filosofů a teoretiků vědy, kteří se v letech 1922–1936 scházeli ve Vídni pod vedením Moritze Schlicka. Filosofické východisko kroužku tvořil logický pozitivismus (resp. logický empirismus), to jest pokus o vědeckou filosofii ve smyslu „třetího stadia“ Augusta Comta. Původním záměrem bylo vybudovat axiomaticky založenou filosofii analytických soudů, jež by se zbavila závislosti na empirii a všechny empirické otázky přenechala speciálním vědám.

*-výzkumnici a tím i k posílení jejich pozice na univerzitě. Daří se tak odstraňovat tradiční argument pro absenci žen ve vedoucích pozicích, totiž že vůle vybrat ženy existuje, ale bohužel zde žádné nebyly. Samotné mentorky hodnotily pozitivně především zlepšení vlastních poradenských a vedoucích schopností a novou motivaci pro vědeckou práci díky komunikaci s mladšími výzkumnicemi. Další zásadní potenciál spočívá ve vytváření sítí vědkyň v rámci fakulty i mimo ni, které vedou k větší sebejistotě začínajících výzkumnic a zároveň mohou být protipólem k tzv. sítím starých známých jejich mužských kolegů. Například účastnice mentoringového programu Rhurské univerzity, o němž hovořila Bahar Haganipour, uvedly, že největším přínosem pro ně byla komunikace s ostatními začínajícími výzkumnicemi (doktorandkami), spíše než s jejich mentorkami. Psychologický přínos vnímaly jako větší než přínos kariérní. Zároveň však vysoko hodnotily získání neformálních znalostí o „pravidlech hry“. Saurer také upozornila, že efektivita mentoringu pro strukturální změnu se často liší podle fakult. Na LMU velice pomáhá skutečnost, že její mentoring je program zřízený vedením univerzity, a proto jednotlivé fakulty nebo osoby nemohou mentoring ignorovat. Podpoře shora jako základnímu kameni úspěchu mentoringových programů byl věnován celý následující den.*

### **Rozvoj a udržitelnost mentoringových programů – bez podpory shora to nepůjde**

*Další den otevřel druhý blok, zaměřený na rozvoj a udržitelnost mentoringových programů. První prezentující, Manuela Kaiser-Belz, zdůrazňovala podobně jako její předchůdkyně nutnost podpory mentoringu v nejvyšších patrech instituce, zejména u rektora a vědecké rady, která však musí být doprovázena spoluprací různých aktérů napříč univerzitou, mezi jednotlivými studijními stupni a programy a mezi jednotlivými organizačními složkami, zejména mezi vyučujícími a personálním oddělením a především kancelá-*

**VYHLÍDKY SPÍŠE BEZNADĚJNÉ / KATEŘINA LIŠKOVÁ**

LINKOVÁ, MARCELA, CIDLINSKÁ, KATEŘINA, TENGLEROVÁ, HANA, VOHLÍDALOVÁ, MARTA, ČERVINKOVÁ, ALICE. 2013. *NEJISTÉ VYHLÍDKY. PROMĚNY VĚDECKÉ PROFESY OPTIKOU GENDERU*. PRAHA: SLON.

Kolektiv autorek z Národního kontaktního centra – ženy a věda vydal knihu o tom, jaké to je vstupovat v současné době do vědeckého světa. Zcela v souladu s výzkumným zaměřením centra se knížka týká nerovných šancí, jimž čelí začínající vědkyně. Autorky se zaměřují na institucionální bariéry v materiálně-diskursivních prostorech vědy a v rozdílných, normativně ukotvených aspiracích vědců a vědkyň. Kniha nabízí výborný vhled do tématu, vychází z aktuálních evropských a amerických výzkumů genderovanosti vědy a navazuje na české studie o genderovaném charakteru vzdělání a trhu práce.

Jak by čtenářka čekala, často uváděným tématem je sladění zaměstnání a mateřství. Jedná se o téma důležité, neboť na ženy dopadá neúměrný díl péče, což komplikuje jejich existenci (nejen) ve sféře placené práce. Akcent na „ženu, která má rodinu“, je však snad až příliš častý. Oceňuji strukturu obsahu a pořadí kapitol, které se snaží potlačit představu, že mateřství a péče o blízké je výsadní a snad jediný problém žen ve vědě. Uvítala bych však, kdyby se v tomto kontextu více tematizovala neexistence mateřství a to, jaké dopady, pozitivní i negativní, má neuskutečnění tohoto „nejpřirozenějšího ženského poslání“ na kariéru vědkyň. Taková sonda by mohla sloužit i jako ukazatel toho, s čím se setkávají i jiné profesionálky, které v dnešním Česku nechtějí či nemohou mít děti.

Ale nyní k samotnému obsahu. V přesvědčivém a informativním úvodu autorky ukazují, jak se akademická sféra ve světě i v Česku postupně proměnila v důsledek procesu komodifikace a marketizace, které podřizují logice trhu

i veřejné instituce, včetně těch, jež byly historicky vnímány jako autonomní. Také na univerzitách a výzkumných pracovištích vznikají primární a sekundární pracovní místa. Ačkoli držitelé těch prvních stále požívají výhod stabilnějšího zaměstnání a zaměstnaneckých výhod, trend směřuje ke zhoršení pracovních podmínek a prekarizaci práce pro všechny. Kapitalistické vlivy se protínají s genderovými, což vede k relativně horší pozici žen ve vědě ve srovnání s jejich mužskými kolegy. Stereotypní představy o vědě a jejích nositelích nepočítají s ženami, což vede k odrazování studentek od akademické kariéry a k diskriminaci žen, které ve vědě přesto působí. Nerovné zacházení vede jednak k vertikální segregaci, tedy nižšímu zastoupení žen ve vyšších či vedoucích pozicích, jednak k segregaci horizontální, jež směřuje ženy do tzv. měkkých oborů (sociální a humanitní vědy) a muže do tvrdé vědy (technické a přírodní obory). V Česku se ženy ve vědě potýkají i s nespravedlivým platovým ohodnocením; vysokoškolsky vzdělané ženy u nás vydělávají jen 70 % platu mužů, což je horší poměr než průměr celé populace, a řadí se k vůbec nejhoršímu v EU. Odpovědi českých institucí, od senátu po Akademii věd, je ticho. Autorky situaci trefně pojmenovávají jako „politiku nečinnosti“. Ta se opírá o předpoklad, že genderovým nastavením české vědy není žádoucí či záhodné se zabývat, a ústí v neexistenci politiky genderové rovnosti právě na místech, kde by jí bylo nejvíce potřeba, totiž v Radě pro výzkum, vývoj a inovace či v grantových agenturách, které řídí českou vědní politiku a rozdělují prostředky na výzkum.

*ří pro rovné příležitosti. Magdalena Fremdling z Univerzity v Ulmu znovu zdůraznila, že je třeba, aby byl mentoring povinně začleněn do personální politiky instituce, neboť tím bude zajištěna nejen jeho udržitelnost, nýbrž i kvalita. Jak se totiž ukazovalo během celého workshopu, na univerzitách bují pilotní projekty mentoringů, často však nemají návaznost v podobě etablovaných programů, které by se vyvíjely na základě systematických každoročních i dlouhodobějších evaluací a byly koordinovány zkušenými experty, kteří by se věnovali programu dlouhodobě. V tomto směru kladla Fremdling důraz i na udržování kontaktu s absolventkami škol, bývalými účastnicemi mentoringu, jež by mohly v budoucnu zastávat role mentorek.*

*S tím je spojeno další významné téma workshopu, a sice potřeba kvalifikovaných koordinátorů mentoringových programů a obecně specialistů na personální rozvoj (nejen) v akademii, kteří by měli být genderově citliví. Mohou se rekrutovat z absolventů doktorských programů, mimo jiné i proto, že kvůli reálnému počtu profesorských míst v akademii má jen malá část absolventů a absolventek doktorských programů výhled na uplatnění, nehledě na to, jak schopnými výzkumníky jsou. Proto se diskutovalo také o tom, že je třeba zavádět mentoringové programy pro osoby v postdoktorátové kariéře fázi, v rámci níž by byli párováni s lidmi mimo akademii (ze státní správy, firem, neziskových organizací), jako to dělají např. na Univerzitě v Ghentu nebo ve Frankfurtu. Zároveň zúčastněné upozorňovaly na potřebu rozbít současné stigma spojené s neuplatněním se v akademii. Také zaznělo, že ti, kteří dnes pracují mimo akademii, mají často pocit, že selhali, bez ohledu na to, jak dobře se mimo akademii uplatnili. Je proto nutné obecně hovořit o tom, jak vybavit doktorandy a postdoktorandy pro uplatnění mimo akademii, a to i v rámci mentoringových programů.*

*Udržitelnosti mentoringových programů se z velké části věnovala i pionýrka mezi koordinátorkami mentoringových programů pro ženy v akademii, Dagmar Hoppel, ze Štutgartské univerzity, která představila výstupy rozsáhlého výzkumu zaměřeného na mento-*

V první kapitole nazvané „Ekonomie příslibu: pracovní nejistota a gender na počátku vědecké dráhy“ Kateřina Cidlinská a Marcela Linková zkoumají pohled postdoktorandek a postdoktorandů na budoucí vývoj jejich kariéry a sledávají, že začínající výzkumníci a výzkumnice aspirují na jiné cíle. Zatímco mladé badatelky vidí svou budoucnost ve středních kádrech, muži si představují svou budoucnost na vyšších a nejvyšších pozicích. Pokud mluví o rodině, akcentují muži potřebu finančně ji zabezpečit, kdežto ženy přemítají nad tím, jak sladit nároky péče s apelem na nepřerušovaný profesní růst. Prekarita vědy ale ohrožuje všechny, a tak se z romantické „vědy jako poslání“ stává „věda jako práce“.

Alice Červinková se v kapitole „Nesnesitelná lehkost mobility: osobní a profesní biografie začínajících vědců a vědkyň“ zaměřuje na transnacionální geografickou mobilitu, jež se stala novým imperativem úspěšné vědecké dráhy. Argumentuje, že pohyb mezi postdoktorskými pozicemi do velké míry určují praktiky péče, jež aktéři a aktérky volí. Genderový aspekt takových voleb je zřejmý a autorka dále ukazuje, jak je umocněn praxí tzv. vázaného stěhování, kdy jsou to především ženy, jež následují muže, a nikoli naopak.

Otázkou kombinace vědecké práce a péče o děti, která se objevuje na mnohých místech knihy, se jako hlavním tématem své stati zabývá Marta Vohlídalová. Kapitulu „Vědkyně mezi dvěma mlýnskými kameny: o podmínkách kombinace pracovního života a rodičovství ve vědecké profesi“ založila na hloubkových rozhovorech s páry, v nichž se oba věnují akademické práci. Autorka zkoumala dostupnost mimorodinných institucí péče o malé děti a představy české veřejnosti o podobě rané péče. Rovnice nedostatek míst ve školkách plus neochvějná česká víra v nutnost několikaleté mateřské péče nemá pro pracující ženy řešení. Situaci v dvoukariérových akademických párech dále komplikuje genderově rigidní rozdělení rolí v domácnosti. Ženy tak nemohou naplnit ideál vědce, který se věnuje jen a jen vědě.

Symbolické vymístění žen z vědy a spojování vědkyň s mateřstvím ukazuje kapitola „Věda jako mužská záležitost aneb mediální realita českých pop-novin“ Hany Tenglerové. Na základě analýzy českých deníků došla autorka k závěru, že ženy ve vědě jsou zneviditelnovány. Pokud se o nich píše, pak typicky na zadních stránkách a novináři neopomenou zdůraznit jejich mateřství. Pokud pojednávají o rodičovství u mužů, zaměřují se novináři na děti vědců jako na motor nových objevů. Rodičovství je prezentováno rozdílně v důsledku jiných očekávání, jež společnost klade na matky a otce.

Knihu uzavírá kapitola „V pasti dějin: křižovatky feminismu a neoliberalismu v evropské politice genderové rovnosti ve vědě“ Marcely Linkové, v níž autorka analyzuje genderové politiky Evropské komise od jejich počátků v 90. letech po současnost. Ukazuje, že ačkoli zpočátku „měly transformační tah na branku“, časem se politiky rovnosti proměnily v nástroj udržování stávajících pořádků. Současné programy tzv. strukturální změny se vyznačují rétorikou nutnosti zásadních změn vědních politik, avšak jsou natolik poznamenány neoliberálními představami o povaze a smyslu trhu práce, že se od nich významná transformace dá stěží očekávat.

Název knihy odkazuje k prekarizaci vědecké práce, která se týká především nastupujících kohort badatelek a badatelů. Analýzy, které jsou v knize obsaženy, ale jedna za druhou vzdor názvu ukazují, že *genderové* vyhlídky jsou až k nesnesení jisté. Ženy vstupující do vědy se mohou připravit na realitu diskriminace jak platové, tak v kariérním postupu. Budou mít menší šance získat postdoktorský grant, omezené možnosti transnacionální mobility a naopak jistotu primárního pečovatelského v malých dětech, pokud se rozhodnou je mít. Mateřství zpomalí jejich kariéru, na což nejsou připraveny ani grantové agentury, ani zaměstnavatelé; v očích obou jsou vědkyně-matky rizikem a spíše přítěží. Pokud přesto dosáhnou úspěchu a jejich jméno se objeví v tisku, budou doza-

---

*ring, jenž se uskutečnil v letech 2010–2012 na popud německého Ministerstva pro vědu. Mezi nejvýznamnějšími faktory udržitelosti mentoringových programů se na prvním místě umístila adekvátní finanční podpora, následovaná spoluprací mezi institucemi a jednotlivými částmi univerzity, přímou podporou na rozhodovacích místech, silnými spojeními a viditelností, pravidelnou evaluací a snahou zabránit časté obměně koordinátorů. Dalším zajímavým zjištěním bylo, že do definic mentoringu většinou nebývá zařazen institucionální rozvoj, což si výzkumnice vysvětlují tím, že se instituce, respektive její představitelé, obecně spíše bojí změn. Bojí se, že mohou něco ztratit, obávají se, jak dokážou obstát ve změněném kontextu. Je proto nutné rozvíjet vyjednávací strategie a neustávat ve vysvětlování problematiky, ve výzkumech a představování jejich výstupů. Zároveň je třeba upozorňovat, že mentoring není na univerzitní půdě ničím novým, jen dosud probíhal na neformální úrovni, což však s sebou neslo znevýhodnění žen. Nebyly do těchto neformálních vztahů zahrnovány v takové míře jako muži, neboť mentoři mívají tendenci podporovat sobě podobné osoby a protože na mentorských (vyšších akademických) pozicích početně převažují muži, bývají to převážně opět muži, komu se dostává neformální podpory (k tomuto tématu více např. Gibbons, Morell 1992, Nolan 1992, Chandler 1996, Wasburn 2007, Lamont 2009). Mentoring je tedy osvědčený nástroj, jen je třeba jej modernizovat.*

### **Personální rozvoj univerzit i firem**

Třetí blok, věnovaný personálnímu rozvoji univerzit prostřednictvím spolupráce mezi mentoringovými programy a ostatními aktéry, zahájila předsedkyně sítě eument-net Helen Fuger z Univerzity ve Fribourgu, která se svou spolupracovnicí Muriel Besson představila síť mentoringových programů na švýcarských frankofonních univerzitách *Resau romand de mentoring pour femmes (RRM)*. Zdůrazni-

jista dotazovány na to, zda dobře plní své „mateřské povinnosti“. Ani pokud vytrvají ve vědecké práci, pravděpodobně se nedočkají křesla v orgánech, které zásadně ovlivňují tuzeckou vědní politiku. A i kdyby snad byly superúspěšné, mohou v Česku zapomenout na to, že by jim byla udělena prestižní cena, neboť tu historicky ještě žádná vědkyně nezískala. Ani výhled za hranice není utěšující, jelikož se Evropská komise smysluplných snah o genderové narovnání ve

vědě zřejmě vzdala. V tomto smyslu by si kniha zasloužila spíše název *Beznadějně vyhlídky*. Nevím, zda autorky zvažovaly tuto variaci na dickensovský titul, ale dovedu si představit, že by jim ji nakladatel rozmlouval. Od akademické knihy se neočekává, že se bude jednat o horor. To ovšem není vina autorek. Ty svou akademickou a politickou prací už léta přispívají k tomu, aby podmínky pro nás, které jsme se rozhodly pro vědeckou práci, byly co nejrovnější.

## JAK SE DĚLÁ GENDER VE ŠKOLE A CO S TÍM – OD DEMOKRATICKÉ VÝUKY K DEMOKRATICKÉ SPOLEČNOSTI / KATEŘINA CIDLINSKÁ

JARKOVSKÁ, LUCIE. 2013. *GENDER PŘED TABULÍ: ETNOGRAFICKÝ VÝZKUM GENDEROVÉ REPRODUKCE V KAŽDODENNOSTI ŠKOLNÍ TŘÍDY*. PRAHA: SLON.

Právě vychází monografie Lucie Jarkovské, pracovnice katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, jež se věnuje genderové produkci a reprodukci ve vzdělávacím procesu v České republice. Publikace stojí za pozornost (mimo jiné) proto, že se tématem zabývá z perspektivy, které dosud nebyla v českém kontextu věnována větší pozornost – z perspektivy každodenní interakce ve školním kolektivu. Kniha představuje podnětný materiál nejen pro další výzkumnice a výzkumníky, ale především pro české pedagožky a pedagogy.

Publikace seznamuje s etnografickým výzkumem prováděným v jedné školní třídě šestého ročníku české základní školy. Autorka prováděla své pozorování po deset měsíců během výuky rodinné, výtvarné a hudební výchovy, kdy doslova zasedla s žáky do lavic a také (v souladu s důrazem feministické etiky výzkumu na reciprocitu) sama odučila několik hodin místo vyučující. Kromě toho se zúčastnila i různých mimořádných akcí, jako byla vánoční besídka či rodičovské schůzky, a provedla výzkumné rozhovory s vyu-

čující a školní psycholožkou. Při své výzkumné práci vycházela z etnometodologické perspektivy a z poststrukturalistických studií dětství a genderu.

Jak už jsem se zmínila, publikace je určena především samotným vyučujícím. Nepředstavuje však zjednodušující instantní návod, jak genderově citlivě učit. Naopak klade důraz na reflexivitu, na neustálé vyhodnocování a přehodnocování vlastního přístupu k výuce a k žactvu. Genderově citlivé vzdělávání podle autorky ani nelze shrnout do nějaké fixní definice. Je rozmanité a mnohovrstevnaté stejně jako kontexty, v nichž se odehrává, a vyžaduje individuální přístup jednotlivých vyučujících jako výuka obecně. Jde spíše o to vůbec přijmout genderovou optiku a začít vnímat gender jako kategorii hodnou analýzy. Autorka si je přitom dobře vědoma toho, jak je takový úkol pro vyučující složitý. Právě proto chce podrobněji prozkoumat fungování genderu v každodennosti školního prostředí, zejména porozumět vyučujícím, proč učí takovým způsobem, jakým učí. Od lepšího pochopení těchto otázek si slibuje i větší porozumění možnostem změny.

*ly přitom výhody meziuniverzitní spolupráce pro mentoringové programy. Pomáhá totiž začínajícím výzkumníčkám zapojovat se do profesních sítí, poskytuje více příležitostí naučit se nové věci, rozšiřuje potenciální skupinu začínajících vědkyň a mentorek, a rozšiřuje tak celkově nabídku programu. Kromě toho se H. Fuger a M. Besson, podobně jako M. Kaiser-Belz, zaměřily na důležitost spolupráce uvnitř instituce. Upozornily na současné problémy v situaci, kdy se genderové agendy často nikdo z administrativy nechce ujmout, a zároveň ti, co ji na starost mají, bývají často v rámci instituce nesystematicky roztržštěni, což jejich práci ještě ztěžuje. Je třeba je spojit. Klade důraz na ustavení institucionálních akčních plánů podpory genderové rovnosti, do nichž by byla začleněna i mentoringová schémata.*

*Personální rozvoj prostřednictvím mentoringu byl vnímán jako téma i pro soukromý sektor, tedy pro firmy, v nichž mohou najít uplatnění absolventi a absolventky doktorských programů. Právě spolupráci univerzit a byznysu se věnovala Ute Hensge, která hovořila o německé mentoringové síti Mentorinnen Netzwerk. Jedná se o společný projekt akademických institucí v Hessensku a 12 technicky orientovaných firem vedených ženami. Síť se zaměřuje na podporu studentek a doktorandek za účelem zvýšit počet žen v přírodních vědách a inženýrství a zlepšit kariérní příležitosti žen v akademii i byznysu. Pro firmy znamená zapojení do sítě motivaci pro jejich zaměstnankyně, efektivní personální rozvoj, budování mezinárodních sítí a zlepšování vlastní „image“. Díky této spolupráci získává prestiž i samotný mentoring tým, že je ustaven jako součást oficiální personální politiky.*

### Vzkaz pro začátečnice a začátečníky i pokročilé

*Hlavním poselstvím workshopu, na němž se shodly účastnice v závěrečné diskusi, je nutnost mít ve věci genderové rovnosti podporu shora (a obecně mužské spojence) a dostatečné finanční prostředky. Je třeba tlaku ze strany státu, ne jen ze strany expertek a ex-*



Hlavním cílem publikace je přispět k rozvoji genderově citlivé výuky, jež se bude snažit, aby gender děti ve škole nelimitoval. Není to však cíl jediný. Prostřednictvím pochopení dynamik školní komunikace chce poukázat na potřebu a možné cesty hlubší proměny vzdělávacího procesu obecně. Aby vedl k osobnímu i občanskému rozvoji, k otevírání možností, k emancipaci od pozic, do nichž děti společnost směřuje nejen na základě pohlaví, ale například i etnicity. Aby vzdělávací proces tím, že sám bude demokratičtější, vedl k rozvoji demokracie ve společnosti. Autorka odmítá redukci vzdělání na přípravu na budoucí povolání, na ekonomické cíle individuální i kolektivní. Citlivost k genderu a jeho promýšlení může podle jejího názoru k této změně přispět zejména proto, že pomáhá obecnějšímu porozumění sociálním nerovnostem a mechanismům jejich reprodukce.

Co konkrétně tedy mohou čtenáři v publikaci najít? V úvodní kapitole autorka představuje teoretické zarámování svého výzkumu, který je ukotven v interpretativní sociologii, seznamuje s konceptualizací genderu, dětství a vzdělávání a podává shrnující přehled výstupů vybraných genderově zaměřených výzkumů ze školního prostředí. Tato kapitola je čtenářsky nejnáročnější, avšak poskytuje výborný vhled do problematiky genderu a vzdělávání a jejich zkoumání, obzvláště pro ty, pro něž jde o téma nové. Následně se již věnuje vlastní studii. Po seznámení s „metodologickou částí“ práce, s metodami sběru dat a pojednáním o etických rozměrech výzkumu, zmapuje se čtenářem výzkumné pole, prostor školy a jejího okolí a dále se zabývá výstupy výzkumu. V rámci své analýzy uchopuje autorka téma genderové (re)produkce ze tří hlavních úhlů pohledu: 1. interakcí mezi žáky, žákyněmi a vyučující; 2. diskursu; 3. představ samotných dívek a chlapců. Těmto perspektivám jsou věnovány samostatné kapitoly. Nyní představím jejich hlavní zjištění.

V kapitole „Školní třída pod genderovou lupou“, věnované interakcím, autorka ukazuje, jak se na první pohled jas-

ná linie mezi maskulinním a femininním začíná komplikovat a rozpíjet, jakmile se začneme dívat na komunikaci ve třídě pozorněji. Maskulinní a femininní identity jsou spíše rozmanité než jasně definovatelné a ohraničitelné a charakteristiky běžně spojované jen s jedním pohlavím se vyskytují i u dětí pohlaví opačného. Autorka se proto zabývala tím, jak dochází k neviditelnosti těchto rozmanitostí a k udržování představy o jasně oddělených kategoriích chlapec/ muž – dívka/žena. Jednou z identifikovaných „strategií“ je neschopnost si odlišností všimnout a interpretovat je způsobem, který se neshoduje s tradiční představou o genderovém uspořádání světa. Jevy, které tento řád narušují, jsou nevědomě přehlíženy, zatímco jevy, které jej potvrzují, jsou naopak zdůrazňovány. Takto si například chlapci za své zlobení vyslouží větší kázeňské postihy než dívky, jejichž zlobení nekonvenuje s představou, že dívky jsou poslušné, a je proto více přehlíženo. Chlapci si tak mohou zhoršovat studijní výsledky, zatímco dívkám je upírána pozornost. Ukazuje se tedy, že absence genderové reflexe ve výuce může negativně ovlivňovat rozvoj dětí.

Kapitola „Moc a bezmoc v diskursu: Analýza hodin sexuální výchovy“ zaměřená na reprodukci genderově stereotypní kultury prostřednictvím diskursu se věnovala zejména silné hierarchizaci maskulinního a femininního. Hierarchizace se projevovala například v pozitivním hodnocení chlapeckého zlobení jako něčeho přirozeného a férového, co nijak neškodí harmonii kolektivu, zatímco dominance dívek ve třídě popisovaná jako „intrikářství“ byla vnímána jako jednoznačně negativní. Hodiny sexuální výchovy představovaly v tomto směru obzvláště zajímavý analytický materiál, neboť přestože jejich hlavní náplň sestávala z témat spojených s reprodukcí (menstruace, početí, porod), ženy a jejich orgány nevystupovaly v aktivní roli na rozdíl od mužů a jejich orgánů. Ženské tělo bylo jen pasivní kulisou pro mužskou akci. Zažitý diskurs se ukazoval jako největší nepřítel snah o genderově netradiční výklad, neboť v jeho

---

*pertů. Mají-li být mentoringové programy efektivní, nelze je dělat tak říkajíc „na koleně“. Pak není ani možné ukázat, že fungují, že mají svůj potenciál. A skutečně, jak bylo možné během workshopu vypořádat, většina prezentovaných programů byla zahájena především díky finanční podpoře ze strany státu (ministerstev či národních grantových agentur) a koordinátorství mentoringových programů tak bylo ustaveno jako práce na plný úvazek, jež vyžaduje adekvátní kvalifikaci.*

*V tomto směru byl pro českou účastnici workshop poněkud deprimujícím zážitkem. Lze si představit, že by například Grantová agentura ČR podpořila celouniverzitní či celorepublikové mentoringové programy pro ženy, jestliže se donedávna zdráhala změnit pravidla, jež vedla k nepřímé diskriminaci mladých výzkumnic, které v době řešení grantu otěhotní? Nebo že by univerzity a výzkumné instituce ustavily samostatné pracovní pozice pro koordinátorky a koordinátory mentoringových programů? Prozatím asi těžko.<sup>1</sup> Na českých univerzitách není dosud standardní součástí jejich organizační struktury ani kancelář pro rovné příležitosti či genderovou rovnost, která představuje hlavního aktéra při zřizování mentoringových programů na zahraničních univerzitách.*

*Zároveň však bylo podnětné zjistit, jak pestré formy a cílové skupiny mohou mentoringové programy mít. V tomto ohledu jsem se shodla s přítomnými Italkami, že tato informace pro nás byla největším přínosem účasti na workshopu, neboť v ČR podobně jako v Itálii není na pořadu dne diskuse o udržitelnosti programů, nýbrž o tom, jak s nimi teprve začít. Osobně jsem měla pocit, že během prezentací neposlouchám o programech a akademickém prostředí ze „sousedství“, ale z jiné galaxie, vzhledem k tomu, že v českém prostředí jsme zvyklí na kreativitu, která se ubírá spíše opačným směrem, tedy na vysvětlování, proč opatření na podporu genderové rovnosti není možné zavádět, nebo ještě častěji na dokazování, že strukturální překážky genderové rovnosti ve vědě neexistují. V takovém případě by však bylo české vědecké prostředí v zahraničí nevídaným unikátem. Bohužel, to zřejmě ne-*

rámci se pro jiný popis velice obtížně hledají adekvátní slova a alternativní metafory.

Poslední kapitola „Gender fiction“ se věnovala představám dívek a chlapců o jejich vlastní genderové identitě a identitě opačného pohlaví (byli vyzváni, aby napsali, co by se stalo, kdyby byli dětmi opačného pohlaví), o jejich dospělosti (měli popsat, co budou dělat, až jim bude třicet let) a interpretacím genderově subverzivní feministické pohádky. Tato kapitola přinesla z mého (i autorčina) pohledu zjištění, které je nejen nejzajímavější, ale především představuje největší potenciál pro genderově citlivou výuku a obecně pro proměnu přístupu k představám o genderu ve společnosti. Děti ve svých výpovědích nepracovaly s genderem jako s přirozeností (jací kluci a holky jsou), ale spíše jako s normou (co musí), což vytváří prostor pro diskusi o původu a smyslu takových norem.

Musím konstatovat, že kniha, v souladu s tím, co avizovala ve svém úvodu, rozhodně není nějakým zjednodušujícím desaterem. Jedná se o velice precizní hloubkovou studii, která odkrývá jemné mechanismy genderové (re) produkce ve vzdělávacím procesu a poukazuje na využitelnost těchto zjištění v pedagogické praxi. Poskytuje inspiraci pro zamýšlení se nad vlastní pedagogickou prací. Pro tuto inspiraci slouží kromě vlastního výzkumu také četné odkazy na další české i zahraniční studie či populárně naučné texty (např. eseje o možnostech pozitivního vyprávění o ženském těle). Autorka se nesnaží generalizovat na příkladu případové studie jedné třídy. To však neubírá její práci na síle. Díky čtivému přístupnému jazyku a konkrétním příkladům ze školní výuky může být navíc přínosná nejen pro výzkumníky a vyučující, ale i pro rodiče, neboť si v ní téměř každý může najít něco, co zná z vlastní zkušenosti. Škoda jen, že autorka provedla pozorování pouze v hodinách jedné vyučující a tří předmětů, pro které je navíc typické, že je děti vnímají spíše jako oddychové. Určitě by stálo za to podívat se, jak to chodí v hodinách méně

diskusních a navíc genderově silně konotovaných, jako je matematika nebo fyzika, a jak komunikují s žáky vyučující muži v porovnání se ženami.

Na publikaci je sympatický také osobní přístup autorky, která se nebojí čtenářům odhalit různé úvahy, pochybnosti a nesnáze, jež výzkum i samotné psaní knihy provázely. Touto „zprávě“, jež se prolíná napříč celou publikací, ale zejména je obsažena v kapitole věnované metodologickým poznámkám, se kniha stává velice zajímavou zejména pro začínající výzkumnice a výzkumníky. Tento osobní reflexivní přístup přispívá i k naplnění ambice publikace být přínosem pro výuku na základních a středních školách. Autorka nesklouzává k mentorování, které může vyučující spíše odrazovat, ale naopak dává najevo, že si je (i na základě vlastní pedagogické zkušenosti) vědoma toho, jak těžká je snaha o změnu vlastního přístupu k výuce a vzdělávací praxe obecně. Zároveň i odkazy na širší kontext vzdělávání, včetně rétoriky národní politiky či obrazů mužů a žen v médiích, připomínají, že vyučující se pohybují v určitém rámci, v němž je složité změny prosazovat.

Širší společenský kontext se do studie dostává i tím, že autorka přihlíží i k jiným kategoriím než jen k genderu. Gender sice představuje hlavní analytickou kategorii, ale vedle ní je věnována pozornost i etnicitě, věku, sociální třídě a jejich vzájemnému působení a posilování při utvrzování stávajícího společenského řádu. Autorka upozorňuje, že zejména ve vzdělávacím procesu je nutné, aby s těmito kategoriemi nebylo nakládáno jako s individuálními charakteristikami dětí, nýbrž jako s charakteristikami sociální struktury. Jako obzvláště silná se ukázala vzájemná dynamika genderu a sociální třídy. Jelikož pro její zevrubnější sledování nebylo v této publikaci místo, autorka se jí chce více věnovat v další výzkumné práci. Pokud ji pojme tak jako sledování genderové reprodukce v každodennosti školní třídy, máme se na co těšit.

---

*bude ten pravý důvod, proč zde na proaktivní politiky genderové rovnosti téměř nenarazíme. A těm, kteří tak často argumentují nepřenosností cizí praxe do českého kontextu, bych doporučila podívat se na tu pestrou nabídku, která v zahraničí existuje, a pokusila se z ní vybrat to nejpřenosnější. Jak ukázaly účastnice workshopu, když se mentoring podaří založit, má sladké plody – pro účastnice a účastníky i instituce. Pro Vaši inspiraci přikládám výčet mentoringových programů prezentovaných během workshopu s adresami jejich webových stránek a přikládám tipy na dvě publikace sítě eument. První představuje příručku pro zakladatele mentoringových programů v akademickém prostředí a druhá se věnuje práci s mentorkami a mentory a možnostem strukturální změny institucí.*

### **Publikace sítě eument**

Establishing Mentoring in Europe. Strategies for the promotion of women academics and researchers  
Ed. eument-net, Fribourg 2008.

Mentoring for change. A focus on mentors and their role in advancing gender equality  
Ed. eument-net, Fribourg 2011.

### **Univerzitní mentoringové programy**

Bayern Mentoring <http://www.frauen-fh.de/frauenprogramme/mentoring.html>

Dorothea Schlözer Mentoring Program <https://www.uni-goettingen.de/en/361579.html>

## PÉČE O NEJMENŠÍ A JAK JE TO DOOPRAVDY...? / KATEŘINA MACHOVCOVÁ HAŠKOVÁ, HANA, SAXONBERG, STEVEN (EDS.) A MUDRÁK, JIŘÍ. 2013.

PÉČE O NEJMENŠÍ: BOŘENÍ MÝTŮ. PRAHA: SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ.

*Péče o nejmenší: boření mýtů* je publikace, jejíž vydání nelze než charakterizovat slovy „konečně!“. Konečně máme v rukou materiál, který přehledně a velmi srozumitelně uchopuje téma péče o nejmenší děti a zásadním způsobem přispívá do vyhocené diskuse o nezbytnosti výhradní mateřské péče a škodlivosti jeslí v Česku.

Tato studie, která je společným dílem sociologa a politologa Stevena Saxonberga, socioložky Hany Haškové a psychologa Jiřího Mudráka, plní především dvě klíčové role: předkládá souhrn aktuálního vědeckého poznání zejména v oblasti institucionální péče o nejmenší děti a usazuje toto téma do širšího společenského – historického i ekonomického – kontextu v Česku i zahraničí, na druhou stranu je i fascinujícím manuálem poučeného čtenáře a čtenářky, kteří chtějí dekodovat veřejné diskuse o tématech, která se nás týkají. Autoři pečlivě analyzují mýty, které v české diskusi identifikovali. Kladou provokativní otázky, poukazují na inherentní paradoxy a nelogičnosti a neúnavně ukazují, jak se některé mediální diskursy tvoří a jak je možné je poctivě dekonstruovat. Umožňují nám rozvíjet dovednost kriticky přistupovat k veřejně vystupujícím odborným autoritám a jejich popularizačním vstupům. Navádí nás k tomu, jakým způsobem klást dotazy, které nám pomohou vyhodnotit věrohodnost informací, jež nám mnohdy s odzbrojujícím sebevědomím předkládají. Je potřeba neustále kultivovat dovednost těmto výstupům porozumět a rozlišit ty, které mají smysluplné odborné základy a které ne.

Jako celek publikace ukazuje, jak náročné je činit dobrá rozhodnutí (nejen) v oblasti rodinné politiky. Představuje dlouhodobou analytickou práci týmu výzkumníků, kteří shromáždili jasné podklady na základě již existujících stu-

dií a přesvědčivě dokládají, na jakých základech stojí v Česku diskuse o péči o malé děti, s důrazem na péči mimo rodinu. Na konkrétních příkladech si připomeneme, že prostor v diskusi o rodinné politice často dostávají především osobní zkušenosti a přesvědčení, odtržená od realizovaných výzkumů či využívající existující výzkumy v přehnaně generalizované podobě. Dalším silným zdrojem je zobecnění klinických zkušeností (zejména psychologů), kteří snadno propagují falešné kauzality – svoje závěry logicky vyvozují na základě toho, jací klienti je navštěvují, a ne na základě toho, jací klienti nemají potřebu k psychologům chodit.

Z genderového hlediska je publikace pozoruhodným dokladem existujícího „kultu mateřství“, který matky svým způsobem adoruje a považuje je za nenahraditelné v péči o malé děti, ale tímto emocionálním vydíráním je uvězní v konkrétně definované roli, která může, ale nemusí být optimální nejen pro ně, ale ani pro ostatní zúčastněné, tedy především pro děti a jejich otce. Možnosti volby v demokratické společnosti by měly ženám i mužům umožnit mnohem širší škálu rodinných rolí, samozřejmě včetně těch navýsost tradičních.

Nyní si alespoň ve stručnosti představme mýty, které autoři identifikovali a které určily strukturu celé knihy.

*Mýtus první: O škodlivosti rané péče o děti.* Tato kapitola je zcela stěžejním textem celé publikace, a pokud ji nemůžete přečíst celou, pak tato část je tou, kterou nelze vynechat. Je zde předložen hutný souhrn aktuálně dostupných výzkumů, které se zabývají vlivem rané institucionální péče na děti, a to zejména v kontextu existujících longitudinálních studií. Autor kapitoly Steven Saxonberg zde otevřeně upozorňuje i na metodologická omezení existujících výzku-

*Interkulturelle Mentoring* <http://www.ia.uni-stuttgart.de/mentoring/>

*Le Réseau romand de mentoring pour femmes* <http://www.unifr.ch/f-mentoring/fr/about>

*LMU mentoring* <http://www.frauenbeauftragte.uni-muenchen.de/mentoring/index.html>

*Mentoring Deutschweiz* <http://www.academic-mentoring.ch/en/home/>

*Mentorinnen Netzwerk* <http://www.mentorinnennetzwerk.de/>

*Menza* <http://www.ugent.be/diversiteitengender/nl/gender/menza.htm>

*REGARD* <http://www.unifribourg.ch/regard/enbref/presentation-09>

*Science Career Net Ruhr* <http://www.scn-ruhr.de/>

*Starting Doc* <http://www.unil.ch/mentoring>

*via: mento* <http://www.mentoring.uni-kiel.de/>

### Literatura

Chandler, C. 1996. „Mentoring and women in academia: Reevaluating the traditional model.“ *The National Women's Studies Association Journal*, Vol. 8, No. 3: 79–100.

Gibbons, A., Morell, V. 1992. „Key Issue: Mentoring.“ *Science, New Series*, Vol. 255, No. 5050: 1368–1369

Lamont, M. 2009. *How Professors Think: Inside the Curious World of Academic Judgment*. Harvard: Harvard University Press.

Nolan, D. 1992. „Women in Statistics in Academe: Mentors Matter.“ *Statistical Science*, Vol. 7, No. 2: 267–272.

mů. Ve stručnosti lze však konstatovat, že předložené studie poukazují na to, že návštěva jakékoliv služby od raného věku na sociální či kognitivní dovednosti dítěte v pozdějším věku buď nemá žádný vliv, nebo má vliv pozitivní. Naznačený vztah vypadá tak, že u dětí s dobrým rodinným zázemím a kvalitní nerodinnou péčí se spíše násobí pozitivní vlivy. Obecně pozitivnější vliv může mít nerodinná péče u sociálně slabších rodin a rodičů, resp. matek, s psychickými problémy, kdy odborná péče může do jisté míry kompenzovat složitou rodinnou situaci a umožnit rodičům více se ve zbývajícím čase na dítě soustředit. Pro většinu dětí se však můžeme jednoduše spokojit s konstatováním, že i velmi rané zahájení nerodinné péče za standardních podmínek nemá na děti žádný zásadní vliv.

To samozřejmě nelze interpretovat jako doporučení k tomu, aby děti byly automaticky do této péče svěřovány, stejně tak není doporučován konkrétní věk pro zahájení vstupu do jeslí či obdobného zařízení. Na druhou stranu závěry první kapitoly mají jasné sdělení pro českou rodinnou politiku: zařízení péče o nejmenší mají v naší společnosti své místo, je možné bez obav je využívat, pokud budeme klást důraz na kvalitu zařízení. V tomto ohledu kapitola zároveň poukazuje na problematické kroky české vlády, která v opatřeních, jež se v poslední době snažila podpořit (sousedská výpomoc, dětské skupiny), poněkud rezignovala na zajištění kvality péče.

*Mýtus druhý: Bylo prokázáno, že z psychologického hlediska jsou jesle škodlivé.* Tato kapitola přesvědčivě poukazuje na to, jak zavádějícím způsobem vstupují do diskuse někteří psychologové a psycholožky. Navazuje tak mimo jiné na zajímavý text profesora Z. Vybírala (2010), který kritizoval mediální vystupování psychologů a úroveň jimi překládaných informací. V kapitole o druhém mýtu autor Jiří Mudrák zásadním způsobem ukazuje, jak dochází k dezinterpretacím klasických prací, ať už jsou to v Česku populární studie profesorů Z. Matějčka a J. Langmajera o psychické deprivaci nebo výzkumy Johna Bowlbyho a Mary

Ainsworth o primární vazbě. Citovaní autoři se na základě těchto zdrojů shodují na škodlivosti jeslí a nutnosti téměř výhradní péče matkou v raném věku dítěte.

Nicméně tyto klasické studie byly realizovány zcela v jiné situaci, než je péče o děti v denních jeslích či obdobných institucích určených pro malé děti, nemluvě o tom, že se nezabývají situacemi, kdy oba rodiče péči o děti sdílejí, a touto optikou tedy nelze tuto alternativu vůbec posuzovat. Pro situace, které iniciovaly uvedené studie, jsou charakteristické dlouhodobá, či dokonce trvalá ztráta rodiče – válka, pobyt v kojeneckých ústavech a dětských domovech, případně pobyt v celotýdenních jeslích. Zásadním způsobem tak opomíjí skutečnost, že v případě, kdy o děti nepečuje výhradně matka, ale jiné osoby (ať už v rodině či mimo ni), pokračuje kontinuita tohoto vztahu, dítě o matku nepřichází a péče v rodině a instituci se doplňují.

*Mýtus třetí: Jesle jsou komunistický výmysl.* Studiem historických pramenů v této kapitole autorka Hana Hašková přesvědčivě dokládá existenci zařízení nerodinné péče o nejmenší dávno před komunistickým pučem. Navíc jako „vedlejší produkt“ poukazuje i na to, že výsledkem „komunistického sociálního inženýrství“ je právě obecně velmi obhajovaná tříletá rodičovská dovolená. Stále dokola je nutné připomínat, jak arbitrárně je argument o „komunistickém výmyslu“ používán v české veřejné diskusi čistě k devalvaci argumentů protistrany.

Velmi zajímavé je i to, že autorka kapitoly poskytuje jasná data o využívání péče v jeslích za komunismu – v nejvyšší míře bylo v jeslích okolo 20 % dětí, tedy výroky o tom, jak jesle poškodily celé generace dětí, nestojí na pevných základech. Navíc od konce 80. let, poté, co komunisté zavedli onu tříletou rodičovskou dovolenou, došlo k jasné preferenci rodinné péče, a to výhradně matkou. Otcům bylo sice od roku 1990 umožněno pobírat rodičovský příspěvek, ale až v roce 2001 získali možnost také nastoupit na rodičovskou dovolenou ze zaměstnání (Maříková, Radimská 2003).

---

Stínová zpráva v oblasti rovného zacházení a rovných příležitostí žen a mužů. 2008. Nadace Open Society Fund Praha.  
Wasburn, M. H. 2007. „Mentoring women faculty: An instrumental case study of Strategic Collaboration.“ *Mentoring & Tutoring*, Vol. 15, No. 1: 57–72.

### Poznámky

**1** Stačí si jen vzpomenout, jak je genderová agenda zajištěna ve státní správě, kde se jí věnují tzv. gender focal points, kteří však většinou mají na starost zcela jiné věci a genderová agenda jim byla jen tak přiklepnuta, aby bylo možné vykázat, že se jí někdo (formálně) věnuje (k tomu např. Stínová zpráva 2008).

### „ŽENY DRŽÍ POLOVINU OBLOHY“: ZPRÁVA Z GENDEROVÉHO SUMMITU 2012<sup>1</sup> / Marcela Linková

Ve dnech 29. a 30. 11. 2012 se v Evropském parlamentu za účasti vrcholných představitelů a představitelů předních evropských výzkumných a vědněpolitických institucí a organizací konal Evropský genderový summit 2012. Kongres organizoval projekt genSET a European Science Foundation a partnerem projektu byla organizace COST (Evropská spolupráce ve vědě a technologiích). Genderový summit 2012 se konal v klíčovém momentu evropské politiky a politické debaty o budoucnosti výzkumu a inovací. Projednávání nového programu na podporu evropského výzkumu Horizont 2020 bylo v plném proudu, COST zavedl nový typ akce, tzv. cílenou síť, a první z nich – genderSTE – byla schválena jen krátce před summitem.

Dalším důležitým závěrem této kapitoly je i upozornění na to, že v českých jeslích, na rozdíl od zahraničí, dlouho převládal spíše zdravotnický aspekt nad pedagogicko-psychologickým, i to je důležitým podnětem pro další tvorbu a proměnu politiky v této oblasti.

*Mýtus čtvrtý: Teprve tříleté děti jsou zralé pro nerodinnou péči.* Ve čtvrté kapitole se Steven Saxonberg a Hana Hašková zaobírají všeobecně sdíleným přesvědčením o tom, že pro nerodinnou péči (v našem kontextu jesle a mateřské školy) jsou zralé až tříleté děti. Ani tento názor se nezakládá na odborných zjištěních. Je pravděpodobně důsledkem (komunistického) oddělení péče v jeslích a péče v mateřských školách. V zahraničí se takto jednoznačně péče o děti mladší/starší tří let neodděluje a autoři nenacházejí ani jednoznačnou vědeckou oporu pro toto rozlišení. Tuto kapitolu by nicméně bylo vhodné doplnit podrobněji analyzovanými výzkumy rané interakce dětí. Ty by mohly dále přispět do diskuse o významu sociálních kontaktů pro nejmenší děti a ještě výrazněji tak nabourat mýtus magické hranice tří let.

Bylo by možné dále rozvinout i naznačený přínos sdíleného rodičovství, a to jak pro děti a muže samotné, tak celospolečensky. Snahy důrazněji posílit roli otců v rodině se v Česku setkávají se silným odporem z konzervativních pozic, ale právě tito aktéři by si měli uvědomit, že jak poukazuje předložená publikace, existují analýzy, které naznačují, že vyšší angažovanost otců v péči o děti je i prevencí rozvodů. Existují i náznaky toho, že vyšší zapojení otců může vést ke snížení rizikového chování dětí v budoucnosti. Nejen v této kapitole by bylo vhodné ještě podrobněji se podívat i na vliv nerodinné péče pro specifické skupiny, jako jsou děti migrantů či děti ze sociálně slabších poměrů.

*Mýtus pátý: O jesle není zájem.* Opět společně se Saxonbergem se Hašková pouští do analýzy existujících průzkumů zabývajících se hodnocením českých jeslí veřejností. Zajímavé je, že o možném přínosu jeslí jsou nejvíce přesvědčeni ti, kdo je využívají. Ti, kdo jsou k roli jeslí skeptičtí, s nimi

zároveň nemívají přímou zkušenost. V každém případě i tato kapitola bourá další populární mýtus. Například statisticky doložený zájem o zápis již dvouletých dětí do školek (a plně jesle) poukazuje na to, že potřeby rodičů rozhodně nejsou ve stávající nabídce nasyceny, neboť se často nedostává ani místo pro tříleté děti. Zda by bylo dostatečné naplnění v souladu s Barcelonskými cíli (30 % dostupných míst pro děti před třetím rokem), samozřejmě není z dostupných dat zřejmé, ale ani ve srovnání s dneškem markantně navýšené kapacity by nezůstaly bez využití a i při nižších populačních ročnících by se místa zaplnila mladšími dětmi.

*Mýtus šestý: Máme na to?* V této kapitole Steven Saxonberg poukazuje na to, že jakkoliv by investice do jeslí či zřízení většího počtu míst v mateřských školách byla (a pro mnoho obcí reálně je) velmi vysoká, tak z dlouhodobého hlediska je v ČR dáván prostor krátkodobé úspoře financí před dlouhodobým profitem. Propad na trhu práce, který zakoušejí české ženy v souvislosti s rodičovstvím, je markantní a kromě zvýšené zaměstnanosti matek by jesle mohly přinést i zásadní úspory vynaložené na oblast aktivního boje s nezaměstnaností. Stranou nesmí zůstat ani fakt, že zejména matky samoživitelky, a tudíž také jejich děti, jsou ve zvýšené míře ohroženy chudobou. Děti ze sociálně slabších poměrů potom častěji mají problémy ve škole. Dostupné zahraniční studie poukazují na to, že čím je investice do vzdělání ranější, tím více se státu později vyplatí v podobě aktivnějšího přístupu k učení a lepší pozice na trhu práce. Lepší vzdělávání od raného věku tak může sloužit i jako nejlepší prevence problematického chování, jako je předčasná ukončení školní docházky.

Nicméně této kapitole by jistě přispělo přizvání dalších autorů, například skupiny v institutu CERGE-EI zabývající se ekonomickými dopady souvisejícími s nízkou zaměstnaností žen s malými dětmi (Kalíšková, Münich 2012).

*Mýtus sedmý: Stávající rodinná politika v ČR má odborná východiska.* Péče o malé děti je v České republice stále téma-

---

*Komisářka pro výzkum a inovace Maire Geoghegan Quinn ve své zprávě s názvem Implementace vědních politik prostřednictvím Horizontu 2020, ERA a Unie inovací reflektovala značný úspěch prvního Genderového summitu v roce 2011. Jako priority vytyčila tři oblasti: 1. zvýšit zastoupení žen v rozhodovacích pozicích, 2. zvýšit zastoupení žen na všech úrovních a ve všech oblastech výzkumu, 3. zahrnout genderovou dimenzi do obsahu výzkumu. Na závěr uvedla, že „na genderovou rovnost neexistuje jeden recept, existuje ale jedna skutečnost, totiž to, že bez genderové rovnosti a uznání talentů žen a mužů není excelence“.*

*Prezidentka organizace COST Dr. Ángeles Rodríguez-Peña se plně postavila za genderovou rovnost. Bylo to poprvé od roku 2001, kdy jsem na zcela zásadním jednání o genderové rovnosti ve vědě od tak vysoce postavené osoby zaslechla slovo „moc“. Rodríguez-Peña uvedla: „Často nám říkají, ať si nestěžujeme, ale my si nestěžujeme, pouze požadujeme rovnost a meritokracii... Musíme získat moc, na moci není nic špatného. O moci musíme hovořit – jak ji získat, jak ji využívat. Způsob, jakým ženy používají moc, se od toho mužského liší.“*

*Ve druhé sekci Zahrnutí genderové dimenze do krajiny výzkumu a inovací promluvil prorektorka Univerzity v Leidenu a členka LERU Steering Group for the Advice Paper on Gender in Academia prof. Simone Buitendijk, dále prof. Teresa Lago z University of Porto, členka ERC Scientific Committee, a Dr. Hans M. Borchgrevink, předseda Working Group Monitoring of the ERA Steering Group on Human Resources and Mobility (EU-SGHRM). Sekci předsedal prezident European Science Foundation a viceprezident Science Europe prof. Pär Omling. Cílem sekce bylo představit iniciativy na podporu genderové rovnosti, které klíčové instituce zavedly s cílem zlepšit organizační a výzkumný výkon, posílit excelenci a pozitivní dopady výzkumu na společnost.*

*Simone Buitendijk představila zprávu Ligy evropských výzkumných univerzit (LERU) s názvem Women, research and universities: excellence without gender bias z července 2012. Ve své zprávě LERU zdůrazňuje: a) podporu na vedoucích místech, b) strukturální*

tem, které vzbuzuje emoce, naposledy například v souvislosti s návrhem Oranžového klubu při ČSSD, který navrhl zvýšit čerpání rodičovského volna otci tím, že by ustanovil určitou povinnost vybrat si stanovený podíl. Aktuální diskuse i předložená kapitola ukazují, že nejde pouze o odmítání institucionální péče o nejmenší děti, ale vůbec o udržení tradičního a domněle ideálního modelu výhradní péče matky. Autoři v poslední kapitole například ukazují, jak málo názorově rozmanitá skupina osob ovlivňovala českou rodinnou politiku a jak je možné, že v jinak poměrně liberálním Česku převládají velmi konzervativní názory oproti zajištění opravdu rovnocenných podmínek pro možnosti volby.

Závěrem je možné konstatovat, že se jedná o skutečně zdařilou, čtivou a srozumitelnou publikaci. Jednotlivé kapitoly jsou navzájem propojené a síla publikace spočívá i v tom, jak její části posilují argumentaci v částech jiných. Velmi oceňuji i explicitní postoje autorů k studované problematice, cílem knihy není radit nikomu, v jakém věku nejlepší dítě umístit do jeslí či školky nebo jaké konkrétní instituce jsou vhodné. Kniha nabízí důsledné „odmytizování“ celé řady témat spojených s péčí o nejmenší děti, poskytuje

informace, které dosud takto pohromadě dostupné nebyly, a to zejména ne široké veřejnosti. Tím nabízí všem od rodičů, přes profesionály v oblasti péče o děti po osoby v rozhodovacích pozicích, prostor pro to, aby jejich budoucí rozhodování bylo informovanější i svobodnější.

#### Literatura

Kalíšková, K., Münich, D. 2012. „Česky: Nevyužitý potenciál země.“ [online]. Praha: Cerge-EI. [cit. 23. 5. 2013]. Dostupné z: <[http://idea.cerge-ei.cz/documents/kratka\\_studie\\_2012\\_03.pdf](http://idea.cerge-ei.cz/documents/kratka_studie_2012_03.pdf)>.

Maříková, H., Radimská R. 2003. „Podpora využívání rodičovské dovolené muži.“ [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR. [cit. 23. 5. 2013]. Dostupné z: <<http://www.vlada.cz/assets/ppov/rada-pro-rovne-prilezitosti/oddeleni/dokumenty/rodicovska-dovolena.pdf>>.

Vybíral, Z. 2010. „Bída pop-psychologie. Selhávání psychologických elit v mediální době.“ [online]. *Lidové noviny*, příloha Orientace, 27. února 2010. [cit. 23. 5. 2013]. Dostupné z: <<http://psych.fss.muni.cz/vybiral/download.php?sekce=4>>.

## DIALOGY O DIALOGU / TEREZA JIROUTOVÁ KYNČLOVÁ

SVOBODA, JAN, ŠTĚCH, ONDŘEJ (EDS.). 2012. *INTERKULTURNÍ VOJNA A MÍR*. PRAHA: FILOSOFIA.

Editorické duo Jan Svoboda a Ondřej Štěch v knize *Interkulturní vojna a mír*, jejíž vydání v loňském roce zprostředkovalo Centrum globálních studií při Filosofickém ústavu AV ČR a Filozofické fakultě UK, přivádí na dialogickou scénu sérii příspěvků, jež se věnují právě tématu dialogu, a sice dialogu interkulturnímu. Ačkoliv titul explicitně pracuje s binaritou války a míru, a tudíž implikuje takřka huntingtonovský

střet civilizací a neslučitelnost a nevyjednatelnost protinázorů na fungování vzájemného stýkání kultur, editorská dvojice odkaz na Tolstého volí vědomě v inspiraci autorovou snahou „o mírové dialogické řešení sporů“ (s. 10). Editori uvádějí publikaci stručnou předmlouvou, uživatelsky jistě vítaná a přátelská je ale především jejich rozsáhlá závěrečná stať, která na třiceti stranách nejen výstižně shrnuje hlav-

změnu pro genderovou rovnost, c) vykazatelnost a d) genderově citlivý výzkum. LERU se zavázalo „pomoci Evropské komisi a komisařce“ v pěti základních oblastech, přičemž jednou z nich je právě genderová rovnost. LERU proto s Evropskou komisí uzavřelo Memorandum o porozumění. „Hlavním důvodem, proč ženy nepostupují do rozhodovacích pozic, je, že máme předsudky, často nevědomé, kvůli kterým je pro nás obtížně představitelné, že by ženy mohly být stejně dobré jako muži,“ uvedla Buitendijk.

Teresa Lago ve své přednášce Integrace doporučení v oblasti genderové rovnosti do Praktik Evropské výzkumné rady (ERC) představila statistiky úspěšnosti grantů udělených ženám (14 % žádostí o ERC granty pro zkušené výzkumné pracovníky podávají ženy, 12 % grantů ERC pro zkušené výzkumné pracovníky je uděleno ženám, v případě grantů ERC pro začínající výzkumné pracovníky je to 29 %, resp. 25 %). Míra úspěšnosti žen je tak vždy nižší než u mužů a ERC si klade otázku, kde v systému dochází k chybě. Analýzy ERC také ukazují, že ženy mají větší tendenci než muži najímat ženy (v případě, že hlavním řešitelem je žena, 47 % výzkumného týmu tvoří ženy ve srovnání s 35 % v případě řešitelů-mužů). ERC ustavilo čtyři pracovní skupiny, z nichž jedna je věnována genderové rovnosti (ostatní vztahům s průmyslem, otevřenému přístupu a mezinárodní strategii). Nový plán rovnosti ERC na období 2014–2020 bude přijat v roce 2013. V této souvislosti stojí za připomenutí argumentace předsedy GA ČR a sociologa prof. Petra Matějů, který Národní kontaktní centrum – ženy a věda ve svém dopise z 2. 3. 2012 informoval, že GA ČR si statistiky úspěšnosti vytváří pouze pro interní účely a „nejsou určeny pro zveřejnění [...]. Ve všech případech by to totiž mohlo být považováno za diskriminační, a celý proces by to z hlediska jeho hlavních cílů diskvalifikovalo.“ Jak se tedy ukazuje, Evropská výzkumná rada na zveřejňování statistik podle pohlaví zjevně nahlíží naprosto odlišně než GA ČR a chápe je jako součást veřejné vykazatelnosti své činnosti a své odpovědnosti vůči akademické komunitě.

ní teze jednotlivých příspěvků, nýbrž je i zasazuje do širšího teoretického a analytického rámce. Závěrečná diskuse tedy do značné míry plní úlohu resumé, recenze i průvodcovské mapy sloužící k orientaci po celém titulu.

V souvislosti s progresí globalizace a s houstnoucím propojením postupně všech světových regionů do plurality různě provázaných planetárních vztahových sítí a s ohledem na ústup unilateralistického vnímání světa, kde je centrum politické i symbolické moci, rozhodování a reprezentace vždy vztahováno k jedné dominující supervelmoci, se před lidskou civilizací a mnoha jejími kulturami – jak tyto základní pojmy pro účely svých dvou rozvah definuje Marek Hrubec – předestírají otázky na způsoby, jak mohou (mimo jiné) evropské, severoamerické, islámské či konfuciánské kulturní okruhy dosáhnout vzájemného uznání, pochopení a ideálně také shody na podmínkách společné koexistence v takovém multilaterálním světě. Kromě vzrůstající komplexnosti a usouvztažnění dnešní civilizace je nutné, jak editoři naznačují, mít také na paměti skutečnost, že stávající společenské struktury a instituce mohou snadněji podléhat neanticipovaným zvrátům, které mohou nepříznivě ovlivnit nejen místní úroveň a pospolitost, nýbrž i celospolečenské – a přihlédneme-li i k závislosti člověka na životním prostředí, což je téma v tomto kontextu předkládanou knihou smlčené – celoplanetární, environmentální klima.

Vzpomeňme v této souvislosti na přetrvávající ekonomický propad západních ekonomik a spory o nástroje k jeho řešení a v kontrastu k tomu vzrůstající se trhy brazilské a indické, stejně jako rozsáhlé politické a společenské změny nastalé v oblasti Středního východu a Severní Afriky v návaznosti na tzv. Arabské jaro. V podobných vypjatých či krizových situacích s potenciálem globálního dopadu, jenž může vést k rozkolísání více či méně stabilních regionů, se idea interkulturního dialogu nabízí jako po všech stránkách svobodný, necenzurovaný a transpa-

rentní prostor pro teoretickou, filosofickou a společenskovědní rozvahu, na níž by participovaly rozličné kulturní okruhy takovým způsobem, aby lidskou civilizaci (v ideálním případě) vybavily nástroji, jak nečekané krize zvládat a vzniklé spory kultivovat tak, aby se nezvratily do otevřených válek a násilných konfliktů. Interkulturní dialog má v návaznosti na debatu o politikách uznání, představených například Charlesem Taylorem, Nancy Fraser či Axellem Honnethem, přispět ke vzájemnému respektu a uznání jednotlivých kultur. Třebaže se tedy publikace věnuje právě takovým teoretickým úvahám, snaží se autorský tým reflektovat aplikovatelnost a realizovatelnost svých myšlenek v praxi, ať už se jedná o oblast vyjednávání obsahu lidských práv, jako je tomu v případě příspěvků Marka Hrubce, nebo o vlastní způsob vedení dialogu.

Je-li na *Interkulturní vojně a míru* něco výsostně reprezentativního, pak se bezesporu jedná o dokonalé souznění formy a obsahu knihy. Kniha zevrubně rozebírá téma (interkulturního) dialogu a současně obsažené stati mezi sebou do dalších dialogů vstupují. Diskusi inicioval článek již uvedeného Marka Hrubce *Předpoklady interkulturního dialogu o lidských právech*, původně uveřejněný již v roce 2008. Text rozpoutal řadu polemických i souhlasných, nicméně téma šířeji rozvíjejících reakcí, a kniha tedy de facto funguje jako platforma, jež dialogické články sdružuje a současně je vzájemně dává do kontrastu. Díky této podle mého názoru šťastné konstelaci titul plasticky modeluje různé pohledy na téma interkulturního dialogu a umožňuje i tematizovat obavy, zda či za jakých podmínek může být interkulturní dialog ne/úspěšný.

Hrubcův úvodní článek pracuje s kulturami jako v čase se proměňujícími entitami, jež jsou významné pro životy svých členů a členek, rozeznává je v jejich vnitřní heterogenní povaze a současně si uvědomuje vzájemnou odlišnost takových kultur mezi sebou. Je si vědom přítomnosti možných konfliktů vyplývajících ze vzájemných kulturních od-

---

*Třetí sekce s názvem Podpora vědy a inovací prostřednictvím inkluze: Genderový faktor se nesla v duchu National Science Foundation (NSF) ze Spojených států amerických. Prezident NSF Dr. Subra Suresh se kromě aktivit NSF na podporu diverzity zmínil i o iniciativě Michelle Obama na podporu kombinace kariéry a soukromého života (tzv. Career-Life Balance Initiative). Díky této iniciativě budou moci výzkumnice a výzkumníci NSF odložit nebo přerušit řešení grantu NSF na jeden rok, aby se mohli starat o narozené dítě a naplnit tak svoje rodičovské povinnosti. Délka jednoho roku je přitom v kontextu americké kultury, kde je běžné, že profesně orientované a pracující ženy zůstávají s dětmi po porodu doma pouze několik měsíců, či dokonce týdnů, skutečně významná. V sekci dále vystoupila prof. Mary Ann Mason z Právnické fakulty University of California v Berkeley s přednáškou Mají děti vliv? Svůj příspěvek uvedla tím, že se označila za „feministku“ – i to bylo poprvé, kdy tak někdo učinil na takto významné akci. Její výzkum prokazuje negativní dopad rodičovství na kariérní uplatnění žen ve vědě – ženy sice vstupují do vědecké profese, ale potom z ní jaksí vypadávají. Analýza databáze čítající více než 160 000 držitelů titulu PhD. od roku 1973 ukazuje, že 12 let po doktorátu má tzv. tenure (stálou pozici) 77 % mužů, 53 % žen, které měly děti na počátku kariéry, a 65 % žen, které měly děti později nebo děti vůbec nemají. Mason hovořila také o „cikánských vědcích v akademickém světě“ (gypsy scholars of the academic world). Jde o lidi, kteří nemají trvalou nebo tenure pozici. Ukazuje se, že v rostoucí míře jsou nejisté pozice zastávány matkami (vdané ženy s dětmi tvoří 47 % na těchto pozicích). Analýza prof. Mason také ukazuje, že v případě vdaných matek je o 35 % nižší šance, že vstoupí do tzv. tenure track pozic (pozic vedoucích k získání stálého místa) než u ženatých otců. Šance, že vdaná matka dosáhne stálé pozice, je o 27 % nižší než u ženatých otců. Neprovdané matky jsou na tom lépe než vdané matky. Ženatí muži jsou na tom lépe než všechny ostatní skupiny, dokonce i než svobodní muži. Vysoký počet žen se proto rozhodne děti nemít – pouze jedna ze tří žen se stálou pozici*

lišností, toto nebezpečí lze však podle autora omezit prostřednictvím vzájemného uznání, jež může v ideálním případě vést k uvědomění si přináležitosti všech subjektů k tzv. transkulturní pospolitosti. Hodnotová shoda, k níž by dialog napříč kulturami mohl přispět, by v rámci takové transkulturní pospolitosti mohla najít vyjádření právě v otázce společných lidských práv.

Bezprostředně navazujícím textem je k možnostem interkulturního dialogu nejvíce skeptická stať z pera Petra Bláhy *K pojetí interkulturního dialogu aneb varování před dogmatizací konformních předpokladů*. Autor zde vyslovuje obavu, že Hrubec přeceňuje význam principu uznání, neboť ten je natolik ukotven v západním modu myšlení, že jeho propagace v rámci interkulturního dialogu může být kontraproduktivní, jelikož může být chápána jako forma kulturního imperialismu. Bláha zároveň pochybuje, že interkulturní dialog je adekvátním nástrojem k řešení současných inter/kulturních problémů, neboť hrozí, že si téma pro sebe „unes“ a přizpůsobí technokratická sféra, čímž dojde k ještě většímu celospolečenskému konformismu *vis à vis* globalizaci a komodifikaci. S tímto Bláhovým varováním se později v knize identifikuje Zdeněk Vopat ve svém článku *Interkulturní dialog ano, ale jakou formou?*, nicméně souhlasí s Hrubcem, že projekt interkulturního dialogu může „oslabit tendenci řešit civilizační a kulturní konflikty násilnou cestou“ (s. 113). Především si však klade otázku po vlastní metodologii vedení interkulturního dialogu. Vopat je toho názoru, že participace na dialogu by měla být otevřena zcela všem a žádné téma by nemělo být tabuizováno. Otázka reprezentace, respektive participace na dialogu je blízká i textu Ondřeje Štěcha *Dialog sekulárních a religiálních perspektiv*, který prostřednictvím Habermasových tezí problematizuje Rawlovu představu, že veřejná debata má být umožněna všem, kdo dokážou svá stanoviska vyjádřit srozumitelným, a tedy sekulárním jazykem. Podle Habermase je toto neférový přístup vůči těm osobám, jejichž

determinujícím identitárním prvkem je náboženská víra. Je to právě dialog mezi sekulárním a náboženským jazykem, jež tvoří pozadí Štěchovy rozvahy o interkulturním dialogu.

Editoři v návaznosti na Bláhovu polemiku poskytují prostor znovu Hrubcovi, aby ozřejmil teze z původního článku, je to však Jan Svoboda v textu *K chápání interkulturního dialogu aneb varování před dogmatizací negativity*, komu se daří vyhmátnout největší slabinu Bláhova příspěvku, a sice fakt, že autor nepřichází s alternativami či řešeními, jak konfliktům vyvěrajícím z lidské agresivity či prohlubujícím se globalizačním tendencím vzcházejícím z lidské konformity předcházet.

S rozsáhlým zamyšlením přichází Martin Profant v článku *Jakou kulturu potřebuje interkulturní dialog o lidských právech*. Autor v návaznosti na Hrubcův inspirativní text znovu otevírá debatu nad terminologií týkající se jak možnosti definování dialogu, tak definování konceptu kultury. S kulturou následně pracuje jako s ideálním typem, jenž umožňuje myslet na možnosti i limity vzájemného spolupůsobení kultur a vyjednávání jejich porozumění světu. Jako žádoucí prostředí pro uskutečňování interkulturního dialogu shledává stát, neboť ten představuje entitu schopnou a způsobilou k vymáhání demokraticky ustavených práv. Státem zde však musí být myšlen spíše jistý ideální typ státu, s ohledem na kontext knihy nejspíše transkulturní stát, neboť skutečnost, že síla národního státu s rostoucími globalizačními, především ekonomicky orientovanými tendencemi umdlévá, je připomínána napříč knihou.

Se zcela novým konceptem transmodernity pak v inspiraci dílem Enriqua Dussela, latinsko-amerického proponenta dekoloniálního myšlení, přichází Ondřej Lánský v příspěvku *Transmodernita jako východisko a aplikace interkulturního dialogu*. V souladu s Dusselem Lánský ukazuje, nakolik západní kolonialismus a z něj vyplývající boom evropského kapitalismu ovlivnily západní vnímání moderni-

---

*ci má děti. U žen je také mnohem nižší pravděpodobnost, že se provdají. Dvanáct let po doktorátu je u žen dvakrát vyšší pravděpodobnost než u mužů, že budou svobodné. Prof. Mason uvedla, že v současné době roste nutnost tuto problematiku řešit – z hlediska dvoukariérových partnerství, péče o děti, zavádění pozic směřujících ke stálému pracovnímu místu také na částečný úvazek a možnost přerušení doby pro dosažení tohoto stálého místa.*

*Šedmá sekce se věnovala integraci genderové dimenze do obsahu výzkumu a inovací a vystoupily na ní prof. Martina Schraudner, profesorka genderu a diverzity v organizacích na Fraunhofer-Gesellschaft a Technické univerzitě v Berlíně, prof. Marie Vahter z Ústavu environmentální medicíny Karolinska Institutu ve Švédsku a Dr. Inger Jonsson z Univerzity v Uppsale a Švédské rady pro pracovní život a sociální výzkum. Dr. Jonsson představila kvalitativní studie provedené ve Výzkumné radě, které názorně ukazují, že „excelence je vyjednáváním konceptem“ – něčím, co není pevně dáno, co se vždy v konkrétních podmínkách vyjednává. Výsledky ukazují, že „faktory, které jsou považovány za důležité pro hodnocení mužů a žen, kteří se ucházejí o grant, se liší“. Reakce Výzkumné rady byla taková, že tyto studie nejen rozšíří, ale hlavně zajistí trénink pro vlastní zaměstnance z oblasti genderových expertek a expertů tak, aby sami mohli provádět tento typ analýz průběžně. Pokud jsou na ženy a muže aplikována různá měřítka a za relevantní pro hodnocení jsou považovány rozdílné věci, jak mohou ženy spravedlivě s muži soupeřit? Prof. Marie Vahter se věnovala otázce, zda jsou ženy a muži stejně citliví k látkám znečišťujícím životní prostředí – environmentálním polutantům. Začala příkladem onemocnění itai-itai, které se objevilo po druhé světové válce v Japonsku a postihovalo stárnoucí ženy, které z důvodu osteoporózy trpěly několikačetnými frakturami. Onemocnění vznikalo v důsledku znečištění, specificky otravou kadmiiem, které do řek vypouštěly těžařské společnosti a které způsobovalo řidnutí kostí a selhání ledvin. Velice dlouho ale nebyla problému věnována pozornost, ne-*



ty a modernizace mimo region Evropy, respektive Severní Ameriky. Dusselova transmodernita je konceptem, který výrazně pracuje s jinakostí, kterou západní myšlení tradičně vytěsňovalo, a bere v potaz zkušenost kolonizace a útla-ku, jež informují normativitu uspořádání příštího soužití lidstva. V nikoliv nepodobné linii se pak nese text Milana Kreuzziegera *Globalizace, bujení hybridů a kritický transkulturalismus*, jenž v kontextu konceptuální výbavy z oblasti například postkoloniálních studií poukazuje na rozpouštění mocenských binarit utlačovatel – utlačovaný a všímá si výrazné vnitřní diverzifikace či lépe řečeno hybridizace uvnitř kultur. Tuto diferenciaci nazývá transkulturalitou, v jejímž rámci lze nehierarchicky propojovat sociální i kulturní politiky a umožňovat tak vzájemný intrakulturní i interkulturní dialog.

Ačkoliv se *Interkulturní vojna a mír* věnuje tématu dialogu mezi kulturami, čímž současně nemůže nepředjímat otázku, kdo bude za tyto kultury dialog vést a participující pospolitosti reprezentovat, vykazuje publikace současně i malý paradox, a sice dva autorské tokeny. Autorství jen jednoho příspěvku leží za hranicemi západní kultury. Při vědomí toho, že i česká kultura je vnitřně heterogenní, je však škoda, že v knize k tématu interkulturního dialogu zaznívá jen jeden hlas „odjinud“, třebaže mimoevropské inspirace zaznívají například v Lánského a Kreuzziegerových státech.

Konkrétně se jedná o krátký příspěvek iránského filozofa Mostafy Younesieho *Dialog mezi civilizacemi, spravedlnost a politické myšlení*, který pro účely publikace přeložil Ondřej Štěch. Younesieho stěžejní tezí týkající se dialogu je moment citového naladění všech stran vedoucích dialog. Autor je přesvědčen, že jediné přátelské naladění a vzájemný respekt jsou východisky pro úspěšně vedenou debatu, ať už se jedná o debatu intercivilizační či intracivilizační (s. 120).

Druhým tokenem, respektive tokenkou, jež zpřítomňuje otázku reprezentace nikoliv nutně s ohledem na kulturní příslušnost, ale s ohledem na genderové rozložení autorského týmu, je příspěvek jediné participující ženy, Zuzany Uhde, s titulem *K významu interkulturního dialogu pro práva žen*. Uhde si vhodně všímá skutečnosti, že různé politické ideologie strategicky instrumentalizují femininitu podle svých vnitřních cílů. Pokud na straně jedné například různá nacionální hnutí na ženách demonstrovala civilizovanost a vyspělost daného etnika či skupiny, mohou být dnes tak často medializované kauzy související s ženskými právy využity k argumentaci, že interkulturní dialog není mezi různými pospolitostmi reálný (s. 146). Autorka se od takových závěrů distancuje, nicméně zdůrazňuje, že je třeba genderově citlivou agendu udržet uvnitř interkulturních, ale i intrakulturních debat. Současně v této věci ale neapeluje jen na potencionální mluvčí participující v těchto dialogích, ale v návaznosti na Alison Jagggar také na vlastní feministickou komunitu – a především na tu západní –, jež by měla kriticky reflektovat vlastní mocenská postavení a privilegia, která mohou v důsledku komplikovat narovnání nerovností na straně žen z ekonomicky a sociálně oslabených částí světa.

*Interkulturní vojna a mír* je v českém kontextu ojedinělým příspěvkem k debatě, která v našem prostředí zatím spíše dřímá, ačkoliv v zahraničí je otázka interkulturního dialogu často probíraným tématem. Jsou to ale právě takové publikace, jež pro českou společnost zviditelňují vnitřní pestrost naší pospolitosti a upozorňují i na její proměny, které přináší globalizující se svět. Současně nás kniha implicitně také upozorňuje na to, že češtinu neznamena nutně (jenom) češtinu jako mateřský jazyk či bílou pleť, ale že i naše kulturní identita se bude nadále proměňovat. Nejen o těchto proměnách bychom měli být s to vést intrakulturní i interkulturní dialog.

---

boť onemocnění postihovalo zejména chudé, podvyživené, stárnoucí ženy. Tento případ srovnala s jiným problémem, kdy se zhruba před 10 lety objevil problém se změnou pohlaví u ryb. Okamžitě se začala rozvíjet environmentální toxikologie, zaměřená zejména na ryby, u kterých docházelo ke změně pohlaví. „Vědce to [změna mužského pohlaví] začalo trápit, a na výzkum šly obrovské sumy peněz. Bylo to neuvěřitelné, mnohem více peněz.“ V roce 2005 se začala švédská vláda ptát, zda jsou ženy vůči negativním dopadům chemikálií chráněny stejně jako muži. Existuje ale jen málo dat, výzkumy se provádějí pouze na samcích, in vitro studie také pracují často pouze se samičím materiálem. Testy toxicity se sice musejí provádět jak na samcích, tak samicích, ale data jsou jen zřídka vyhodnocována. Do výzkumů je nutné zavést genderovou dimenzi na všech úrovních: pokusných zvířatech, buněčné úrovni a klinických testech na lidech. „Máme právo na informace. Jako konzumenti a konzumentky a občané a občanky máme právo vědět, zda se u nás projeví větší nebo menší vliv na zdraví, a jakou máme volbu,“ uzavřela.

V poslední diskusní sekci vystoupili Curt Rice, prorektor pro výzkum na Univerzitě v Tromso, a již zmíněná prof. Simone Buitendijk. „Ženy drží polovinu oblohy,“ řekl Curt Rice. „Problémem číslo 1 moderního světa je nerovná pozice žen ve společnosti.“ Uvedl, že se potýkáme se dvěma základními problémy: „Ženy jsou diskriminovány, ve vědě se projevují hojně rozšířené předsudky. Začíná to velmi brzy... Pak je zde problém recenzního řízení v časopisech, editoři mají obrovskou moc. Předsudky se projevují v kariérním postupu, v šancích na publikaci odborného článku a v šanci získat grantovou podporu (panely ERC jsou také předpojaté). Ženy se na každém kroku musejí potýkat s drobnými předsudky, ale na konci je z toho jedna obrovská překážka. Druhým problémem je obsah znalosti, který není genderově neutrální. Věda se prostě z velké části zaměřuje pouze na jednu část populace, muže. Co to znamená? Nežijeme ve světě, ve kterém bychom měli žít. Technologie, medicína... Jsou dobré i pro ženy, nebo pou-

## CO VŠECHNO MOHOU O POLITICE VYPOVĚDĚT VOLBY? DISKURSIVNÍ ANALÝZA KAMPANÍ PŘED SLOVENSKÝMI VOLBAMI V BŘEZNU 2012 /

VERONIKA ŠPRINCOVÁ

MAĎAROVÁ, ZUZANA, OSTERTÁGOVÁ, ALEXANDRA. 2013. POLITIKA VYLÚČENIA A EMÓCIÍ. ASPEKTY PREDVOLEBNEJ KAMPANE 2012. BRATISLAVA: ASPEKT.

Nakladatelství Aspekt vydalo v rámci projektu s pracovním názvem „Rodové aspekty politickej komunikácie“ v ediční řadě Aspekty další soubor původních textů dvou autorek – Zuzany Maďarové a Alexandry Ostertágové, který volně navazuje na předchozí publikaci s názvem *Politiky a političky. Aspekty politickej subjektivity žien*. Tentokrát se autorky ve dvou textech zaměřily na analýzu kampaní před slovenskými parlamentními volbami na jaře 2012. Zatímco Alexandra Ostertágová analyzuje předvolební programy stran a soustřeďuje se zejména na pojetí občanství v nich obsažené, resp. na pojetí občanky či občana, Zuzana Maďarová zkoumá „živější“ materiál – předvolební mítinky dvou nejvýraznějších politických stran.

Oproti předchozímu sborníku je tato publikace ještě kompaktnější, i když se již nezaměřuje pouze na gender, ale i na další roviny společenského znevýhodnění na jedné straně a na straně druhé na různé aspekty politické komunikace využívané v předvolební kampani. Autorkám se opět podařilo zpracovat velmi aktuální téma originálním způsobem s dobrým ukotvením v teoriích i metodologii a s obecnějším přesahem.

V první stati s názvem *Kto je občan. Konštrukcia občianstva v programoch politických strán* prezentuje Alexandra Ostertágová výsledky své analýzy předvolebních programů všech kandidujících subjektů, přičemž se soustřeďuje zejména na způsob, jakým konstruují (ať již explicitně či implicitně) představu občana či občanky. Kromě různých předpokláda-

ných společenských, demografických a etnických charakteristik nebo sexuální orientace občanů a občanek zde velmi výrazně vystupuje dichotomie soukromé a veřejné sféry.

Kritika oddělování veřejné (konotované jako mužské) a soukromé (konotované jako ženské) sféry se v rámci feministického myšlení tradičně objevuje právě v souvislosti s obecnější kritikou klasických přístupů k otázce občanství. Cílem této kritiky bylo především jeho liberální pojetí, a to na základě tvrzení, že podporuje nerovné podmínky ve společnosti. Klíčovými body argumentace bylo poznání, že liberální představa spočívá v univerzálním pojetí občanství – „všichni občané jsou si rovni“ –, které je založeno jednak na *falešné univerzalitě* a jednak na základní představě dvou *oddělených sfér*, veřejné a soukromé.

Susan Moller Okin, jedna z nejvýznamnějších feministických kritiček konvenčního liberálního přístupu, upozorňuje na skutečnost, že subjektem ve veřejné sféře je explicitně (nebo v novějších teoriích implicitně) osoba mužského pohlaví, nebo přesněji muž jakožto hlava domácnosti (Okin 1998: 118). Tento problém však nelze překonat pouhým užitím genderově neutrálního jazyka. To samo o sobě totiž neznamená skutečně reflektované zahrnutí žen do konkrétních teorií.<sup>1</sup> Zpravidla jde spíše jen o formální změnu, která směřuje k falešnému univerzalizmu<sup>2</sup> a zakrývání předpokladů vlastního myšlení (Okin 1998: 120n).

Ostertágová ve své důkladné analýze ukazuje, že se implicitní předpoklad aktivního *mužského* subjektu ve veřejné

*ze pro muže? Skutečně zabíjíme ženy, ztrácíme životy, protože nepřemýšlíme o ženách. Špatně sloužíme polovině lidstva, což je věc, kterou musíme urychleně řešit. Potřebujeme politiky, potřebuje grantové agentury, parlamenty, Evropský parlament a Evropskou komisi, aby se do toho vložily a začaly konat. Potřebujeme formální politiky, za kterými budou následovat finance,“ uzavřel prorektor.*

### Poznámky

**1** Text je zkrácenou verzí zprávy z konference, která byla publikována v newsLetteru 3/2013 Národního kontaktního centra – ženy a věda Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i. Zpráva je přetištěna se svolením redakce.

### RODOVÁ ROVNOST V AKADEMICKÝCH A VÝSKUMNÝCH INŠTITÚCIÁCH: PROJEKT GENDERA / Alexandra Bitušíková

*Moje dlhodobé pôsobenie v akademickom prostredí a osobný aj odborný záujem o rodové otázky ma priviedol k účasti vo viacerých európskych iniciatívach a projektoch, ktorých cieľom bolo a je sledovať štruktúrálnu-inštitucionálne, sociálne a kultúrne faktory, ovplyvňujúce kariérne cesty a postupy žien, ako aj ich účasť v rozhodovacích orgánoch akademických a výskumných inštitúcií. Jeden z nich, projekt 7. rámcového programu GENDERA (Gender Debate in the European Research Area; www.gendera.eu), sa v rokoch 2009–2012 sústredil na sledovanie tejto problematiky v deviatich krajinách (Grécko, Izrael, Maďarsko, Nemecko, Rakúsko, Sloven-*

sféře objevuje nejen v teoriích, ale i v politické praxi – konkrétně v programech politických stran. Z její analýzy vyplývá i to, že politické strany stavějí i na obecnějších dichotomiích vytvářejících dvě kategorie – my a oni. Klíčovou roli zde sehrává pojem *slušnosti*, který je pevně propojen s (ekonomickou, tedy veřejnou) aktivitou. Pasivita je legitimní pouze u určitých skupin obyvatel a obyvatelek: u dětí, seniorů a senierek, nemocných a sociálně potřebných.

Důležitou dělicí linií se přitom zdá vůle pracovat, příp. obětovat účast na pracovním trhu „vyššímu cíli“ v podobě péče o rodinu a domácnost, která je spojena právě se ženami. Paradoxní přitom je, že aktivita občanů a občanek, voličů a voliček ve veřejné sféře je redukována na trh práce, rodinu (definovanou jako heterosexuální) a účast ve volbách. Další participace na rozhodování o věcech veřejných, tedy aktivní účast ve sféře politiky, se zdá být nežádoucí. A tak, ačkoli je předpokládaným ideálem ekonomicky aktivní občan(ka), občanství jako takové je konstruováno jako pasivní.

Ačkoli se autorka zaměřuje pouze na obsah volebních programů a konstrukce občanství v nich, vyvolává její analýza otázky spojené i s těmi, kdo tyto politické diskursy nesou. Implicitně se tu tedy objevuje nejen rovina politických aktérů a akterek, občanů a občanek definovaných ekonomickou aktivitou, ale i rovina politických reprezentantů a reprezentantek, kteří se prostřednictvím volebních programů prezentují a vypovídají mnohé i o sobě samých.

Pokud se v kampani objevily nějaké rozdíly, byly dány ideologickými kořeny jednotlivých stran, nikoli genderovými charakteristikami kandidujících, což naznačuje i obrazový materiál. Nepřímo se zde tedy dekonstruuje představa žen jakožto prvku kultivujícího politiku. Kandidátky nijak nevybočovaly z obecného vykreslování *slušných* občanů a na billboardech vyzývajících k boji proti „příživníkům“ se vedle sebe objevují muži i ženy. Na jedné straně tak kampaně stavěly na genderových stereotypch a konstruovaly rodinu jako společenství muže-živitele, ženy-pečovatelky a dětí,

na straně druhé však implicitně rozdílnost žen a mužů a jim připisovaných vlastností popírají.

Ačkoli se ženy i muži bez rozdílu identifikují s různými politikami a konstrukcemi občanů a občanek, přece jen mezi nimi existují rozdíly, což naznačuje druhá stať obsažená v knize – *Sex, vtipy a pop rock. Mítingy politických stran Smer-SD a SDKÚ-DS* –, jejíž autorkou je Zuzana Maďarová. Ta se již nezaměřuje na „statické“, jednosměrně komunikující volební programy, ale na „dynamické“ předvolební mítinky, které poskytují větší či menší prostor pro interakci s voliči a voličkami.

Maďarová důkladně analyzovala záznamy celkem čtyř mítinků dvou politických stran: Smer-SD a SDKÚ-DS v Prešově, Bratislavě (Smer-SD) a Nitře (SDKÚ-DS). Zaměřila se přitom na jejich celkovou strukturu i na podobu jednotlivých částí. Ústředním bodem analýzy jsou pro politiku poněkud atypické aspekty – humor a metafora.

Autorka přináší nepřilíš optimistické svědectví o tom, nakolik pevnou součástí politických kampaní je sexismus. Vtipy, které zaznívaly v neformální části setkání, byly založeny na genderových stereotypch (nebo dokonce archeotypch), což je paradoxní v situaci, kdy byly přímo spojeny s oslavou Mezinárodního dne žen. V této souvislosti je zarážející i prohlášení Roberta Fica, že „nebude jednoduché zkombinovat politiku a oslavu svátku žen“, který je z podstaty politický a připomíná boj za práva žen.

V porovnání s předchozí publikací *Politiky a političky. Aspekty politické subjektivity žien* se rysují vedle maskulinního pojetí politiky i posuny, které ve slovenském politickém diskursu nastaly po pádu vlády Ivety Radičové, první ženy ve funkci slovenské premiérky. Zdá se, jako by se s kritikou její osoby, politiky a vlády spojilo i uznání žen jako rovnoprávných politických akterek – na mítincích ostatně Smer-SD reprezentovali výhradně muži. SDKÚ-DS zastupovaly hned dvě ženy, což se však nijak pozitivně neprojevovalo v celkovém diskursu, který reprodukoval představu politiky jako mužské domény.

*sko, Slovinsko, Španielsko a Taliansko). Cieľom projektu bolo sledovanie participácie žien vo vede a výskume vo vybraných krajinách, identifikácia a zber dobrých praktík adresujúcich bariéry brániace zvýšenej účasti žien v riadiacich pozíciách a v kariérnom raste. Na základe týchto výsledkov národné expertné skupiny pripravili návrh konkrétnych národných odporúčaní a opatrení pre univerzitné, vedecko-výskumné a riadiace politické štruktúry, ktoré majú viesť k zvýšeniu povedomia o probléme a k odstráneniu bariér brániacich rovnej účasti a kariérnemu postupu žien a mužov vo vede a výskume.*

*Projekt GENDERA bol jedným z projektov podporených v rámci 7. rámcového programu Európskej komisie ako Coordination and Support Action, čiže jeho primárnym cieľom nebol výskum, ale skôr iniciácia národných dialógov (na základe existujúcich výsledkov výskumov a dobrých praktík) a akcií, „ušítych na mieru“ každej krajiny. Ciele projektu GENDERA sledovali v prvej fáze identifikáciu, zbieranie a selekciu relevantných dobrých praktík zo zúčastnených krajín a následne pretavenie týchto vedomostí do národných odporúčaní pre akademické a výskumné inštitúcie, ale aj politické orgány. Identifikácia dobrých praktík vychádzala z piatich princípov a kritérií, na ktorých sa dohodli členky a členovia konzorcia projektu: dokázateľná úspešnosť, udržateľnosť, systematický prístup, transfer a inovatívnosť. Na základe spoločného rozhodnutia sledovali projektoví partneri iniciatívy, ktoré boli implementované v inštitúciách od 1. mája 2004, keď sa Európska únia rozšírila o desať nových štátov. Ich úlohou bolo zrealizovať prieskum existujúcich rodových iniciatív (dotazníky, emailová komunikácia, inštitucionálne výročné správy, hodnotiace správy, projektové výstupy, monitorovacie záznamy, súbory dobrých praktík atď.) a následne kvalitatívny výskum v každej inštitúcii, ktorá rodovo-relevantnú iniciatívu implementovala. Hĺbkové rozhovory s predstaviteľmi inštitúcií umožnili detailne analyzovať každú iniciatívu. Ak iniciatíva spĺňala požadované kritériá, bola zaznamenaná do jednotného dotazníkového formulára a zaradená do projektovej databázy. Inici-*

Oproti komunálním volbám, které byly analyzovány v předchozí knize, se obsah částečně proměnil – zatímco mužský kandidát na primátora Bratislavy za Smer-SD kladl v roce 2010 velký důraz na participaci občanů a občanek a na inkluzivitu, ženská kandidátka nominovaná SDKÚ-DS vystupovala spíše v roli „velké matky“ a zaměřovala se primárně na určité vrstvy obyvatel (opět – ty slušné). V předvolební kampani v roce 2012 se do role „velkého otce“, nebo dokonce „neohroženého zachránce“ stavěl spíše Robert Fico, předseda Smer-SD. Požadavek na větší zapojení občanů se však vytratil v případě obou stran – Maďarová dokonce hovoří o „depolitizaci“ občanů a občanek, tedy o redukci úlohy veřejnosti pouze na akt hlasování ve volbách.

I tato druhá publikace Aspektu zaměřená na politiku zcela naplnila očekávání. Opět je skvěle teoreticky i metodologicky ukotvená a výstupy přesahují aktuální lokální a časový kontext. Na konkrétních příkladech velmi názorně ilustruje a analyzuje obecnější jevy a opět tak dává šanci i českému čtenářstvu lépe uchopit dění v české politice. Zejména při čtení studie o využívání humoru v předvolební kampani se lze jen stěží ubránit srovnání s letošní prezidentskou kampaní, kde humor používaný kandidáty postoupivšími do druhého kola volby využíval sexismu velmi otevřeně.

Opět se nabízí otázka, proč v České republice podobně rozsáhlé, komplexní a hlavně originálně uchopené zmapo-

vání tématu chybí. V tomto případě již neobstojí vysvětlení odlišným kontextem (i když na první premiérku si nejspíš ještě řadu let počkáme), jelikož popisované jevy se velmi podobným způsobem odrážejí i v české politice a v předvolebních kampaních. Nelze tedy než doufat, že se texty obou autorů stanou v příštím „supervolebním“ roce inspirací i pro české badatele a badatelky.

### Literatura

- Okin, S. M. 1989. *Justice, Gender and the Family*. New York: Basic Books.
- Okin, S. M. 1998. „Gender, the Public and the Private.“ Pp. 116–141 in Phillips, A. (ed.). *Feminism and Politics*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Pateman, C. 2000. *Sexuální zmluva*. Bratislava: Aspekt.

### Poznámky

**1** Okin používá vžitě feministické označení této strategie jako „přidat ženy a zamíchat“/„add women and stir“ (Okin 1989: 11).

**2** Pojmy jako „jedinec“ nebo „občan“ jsou konotovány jako mužské a v důsledku toho se nejen hypotetická společenská smlouva, ale i konkrétní zákony státu vztahují jinak na osoby mužského a na osoby ženského pohlaví (např. Pateman 2000: 62).

## ZNEUŽÍVANÁ I OSLAVOVANÁ: EXOTIKA V ČESKÉM UMĚNÍ / MAREK HRUBEC TOMÁŠ WINTER (AUTOR), IVANA JONÁKOVÁ (KURÁTORKA). PALMY NA VLTAVĚ: PRIMITIVISMUS, MIMOEVROPSKÉ KULTURY A ČESKÉ VÝTVARNÉ UMĚNÍ 1850–1950. VÝSTAVA V ZÁPADOČESKÉ GALERII V PLZNI, 2013.

Mimoevropským kulturám se v posledním období věnuje opět zvýšená pozornost. Nejen z důvodu větší četnosti

různých ekonomických a kulturních globálních interakcí, ale také kvůli válkám mezi západními a islámskými země-

atívy, ktoré projekt sledoval, museli adresovať a podporovať rodovú rovnosť v skúmanej inštitúcii tak na štrukturálnej úrovni, ako aj individuálnej úrovni, prípadne mohli viesť k zvyšovaniu povedomia o rodovej rovnosti alebo k podpore rodového výskumu. Zameriavali sa na rôzne kariérne stupne od preduniverzitného vzdelávania (iniciatívy podporujúce záujem detí o vedu) cez univerzitné vzdelávanie všetkých stupňov až po celoživotný kariérny rast a postup.

Dobré praktiky sa zbierali v deviatich krajinách, ktoré sa líšia úrovňou implementácie rodových politík, čo sa odrazilo aj v množstve dobrých praktík identifikovaných v jednotlivých krajinách. Z celkového počtu šesťdesiat jeden, najviac praktík – štrnásť bolo zozbieraných v Nemecku (pričom toto číslo predstavuje len malé percento z existujúcich iniciatív); v Rakúsku, Grécku a Taliansku približne po desať; v Španielsku, Izraeli, na Slovensku, v Slovinsku a Maďarsku od päť po dve praktiky. Autori sumarizujúcej projektovej správy o dobrých praktikách – Florian Holzinger a Julia Schmidmayer – bližšie študovali participujúce krajiny z hľadiska rôznych indikátorov dôležitých pre rodovú rovnosť (HDP; zamestnanosť žien na plný a skrátenej úväzok; pôrodnosť; dostupnosť služieb starostlivosti o deti; zamestnanosť žien s deťmi; nezamestnanosť alebo skrátenej úväzok z dôvodu nedostatku zariadení pre deti; účasť žien v rozhodovacích pozíciách; rodové rozdiely v odmeňovaní; R&D a inovačné systémy). Rozdiely medzi sledovanými krajinami sa prejavili vo veľkosti a intenzite vedy a výskumu, zamestnanosti žien vo výskume a v úrovni inovatívnosti. Slovensko možno v tomto porovnaní zaradiť medzi krajiny s najnižšou intenzitou vedy a výskumu, so zanedbateľným podielom súkromného výskumného sektora a s vysokou zamestnanosťou žien-vedkýň v štátnom sektore, najmä v akademických inštitúciách. Zároveň Slovensko vykazuje najvyšší podiel žien vo výskume (42 %), pričom najnižší podiel má Nemecko a Rakúsko. Ako ukázala aj ENWISE správa a She Figures 2006, najvyššie zastúpenie žien vo výskume sa objavuje v krajinách a v sektoroch s najnižšími výdavkami na vedu

mi. V těchto souvislostech vznikají rovněž umělecké reflexe vztahů mezi západními a mimozápadními oblastmi světa. Umělecká díla oslovují širší veřejnost a odkrývají spletitá sociální, politická a genderová témata, a to jak současná, tak i historická. Dotýkají se koloniálních a imperiálních invazí, zneužívání i oslavování mimoevropských kultur, vzdvihování i potírání odlišných způsobů tamního společenského života, včetně oceňování ženských a mužských rolí v těchto kulturách i jejich deformování a zatracování.

Jedním z příspěvků k představení umělecké reflexe těchto témat se stala inspirativní výstava Palmy na Vltavě, která představila české výtvarné umění let 1850–1950, jež bylo ovlivněno původní kulturou Afriky, Amerik a Oceánie. Jelikož tyto vlivy nebyly dosud příliš analyzovány, je nesporně záslužné, že byly nyní mapovány. Zvláště proto, že se jednalo o první systematický a ucelený pohled na tuto problematiku. Výstava, jejímž autorem je Tomáš Winter z Ústavu dějin umění AV ČR a kurátorkou Ivana Jonáková ze Západočeské galerie, byla uspořádána od konce ledna do konce dubna 2013 ve výstavní síni Masné krámy v Západočeské galerii v Plzni.

Umění původních obyvatel subsaharské Afriky, jež v dějinách výtvarného umění bývalo označováno také jako „negerské“ umění, „indiánské“ umění v Amerikách a „etnické“ či „kmenové“ umění v dalších mimoevropských oblastech světa bývalo pojmenováno jako umění „primitivní“, ať už s pozitivními nebo negativními konotacemi. Autor výstavy se rozhodl pracovat s tímto historickým termínem, neboť – jak uvádí – pro současné umění by tento pojem sice nemusel vyhovovat, ale pro historické období zpracovávané výstavou je možné jej považovat za adekvátní. Tomu také odpovídá podtitul výstavy: Primitivismus, mimoevropské kultury a české výtvarné umění 1850–1950. Lze dodat, že slovo primitiv se v podobných souvislostech patrně poprvé vyskytuje v 15. století, kdy bylo vázáno na bytosti, z nichž pocházejí mnohá zvířata i člověk. Později Giambattista Vico či Paul Gauguin patřili mezi osobnosti, jež mají zásluhu na

otevření otázky primitivů, novoprimitivů a moderních primitivů širší veřejnosti.

Výstava v Plzni navazuje na projekty, které se zabývaly obdobnými tématy: na velkou výstavu „Primitivism“ in 20th Century Art: Affinity of the Tribal and Modern, jež se konala v Muzeu moderního umění v New Yorku v roce 1984, a v českém prostředí na výstavy Divočina – příroda, duše, jazyk, jež byla realizována v Galerii Klatovy v roce 2002, a Exotismy ve výtvarném umění XX. století v Čechách a na Moravě v Českém muzeu výtvarných umění v Praze v roce 2007.

Téma primitivismu a exotiky obsahuje řadu subtémat. Jedním z nich jsou otázky manipulace genderových vztahů, na jedné straně ponižování a podřizování osob dobývaných zemí, na straně druhé vnučování konstrukce vztahů, jež jsou výhodné či atraktivní pro západní hledisko: ať už je to romantizující zvěcnění konzervativních hierarchických vztahů mezi muži a ženami, nebo hypertrofie erotické a sexuální exotiky. Zneužívání a oslava exotiky zde koresponduje s podobnými stereotypními přístupy k ženám. Mnohá výtvarná díla sice takovou manipulaci neprovádějí, ale svojí mnohoznačností stojí na její hranici. Rovněž dobrý záměr interkulturní inspirace nemusí mít vždy jasné vyznění. Příkladem na plzeňské výstavě může být zobrazování americké tanečnice Josephiny Baker (vlastním jménem Freda Josephine McDonald), která byla oblíbena v českých uměleckých kruzích. Mnozí umělci a umělkyně ji výtvarně zachytili ve svých dílech, nejen Adolf Hoffmeister (1927) či Karel Teige (1928), ale také například Milada Marešová počátkem 30. let 20. století.

Orientalismus, primitivismus a příbuzné směry se staly důležitými pro řadu českých umělců, z nichž Josef Čapek byl výtvarným umělcem, který „domorodé“ umění analyzoval patrně nejvíce, zejména ve své knize Umění přírodních národů (1938). Ze sběratelských počínů není možné opomenout Vojtěcha Náprstka, který začal budovat muzeum technického a později obecného pokroku. Významný-

*a výskum a najnižšie zastúpenie žien v sektoroch s najvyššími výdavkami na vedu a výskum. Podiel žien s najvyšším kvalifikačným stupňom (Grade A – profesorka) sa pohybuje od 20 % na Slovensku po 11 % v Grécku, pričom EÚ priemer je 19 %.*

*Napriek rôznorodosti rodovo relevantných národných ukazovateľov bariéry, ktoré nedovoľujú ženám napredovať vo vedeckej kariére rovnakým tempom ako muži, sú podobné v každej krajine, líšia sa len intenzitou a rozsahom. Iniciatívy, ktoré boli v rámci projektu GENDERA identifikované ako dobré praktiky, adresujú mnohé z týchto bariér. Zamieriam sa najmä na praktiky zo zúčastnených „postsocialistických“ krajín.*

### 1. Rodové stereotypy a profesijný a kariérny výber

*Prvou skupinou bariér, ktoré adresujú zozbierané praktiky, sú rodové stereotypy týkajúce sa segregácie profesijného a kariérneho výberu. Iniciatívy v tejto skupine sa zameriavajú na podporu záujmu dievčat o vedu a vedeckú kariéru predovšetkým v STEM disciplínach. Príkladom úspešnej praktiky je pravidelná kampaň Technickej a ekonomickej univerzity v Budapešti s cieľom získať dievčatá na štúdium inžinierskych odborov.*

### 2. Pomalý kariérny rast a opustenie vedeckej dráhy: deravé potrubie (leaky pipeline)

*Deravé potrubie označuje skutočnosť, že ženy opúšťajú vedeckú dráhu častejšie než muži, alebo postupujú v kariérnom rebríčku pomalšie. Za týmto fenoménom sa skrýva viacero formálnych a neformálnych, často skrytých bariér. Vedie k „premárneným talentom“ (ENWISE Report), čo má za následok aj nedostatok žien v rozhodovacích funkciách či nedostatok ženských vzorov. Zozbierané prak-*

mi sběrateli mimoevropského umění v českých zemích byli také umělci Adolf Hoffmeister či Emil Filla. Různé sbírky se objevily rovněž v souvislosti se vzrůstajícím zájmem o teoretickou práci Charlese Darwina a již dříve v návaznosti na různé cestovatelské a kolonizační výpravy. Objevitelé a dobytí jako Kryštof Kolumbus či ilustrátoři výprav jako Theodor de Bry, který však za oceán nikdy sám nevycestoval, inspirovali celou řadu umělců a učenců.

Primitivní člověk byl většinou považován za ambivalentní objekt a subjekt. Na jedné straně byl odmítán, například v souvislosti s africkým či maorským kanibalismem, na stranu druhou byl vyzdvihován jako ušlechtilý divoch. Dokladem jsou nejen proslulé texty, jejichž autorem je Jean-Jacques Rousseau, ale také například druhý díl spisu Truchlivý od Jana Ámose Komenského. Množství různých významů spojovaných s primitivním uměním ukazují Gauguinovy obrazy, jež zdůrazňují sexualitu a exotiku, dále vliv primitivních motivů na kubismus, surrealismus či avantgardu. Fenomén Robinsona Crusoea nebo existence tzv. bílých černochů jsou dalšími důležitými motivy.

Významný je zde také kritický přístup ke kolonizaci mimoevropských teritorií, včetně kritiky zotročování a genocidy tamních obyvatel. Z tohoto hlediska plzeňská výstava představuje zejména Mikoláše Alše a Františka Kupku. Aleš se – především ve svém kresebném cyklu Živly – postavil proti evropské kolonizaci a vůči destrukci indiánské civilizace. Snažil se vyzvednout pozitivní hodnoty indiánské civilizace, jak jen to tehdejší pohled umožňoval. Podobně se vyjadřoval také Kupka, který je dnes znám především díky svým abstraktním obrazům. Relevantní a do značné míry stále aktuální je však jeho méně známá sociální kritika, mimo jiné i kvůli neschopnosti či neochotě většiny současných umělců identifikovat a zpracovat závažné sociální a politické problémy podobného druhu. Působivá jsou například Kupkova záhlaví kapitol nazvaných Kolonie (v knize Élisée Recluse L'Homme et la terre, 1904–1907). Talent

a odvahu projevil Kupka také ve vyobrazení podnikatelů kolonizujících jižní Afriku, konkrétně v akvarelu Mezinárodní banda kapitalistů, který je ilustrací z cyklu Peníze pro L'Assiette au Beurre (1902). V akvarelu Civilizátoři (ze stejného roku) přiblížil aktéry finančního kapitálu jako kolonizátory, kteří financují brutální okupaci Číny. Kniha doprovázející plzeňskou výstavu ukazuje na dílech Bohové rudochů (1904) a Bůh Vatikánu (1904) Kupkovo srovnání krutého mučení lidí ve jménu náboženství v různých kulturách. Za zmínku stojí, že Vatikán nevychází z tohoto srovnání zrovna vítězně, i když hlavní ideou je zde kritika krutostí páchaných ve všech náboženských okruzích. Kupkova umělecká díla připomínají nezapomenutelné a jsou výzvou k restituci odpovědnosti za zločiny kolonialismu a náboženské represe, jež v mnoha případech dosud nebyly odsouzeny a majetkově odškodněny.

Některé významy však výstava svými popisky stírá. Příkladem může být unifikace rozdílné role indiána v dílech Alfonse Muchy a Františka Kupky. Zatímco na Muchově plakátu Světové a mezinárodní výstavy v St. Louis 1904 (1903) hraje indián pouze kontrastní roli a prostorově i barevně je evropocentricky upozaděn za konstrukci půvabné dámy z vyšší společnosti, v Kupkově díle Nový svět a Oceánie (v již uvedené knize L'Homme et la terre) je naopak hlavní postavou v popředí, od níž se odvíjí kritika evropské kolonizace. Nostalgie indiánů kvůli jejich marginalizovanému údělu je sice přítomna v obou pracích, ale pointa je celkově, a zejména existenciálně zcela odlišná, neboť rozdíl mezi pouhým pozadím a hlavní rolí je nepřehlédnutelný.

Výstavy obvykle doprovází katalog. V případě recenzované výstavy však můžeme nahlédnout do bohatší publikace. Autor výstavy vydal knihu, jejíž textová část značně převyšuje obvyklý rozsah textu v katalogu. Kniha má sice identický název s výstavou, ale fakticky se jedná o samonosnou publikaci, jež není pouhým doplňkem výstavy. Její přečtení dává výstavě podstatně hlubší rozměr.

*tiky používali rôzne nástroje prekonávania spomenutých bariér: mentoring, sieťovanie, tréningy a kvalifikačné programy, finančná podpora pre výskumníčky s povinnosťou starostlivosti o príbuzných, programy pre integráciu žien a mužov po návrate z materskej/rodičovskej dovolenky, flexibilný pracovný čas a organizácia práce, kariérne programy, zavádzanie nástrojov pre rovnaké odmeňovanie a podpora inštitucionálnych pracovísk a pracovných skupín venujúcich pozornosť rodovej rovnosti. Príkladom takejto praktiky je napr. vznik Inštitútu pre podporu rodovej rovnosti na Univerzite v Primorskej (Slovinsko), vďaka ktorému boli odstránené viaceré štruktúralne bariéry znevýhodňujúce ženy (najmä ženy-matky) v ich kariérom raste, a vo všetkej formálnej komunikácii sa zaviedol rodovo-citlivý jazyk.*

### **3. Sklenený strop (glass ceiling): ženy v rozhodovacích pozíciách**

*Sklenený strop je prevažne neviditeľná bariéra, ktorá bráni ženám dosiahnuť najvyššie manažérske pozície. Paradoxom je, že je neviditeľnou najmä preto, že vďaka politikám rodovej rovnosti neexistujú formálne príkazy a regulácie, ktoré bránia ženám uchádzať sa o rozhodovacie pozície. Nízky počet žien v rozhodovacích pozíciách neznamená, že ženy nemajú záujem alebo sú málo kvalifikované. Dôvodom sú stereotypy, štruktúralne bariéry, organizačné kultúry, netransparentné procesy prijímania a povyšovania, a nedostatok harmonizácie pracovno-súkromného života. Praktiky, ktoré adresujú tento problém, sledujú dvojaké prístupy: „zaplátať deťavé potrubie“ cez networking, tutoring a rodovo orientované tréningy žien dosahujúcich najvyššie kvalifikačné stupne alebo zaviesť „tvrdé“ opatrenia, predovšetkým kvóty. Najviac praktík tohto druhu bolo evidovaných v Nemecku a Rakúsku, v krajinách postsocialistického regiónu, kde je odmietanie proaktívnych pozitívnych akcií adresujúcich ženy stále citeľné, sme žiadne praktiky nevidovali.*

Je třeba ocenit, že si autor a kurátorka výstavy vybrali jako téma vliv mimoevropských kultur na evropské umění, konkrétně výsek dějin českého výtvarného umění. Inspirace mimoevropskými kulturami je důležité analyzovat. Lze však říci, že koncentrace na historické období let 1850–1950 je poměrně bezpečnou volbou tématu, kde z důvodu značného časového odstupu u nás nehrozí žádná velká názorová konfrontace. Naopak rozbor tohoto tématu v období po druhé světové válce a zejména v posledních desetiletích problematické ekonomické a kulturní globalizace by přinesl mnohé provokativní otázky a výzvu otevřené nebo skryté tabuiza-

ci či cenzuře, s níž se ve veřejném prostoru potýkáme. Dopad globálního kapitalismu na mimoevropské kultury by si zasloužil patřičné kritické rozbory a jejich prezentaci široké veřejnosti. Samozřejmě nelze autorovi a kurátorce vytýkat, že se nezaměřili na téma, které si prostě nevybrali. Je ale možné uvést, že dominantní zaměření interkulturních výstav na „klidná“ historická témata můžeme vnímat nanejvýš jako první krok k tomu, abychom nezavírali oči před mnohými současnými nespravedlnostmi, jež bychom neměli ignorovat a rezervovat je jako předmět zkoumání pro příští generace, až zanikne jejich znepokojující a nebezpečná aktuálnost.

## „CENTRUM PROSVÍTILO CELOU FAKULTU“: ZPRÁVA Z KONFERENCE INTERSECTING FEMINISMS: THEORY, POLITICS AND ACTIVISM / MARCELA LINKOVÁ

Na počátku 90. let pobývala prof. Elzbieta Oleksy na univerzitě v Pittsburgu, kde v té době fungovalo pulsující centrum ženských studií, které bylo založeno v 70. letech. Tehdejší vedoucí se zeptala, jak se jí podařilo centrum ustavit, a bylo jí řečeno, že univerzitě předložila projekt – a ten byl schválen. Vedoucí programu prof. Oleksy dokonce projekt poskytla, aby se mohla podívat na typy argumentů a rámování projektu. Po návratu do Lodže Elzbieta Oleksy myšlenka na centrum nedala spát, připravila tedy projekt a předložila jej tehdejší děkance své fakulty. Fakulta tenkrát sice byla konzervativní, ale děkanka souhlasila a projekt předložila vedení fakulty. Když souhlasili i proděkani, vzala si prof. Oleksy taxi a odjela na rektorát, kde zastihla rektora. Ten se shodou okolností právě vrátil z návštěvy na univerzitě v Dijonu, kde se setkal s tamním rektorem, který se s prof. Oleksy kamarádil. Rektorovi univerzity v Lodži o svém přátelství s Elzbieta Oleksy řekl, a tak když do jeho kanceláře prof. Oleksy

vstoupila s projektem, přijal ho vstřícně. Ještě ten večer prof. Oleksy odprezentovala projekt vedení univerzity, kde si vyslechla množství kritických poznámek – zejména ze své domovské fakulty. Jeden z prorektorů ale uvedl, že v USA taková centra má každá lepší univerzita a že Lodž si nemůže dovolit zůstat pozadu. Vedení univerzity tedy projekt přijalo a, jak řekla prof. Oleksy, „tehdy začaly problémy“.

Toto je zakladatelský mýtus Centra ženských studií na Univerzitě v Lodži, který prof. Oleksy odvyprávěla na zahajovacím panelu „matek zakladatelek“ s příznačným názvem Gynealogie Centra ženských studií na Univerzitě v Lodži. V roce 2012 Centrum oslavilo své 20. výročí a při této příležitosti uspořádalo ve dnech 16.–18. 11. 2012 konferenci s názvem *Intersecting Feminisms: Theory, Politics and Activism*. Jako v každém dobrém institucionálním zakladatelském mýtu i tady vedle kvality projektu i hlavní aktérky hrály velkou roli štěstí, náhoda a osobní známosti.

### 4. Nedostatok rodového povedomia a vedomostí, rodové stereotypy

*V mnohých inštitúciách stále prevláda nízke povedomie a nízka informovanosť a vzdelanosť v rodovo relevantných otázkach. Táto oblasť je absolútne kľúčovou a nevyhnutnou pri búraní stereotypných názorov na rodovú rovnosť. Rodové vzdelávanie a posilňovanie/scitlivovanie rodového povedomia vyžaduje neustálu prácu, je to trvalý a systematický proces v každej spoločnosti. Praktiky zamerané na túto oblasť zahŕňajú široké spektrum iniciatív. Zo Slovenska treba spomenúť internetový portál Ženy vo vede v rámci Centra vedecko-technických informácií v SR, ktorý prináša rozhovory s významnými vedkyňami, informácie o rodovej rovnosti z EÚ, dokumenty a štatistiky. Hoci jeho obsah je veľmi limitovaný, je to jedna z mála aktivít v tejto oblasti na Slovensku.*

### 5. Posilnenie (empowerment) žien vo vede a výskume

*Posilňovanie sebadôvery a schopností žien v ich úsilí prekonať rôzne bariéry v kariérnom postupe sa odráža najmä v pozitívnych/afirmatívnych akciách pre ženy, ktoré adresujú problémy ako nedostatok ženského sieťovania, nejasnosť kariérnych perspektív, málo manažérskych schopností alebo iných zručností, napr. technických (resp. nedostatok sebadôvery v tieto schopnosti), čo môže byť prekážkou v kariérnom raste. Často však práve iniciatívy, ktoré sú venované výlučne ženám, narážajú na odpor tak mužov, ako aj mnohých žien. Zozbierané praktiky v tejto oblasti sa opierajú o nástroje ako sieťovanie, mentoring, tréningy, kariérne programy pre študentky, doktorandky a mladé vedkyne, granty a ocenenia pre vynikajúce vedkyne.*

Že k posunu za 20 let muselo dojít, bylo zřejmé už jen z oficiálních zahajovacích řečí, které přednesli starostka Lodže Hanna Zdanowska, prorektor pro výzkum Univerzity v Lodži prof. Antoni Różalski a děkan Fakulty mezinárodních a politických studií prof. Tomasz Domański. Nezazněly žádné řeči o plýtvání talentem a naplnění ženského potenciálu nebo nedostatečném vědeckém výkonu oboru (což ve svém zahajovacím projevu naopak připomněl děkan FSS Masarykovy univerzity při zahájení 2. česko-slovenské konference feministických studií v roce 2011). Prorektor uvítal feministické aktivistky a badatelky a Centrum vřele gratuloval k vědeckým úspěchům. Starostka zdůraznila ženskou solidaritu, uvedla, že Lodž je skvělým místem k diskusím o rovnosti a feminismu, prohlásila, že na radnici ustavila pozici zplnomocněnkyně pro ženské záležitosti, a vyjádřila naději, že Centrum bude se zplnomocněnkyní spolupracovat. Lodž, jak řekla, je město žen – v současnosti zde existuje každoroční festival, jehož cílem je poukazovat na roli žen ve společnosti, který byl zaveden jako protiklad k evropskému fotbalovému šampionátu. Děkan pak už jen připomněl, že prof. Oleksy byla také po dvě funkční období děkankou fakulty a že on v tuto chvíli na univerzitě spolupracuje s třemi dalšími děkankami. V souvislosti s genderovým výzkumem se zmínil o jeho dvou důležitých aspektech – interdisciplinaritě a inovativnosti. Kromě toho, že tato úvodní vystoupení byla překvapující četností zmínek o feminismu a feministkách, nebyla – jak bývá obvyklé – vůbec nudná.

Na úvod gynealogického panelu jeho předsedající, viceprezidentka pro mezinárodní a globální záležitosti na Rutgersově univerzitě prof. Joanna Regulska, podotkla, že před 20 lety by slovo feminismus určitě uvedeno v úvodních zdravicích nebylo. Panelu se účastnily: Joanna Bożyk, bioetička Ewa Nowicka-Włodarczyk, Elżbieta Oleksy, Joanna Szwajcowska, Joanna Wiszniewska-Domańska. Joanna Wiszniewska-Domańska, která se věnuje umění a program Centra vystudovala, se ve svém úvodním vystoupení zmíni-

la, že založení centra bylo velice emocionální. Na univerzitě se tenkrát setkávala s názory profesorů, že ženy jsou svojí speciální tělesnou konstitucí uzpůsobeny tomu, aby stály ve frontách, nebo že by se ženy neměly vmlouvat na bolesti hlavy a měly by být sexuálně svým partnerům vždy dostupné. Ewa Nowicka-Włodarczyk dodala, že v této době politicky odmítaly hovořit za ženy s tím, že jsou lidské bytosti a je jedno, jestli je člověk žena nebo muž. Elżbieta Oleksy hovořila o důležitosti politické a sociální situace – média upřednostňují kontroverze a feminismus nebyl vůbec vykreslován pozitivně. To mělo i negativní vliv na rekrutaci studujících do programu. Centrum ale všechny své studující sleduje – a všichni po studiích našli práci. Nicméně se stále potýká s problémem jasného profilu studujících. V současné době se Centrum, jako téměř všechna univerzitní pracoviště, potýká s problémem masifikace studia. Jak řekla prof. Oleksy, „systém se ubírá špatným směrem“. Závěrečné slovo diskuse připadlo španělské kolegyni z projektu Gemma, která uvedla, že feminismus kromě jiného znamená i boj proti neoliberalismu a konzervatismu a že je nutné trvat na vysokoškolském vzdělání jako výchově ke kritickému myšlení, a ne produkování masivních počtů vysokoškoláků.

První plenární přednášku přednesla Joanna Mizielińska z Univerzity sociálních a humanitních věd ve Varšavě a věnovala se „Decentrování západních sexualit: Středoevropská a východoevropská perspektiva“. Mizielińska se zabývala otázkou queer práv na Západě a na Východě. Do kontrastu postavila lineární čas od 50. a 60. let, kdy vzniklo homofilní hnutí, přes 70. léta a gay osvobození s lesbickým feminismem k 80. létům a AIDS a 90. létům, od kdy se rozvíjí queer teorie. Na rozdíl od tohoto postupného vývoje by se po roce 1989 měl na Východě celý západní narativ modernizace odehrát během několika let. Dochází tak k časové disjunkci a hypervelocitě. A jaké jsou důsledky této časové disjunkce? Z hlediska otázky identity se v Polsku od počátku rovnou pracuje s identitou LGBT, a Mizielińska proto

## 6. Harmonizácia pracovného a súkromného života

*Oblasť zosúladovania pracovného a súkromného života je vo všetkých skúmaných krajinách významnou, ak nie najvýznamnejšou bariérou v kariérnom postupe žien. Distribúcia zodpovednosti za domácnosť a výchovu detí, ako aj rozdelenie genderových rolí sa nemení (alebo len veľmi pomaly). Ženy sú primárne zodpovedné za starostlivosť o deti a domácnosť, v dôsledku čoho majú kariérne prestávky, po ktorých je návrat a integrácia do pracovného (vedeckého) života veľmi ťažká. Táto rodovo špecifická diskontinuita kariérnych ciest žien má za následok, že ak chcú uspieť, musia znova a znova dokazovať ich zariadenie pre vedeckú prácu a pracovať i vykazovať omnoho viac než muži, čo dokazujú aj empirické výskumy. Všetky participujúce krajiny sa otázkou harmonizácie pracovného a súkromného života zaoberajú buď na národnej alebo inštitucionálnej úrovni. Bežnými prístupmi sú flexibilný pracovný čas, teleworking, služby a granty pre opatrovanie detí, granty pre matky po návrate z materskej/rodičovskej dovolenky. Na Slovensku bolo dobrým príkladom zariadenie SAV pre krátkodobé opatrovanie detí (žiaľ, kvôli legislatíve muselo byť zrušené, keďže prevádzkovanie zariadenia pre opatrovanie detí podlieha početným predpisom, ktoré pracovisko, ako je SAV, nebolo možné dlhodobo splniť).*

## 7. Zmena organizačnej kultúry

*Iniciatívy, ktoré sa sústreďujú na zmeny organizačnej kultúry, sa týkajú predpísaných i nepísaných pravidiel, noriem, zvykov a hodnôt, ktoré ovplyvňujú správanie zamestnancov inštitúcie a ktoré sa často „tvária“ ako rodovo neutrálne, v skutočnosti však podporujú mužov. Praktiky zamerané na problém zmeny organizačnej kultúry sledujú holistický prístup a preferujú aj tzv. tvrdé opatre-*



hovoří o „zahrnutí před tím, než identita byla vůbec ustavena“. Z hlediska vývoje a stadií na Západě na sebe jednotlivá stadia navazují a utváří se lineární vyprávění, které je výsledkem předchozího vývoje. Na Východě se oproti tomu odehrává vše najednou, není zde ale žádná historie, žádná „minulost“ a dekonstrukce probíhá dohromady s konstrukcí (od počátku byl používán jazyk queer teorie a teorie Judith Butler). Z hlediska produkce znalosti a otázky toho, či hlas se počítá, naproti sobě stojí západní narativ o pokroku versus východní narativ o zaostávání, kdy Východ figuruje jako „opozdění následovníci“. Tímto způsobem dochází k esencionalizaci CEE regionu a identifikaci CEE regionu jako násilného, nebezpečného a extrémního. Ustavuje se tím západní nadřazenost a s tím spojená „etická povinnost“ pomoci CEE. Po rozšíření EU se potom západní Evropa přepisuje jako „Evropa“ a Východ jako to Jiné, opozděné, homofobní proti liberalizované a osvícené západní Evropě. Homofobie je tudíž projektovaná na Východ. Na závěr Mizielińska citovala Dasu Duhacek (1998: 129): „Jak máme mluvit o feminismu, který je jiný, než západní feminismus, pokud ne jako o feminismu, který je k němu jiný, což by předpokládalo západní feminismus jako parametr.“ V diskusi byl následně kritizován zjednodušující pohled na údajný západní lineární vývoj, který byl zpochybněn. Zároveň se přítomné Američanky dotazovaly na to, jak by tedy měl probíhat dialog mezi Východem a Západem v oblasti queer práv, který by se nedopouštěl stereotypizací a generalizací, které byly prezentovány. Mizielińska na to odpověděla: „Naslouchejte!“ – a tato jednoduchá odpověď by mohla být čtena jako určitá kritika toho, že autorka otázky vlastně vůbec celou prezentaci určitým způsobem nepochopila. Mizielińska totiž v určitou chvíli prezentace citovala Donalda Halla (*Queer Theories*, 2003), který ve vztahu k východním queer studiím napsal: „Čtete je, když budete mít čas.“<sup>1</sup> Tedy jako něco, co vlastně není pro západní queer studia jakkoli relevantní a důležité, jako určitý appendix, který se snaží udělat to, co my již máme.

Další plenární přednáška profesorky Niny Lykke ze švédské Univerzity v Linköpingu na toto téma volně navazovala. V přednášce s názvem „Vášnivá disidentifikace“ se věnovala demokratickému potenciálnímu odpoutávání. Disidentifikaci definovala jako strategii, jak dělat vědu a aktivismus z intersektorální pozice, kde multiplicita stanovisek je silou. Na úvod citovala Rosi Braidotti: „Jediná věc, která je nám, sestry, společná, jsou naše rozdíly.“ Podle Lykke tkví v disidentifikaci potenciál radikálně demokratické formy zapojení. Disidentifikace je tedy subjektová pozice mezi identifikací a kontraidentifikací, jde o dialektiku identifikace akontraidentifikace. Disidentifikaci se zevrubně věnuje Judith Butler v kapitole 7 *Bodies that Matter* a popisuje ji takto: Je to jako stát pod transparentem, ke kterému přináležíš a nepřináležíš. Podle Slavoj Žižeka vede disidentifikace k politické pasivitě, s tím ale Butler nesouhlasí a hovoří o politizaci disidentifikace, o tom, jak ji produktivně mobilizovat. Proces disidentifikace ilustrovala Lykke dvěma dobře známými příklady feministického kánonu: na příkladu Chandry Mohanty (*Under Western Eyes*, 1984) ukázala proces disidentifikace od bílého feminizmu, který konstruoval obraz monolitické ženy třetího světa, který eliminoval specifika a diverzitu žen třetího světa. Druhým příkladem byla Sandy Stone (*The Empire Strikes Back. A Posttranssexual Manifesto*, 1991). *Posttranssexuální manifest* je odpovědí na útok Janice Raymond v knize *Transsexual Empire: The Making of the She-Male* (1979), kde lesbická feministická aktivistka Raymond útočí na Stone a obviňuje ji z toho, že se snažila zničit nahrávací studio a uskupení Olivia Records a ženství vůbec svojí „mužskou energií“. Sandy Stone je také příkladem disidentifikace od transsexuální identity v žánru transbiografie, kdy je operace změny pohlaví vykreslena jako bod, od kterého není návratu. V této verzi biografie existují pouze dvě identity – před operací a po operaci, které musejí být naprosto jednoznačně odděleny, a historie před operací musí být vymazána, popřena, anulována. Sandy Stone tento přístup kritizuje a posttranssexuál-

---

nia, zamerané na štrukturálnu/organizačnú zmenu, zavádzanie inštitucionálnych rodových stratégií adresujúcich ženy aj mužov, zakladanie špecializovaných oddelení pre rodovú rovnosť, podporu rodovo vyvážených výskumných tímov, rodovo senzitivnú komunikáciu, stratégie orientované na rovné odmeňovanie alebo podporu rodového výskumu vo vede. V tejto oblasti postsocialistické krajiny stále zaostávajú.

Výskum dobrých praktík sa v druhej fáze výskumu pretavil do aktivít na národnej úrovni. Na Slovensku pracovala v projekte skupina expertiek, ktorá pripravila dokument „Rodová rovnosť vo vede v SR: odporúčania na dosiahnutie rodovo vyváženého prostredia v akademických a vedeckovýskumných inštitúciách“. Projektový tím z Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici zorganizoval v septembri 2011 aj konferenciu „Ženy v slovenskom/európskom akademickom a výskumnom prostredí“ s výstupom z konferencie. Či sa výstupy projektu odrazia v praxi, ukáže budúcnosť.

## Literatúra

Beňová, K., Košťalová, K. 2012. Ženy v slovenskom/európskom akademickom a výskumnom prostredí. [online]. Banská Bystrica: UMB. [cit. 31. 5. 2013]. Dostupné z: <[http://download.steinbeis-europa.de/@gendera\\_news/zborník\\_konferencia\\_gendera.pdf](http://download.steinbeis-europa.de/@gendera_news/zborník_konferencia_gendera.pdf)>. Rodová rovnosť vo vede v SR: odporúčania na dosiahnutie rodovo vyváženého prostredia v akademických a vedeckovýskumných inštitúciách. [online]. [cit. 31. 5. 2013]. Dostupné z: <[http://download.steinbeis-europa.de/@gendera\\_news/slovakia\\_recommendations\\_brochure\\_28pages\\_gendera.pdf](http://download.steinbeis-europa.de/@gendera_news/slovakia_recommendations_brochure_28pages_gendera.pdf)>.

ní manifest je pro postoperativního transsexuála, který nevy-mazává svoji minulost a minulou identitu. Sandy Stone tlak na výmaz předchozího života a identity považuje za formu násilí a požaduje, aby se tato nutnost pohlavního purismu u TS lidí zrušila. Pléduje tím za možnost být „permanentně viditelným transsexuálem“. Podle Lykke je historie feminismu historií disidentifikace spíše než historií identifikace. Vášně a emoce zjevně v procesech disidentifikace hrají klíčovou úlohu, neboť jde o hluboce procitěné osobní a politické záležitosti, o zkušenosti bezmoci a zlosti. Upírání hlasu v rámci hnutí pod určitou „hlavičkou“ totiž způsobuje „bolest a pocit nespravedlnosti na druhou“ – nejen tu pocíťovanou jako celá marginalizovaná skupina, ale ještě navíc v rámci hnutí. Disidentifikace je tedy místem, kde popřené, umlčované a popírané aspekty mohou zaznít, mohou dostat prostor (viz permanentní transsexuál). Podle Lykke jsou procesy disidentifikace hluboce produktivní a tvořivé a hovoří o transverzálním dialogu (Yuval-Davis 1997, 2006), kdy cílem není dojít nějakého konsenzu v situaci mocenské nerovnováhy, ale jde o snahu porozumět jiným, intersekcionalně jinak lokalizovaným osobám.

V panelu, který se věnoval Historickým perspektivám, se Judit Acsady z Maďarské akademie věd v Budapešti sice věnovala umlčování a popírání pod hlavičkou politického disentu v Maďarsku před rokem 1989, v žádném případě však nešlo o disidentifikaci. V přednášce s názvem „(Sebe)-cenzurovaný feminismus. Chybějící vazba maďarské druhé vlny a její dopady“ se věnovala tzv. Demokratické opozici v Budapešti, která kritizovala nedemokratičnost státně socialistické moci a represivní autoritu. Demokratická opozice se věnovala zejména oblasti avantgardního umění, lidským právům a později v 80. letech také ekologii a pacifismu. Přestože v ní probíhala diskuse o různých formách partnerství a Demokratická opozice byla kritická vůči buržoaznímu modelu rodiny, nikdy nešlo o diskuse z feministických pozic, feminismus nebyl nikdy připomínán. Přesto, že De-

mokratická opozice byla silně otevřená nekonformním způsobům života a partnerství s více partnery, otevřeným vztahům a novým rodinným modelům, nevedlo to k diskusím o roli a specifických právech žen. Naopak protirežimní aktivistky se podle výzkumných výpovědí samy cenzurovaly, a i když si byly vědomy feministických požadavků, samy je nevznášely. V rámci disidentského hnutí tak byly ženy marginalizovány a otázky genderové rovnosti byly tabu.

Jestliže tedy Demokratická opozice netematizovala, podobně jako Charta 77, ženská práva a feminismus byl tabu, ženská promiskuita v rámci hnutí kritizována nebyla. To zcela zjevně ale neplatí o nevydělčnejších hollywoodských filmech poslední dekády, jak ukázala ve své přednášce *Když nadržený Harry potkal Sally – neboli obraz žen a sexuálního dvojího standardu v pop kultuře a jeho dopady* Maria Pawlowska v panelu věnovaném „Kritikám mediálních reprezentací“. Z hlediska filmové produkce získala do dnešní doby Oscara za režii pouze jedna žena. Pouze čtyři filmy, které byly nominovány na Oscary, byly zaměřeny na ženy. Přitom mezi návštěvníky kin tvoří ženy malou většinu – 51 %. Jak Pawlowska ukázala, ženské postavy ve filmu se v zásadě dají rozdělit do několika kategorií: mrcha, intelektuálka, objekt milostného zájmu se speciální verzí objektu sexuálního zájmu, dáma v nesnázích, prostitutka. Filmy propagují dichotomii panny versus prostitutky (kdy častým rozlišujícím vodítkem je barva vlasů blond versus tmavé vlasy) a jediné, o co u ženských postav jde, je jejich sexualita. Ani jeden z nevydělčnejších 50 filmů není o silné ženě, která zažije nějaké dobrodružství. Pawlowska chudobu ženských postav ilustrovala i faktem, že ani jeden z filmů nominovaných na Oscary v roce 2011 nesplňuje tzv. Bechdelové pravidlo, tj. že ve filmu musí být (1) alespoň dvě pojmenované ženy, které (2) spolu mluví (3) o něčem jiném než o muži.<sup>2</sup> Když se Josse Whedona ptali, proč točí filmy o silných ženách, odpověděl: protože se mě pořád ještě na to musíte ptát. Pawlowska dále ukázala, že v blockbustero-

### ZPRÁVA Z 3. EVROPSKÉ KONFERENCE O GENDERU A POLITICE / Marcela Linková, Hana Tenglerová

*S více než 800 podanými abstrakty a více než sty panely byla Třetí evropská konference o genderu a politice, která se konala ve dnech 21. až 23. března 2013 v Barceloně, druhou největší konferencí Evropského konsorcia pro politologický výzkum (ECPR). Organizátorky konference z ECPR Standing Group on Gender and Politics si při této příležitosti vytkly za cíl, že ta čtvrtá by měla být největší. Jedna věc je zcela zřejmá: soudě podle počtu disertací, které byly na konferenci prezentované, je oblast genderu a politiky ve všech možných aspektech rozhodně velice živoucím tématem. Dalo by se říci, že paralelní sekce byly primárně prostorem pro prezentace doktorandek (a jednoho doktoranda), případně čerstvých doktorek. Z toho možná plyne i absence prezentací ze střední a východní Evropy.*

#### **Konference tzv. starých demokracií aneb zapomenutá, neviditelná a mlčící střední a východní Evropa**

*Velmi nízký počet přednášejících ze zemí střední a východní Evropy, stejně jako nízký zájem o tematizování tamních genderových politik ze strany výzkumníků ze „starých demokracií“, byl nepřehlédnutelný. Na konferenci všehovšudy vystoupilo většinou množství Američanek, Kanaďanek, ba dokonce Australanek a Novozélanďanek, než zástupkyň zemí střední a východní Evropy (nejvyšší zastoupení z tohoto prostoru zde měly Rumunsko a Maďarsko). Řada mluvčích, kteří o genderových politikách této části Evropy hovořili, podle jména odsud snad i pocházeli, avšak profesně příslušela k některé ze „západních“ univerzitních institucí. Důvodů, proč to tak je, je zřejmě hned několik. Genderová analýza se v zemích střední a východní Evropy rozvíjí často v rámci jiných oborů, než je politologie (např. v ČR v rámci sociologie či humanitních studií, v SR např. ve filosofii, což vede k tomu, že místní experti a expertky necítí potřebu být součástí badatelské sítě pro politologii).*

vých filmech ženy vlastně nikdy nemají sex jako zdroj potěšení, sex je totiž zdrojem manipulace. A jak hrdinky, které sex mají, a dokonce ho vyhledávají, v nevydělečnějších blockbusterech končí? Umřou nebo mají interrupci a pak zemřou. Chtít sex, mít sex a neomlouvat se za to se stále ještě nevyplácí. Naopak muži mohou mít sexu, kolik chtějí, a nikdo je za to nesoudí, a pokud jde o dobráky, všechny hlavní i vedlejší hrdinky s ním stejně nakonec sex mít chtějí. Pawlowska ale končila na pozitivní notu – kde hledat naději? Ve filmech jako *Hunger Games* či *Bachelorette*.

A na co vědecká práce nestačí? Po příletu na varšavské letiště se určitě po šipkách člověk dostane k vlaku, může se mu ovšem stát – jako mně – že přehlédne automat na lístky na vlak a dorazí na perón. Na peróně není ani noha, pak přijede vlak, z něj vystoupí cestující, odejdou směr letiště a člověk na peróně opět osiří. To je dost znejišťující zkušenost – jste jedinou osobou, která čeká na vlak. Na elektronické ceduli se objeví informace, že přistavený vlak jede do určité destinace přes varšavské centrální nádraží. Srdce zaplesá, pouhých 15 minut čekání. Perón ovšem stále zeje prázdnotou. Nástup do vlaku – bez jízdenky, ale určitě si ji lze koupit u průvodčího. Vlak se rozjede a na elektronické informační tabuli ve vlaku se míhají názvy následujících stanic. Varšavské centrální nádraží mezi nimi není. Pak vlak zastaví na západním nádraží, kde končí. Zde si konečně kupuji lístek na centrální nádraží, ovšem vlak zastavuje na nádraží, které je s centrálním propojeno systémem chodeb. Není ale možné říci, že by navigace přestupu mezi nádražími byla jasná – dalších 20 minut nejistého popocházení, bloudění, snahy se polsky zeptat na směr (paní v nádražních okénkách nemluví anglicky). Nakonec ale vítězím – vystupuji schody na jiný perón, který celý přeždu, vyjdu schody a najednou – spousta lidí. Opět se cítím bezpečně, a konečně, o hodinu později, než jsem zamýšlela, kupuji lístek na vlak do Lodže. Cesta nazpátek je ve srovnání s předchozí bez problémů, jen ty informační cedule – člověk si uvědomí, jak je zvyklý na to, že poskytují přesné a jasné informace.

## Literatura

- Duhacek, D. 1998. „Eastern Europe.“ Pp. 128–136 in Jaggar, A. M., Young, I. M. (eds.). *A Companion to Feminist Philosophy*. Oxford: Blackwell.
- Hall, D. 2003. *Queer Theories*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mizielińska, J. 2011. „Travelling Ideas, Travelling Times: On the Temporalities of LGBT and Querr Politics in Poland and the West.“ Pp. 85–105 in Kulpa, R., Mizielińska, J. (eds.). *De-Centring Western Sexualities. Central and Eastern European Perspectives*. Farnham-Burlington: Ashgate.
- Mohanty, C. 1984. „Under Western Eyes.“ *JSTOR Boundary 2*, Vol. 1.
- Raymond, J. 1979. *Transsexual Empire: The Making of the She-Male*. Boston: Beacon Press.
- Yuval-Davis, N. 1997. *Gender and Nation*. London: Sage.
- Yuval-Davis, N. 2006. „Intersectionality and Feminist Politics.“ *European Journal of Women's Studies*, Vol. 13, No. 3: 193–209.
- Stone, S. 1991. „The „Empire“ Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto.“ [online]. In Straub, K., Epstein, J. (eds.). *Body Guards: The Cultural Politics of Gender Ambiguity*. New York: Routledge. Dostupné z: <<http://sandystone.com/empire-strikes-back>>.

## Poznámky

- 1** V knize *Queer Theories* se Hall pozastavuje nad geografickou nevyvážeností své knihy a uvádí: „Zatímco tyto práce jsou (bohužel, ale nevyhnutně) periferální pro tuto studii kvůli jejímu zaměření na britskou a americkou literaturu a použití kritické teorie, jsou provokativní a chvályhodné. Čtete je, když budete mít čas.“ Více viz Mizielińska 2011.
- 2** Pravidlo je pojmenováno po Alison Bechdel, tvůrkyni neděle běžícího komiksu o lesbách. Mezi lety 1983–2008 publikovala komiks *Dykes to Watch Out For*. V roce 1989 zveřejnila strip „The Rule“, kde se dvě lesby baví o tom, že nelze prakticky najít film, na který by mohly jít a splňovat tato kritéria.

Oborové bariéry může doplnit fakt, že v zemích střední a východní Evropy je genderová analýza relativně novým tématem, dosud tu nejsou etablované osobnosti, které by kolem sebe sdružovaly studující doktorského studia, tak jak to vidíme na „Západě“, a proto zde nevznikly ani případné mezioborové osobní kontakty na ose „Východ – Západ“, které by zajistily diseminaci zprávy o konferenci i mimo síť ECPR.

Na evropské konferenci o genderu a politice tak bylo možné vyslechnout – kromě témat, která se zaobírala obecnými či teoretickými problémy a západními zeměmi – například přednášky o situaci v Austrálii, Ugandě, Uruguayi, Brazílii, Indii, francouzském Pacifiku nebo Číně, velmi často se hovořilo také o tzv. postkonfliktních zemích. Střední a východní Evropa byla tématem přednášek představitelk „starých demokracií“ vzácně<sup>1</sup>. Pokud se v dílčích studiích komparativního rázu přeje jen na některou ze zemí střední a východní Evropy zaměřily, z kontextu globálnějších politických teorií tato část světa naprosto vypadává. Oblast střední a východní Evropy, pokud se vůbec vyskytla, mohla být segregovaná do jednoho panelu (panel určený speciálně „starým demokraciím“ bychom tu hledaly marně), nebo tvořila výjimku v záplavě ostatních „exotických“ přednášek. Obecná témata, která byla analyzována např. z hlediska EU (nebo obecně určité koncepty politik) evidentně vycházela čistě z pohledu tradice bádání „starých demokracií“, aniž by však tato nutně parciální perspektiva byla jasně a explicitně reflektována. Větší zahrnutí střední a východní Evropy nebylo na konferenci tématem – a dlužno dodat, že tuto agendu nenastolil ani nikdo z těchto zemí. Příkladem opomíjení této části Evropy může být hned hlavní zvaná přednáška, již pronesla dánská profesorka působící ve Švédsku Drude Dahlerup.

Dahlerup představila svoji novou knihu *Breaking The Male Dominance in Politics*, která má vyjít v červnu tohoto roku. Zabývá se pronikáním žen v tzv. starých demokraciích západního světa do politiky a zmiňuje se o dvou základních teoriích, které tento proces popisují: teorie přirozeného vývoje, která říká, že genderová rovnost nastane v budoucnosti na základě současného vývoje, a teo-

**SPRAVEDLIVÝ DŮCHODOVÝ SYSTÉM PRO MUŽE I PRO ŽENY? /**

MARTA VOHLÍDALOVÁ, KATEŘINA CIDLINSKÁ

Dne 21. ledna 2013 uspořádalo Gender studies, o.p. s., diskusi s názvem *Důchodový systém v ČR optikou genderu a koncept solidarity*. Na přednášce vystoupili jako experti Mgr. Radka Dudová, Ph.D., ze Sociologického ústavu AV ČR, v. v. i., a Ing. Martin Holub, Ph.D., z Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Příspěvky obou vystupujících přistupovaly k problematice důchodového systému a jeho spravedlnosti ze zcela odlišných pozic, což se projevilo i v tom, jakým způsobem oba přednášející interpretovali dopady reforem penzijního systému na muže a ženy. Zatímco M. Holub ve svém příspěvku, shodně s mainstreamovým přístupem většiny ekonomů, akcentoval téměř výhradně hledisko tzv. aktuární spravedlnosti (tedy poměr mezi penězi, které jednotlivci vloží do důchodového systému během svého života, a prostředky, které jim jsou pak ve stáří celkově vypláceny), R. Dudová z pozice feministické perspektivy akcentovala spíše hledisko sociální spravedlnosti (založené na principu solidarity), kterou chápe jako nárok na zajištění důstojných životních podmínek ve stáří pro všechny, tedy nárok na důstojné minimum.

Oba přednášející se shodli, že český důchodový systém je ve srovnání se zahraničními systémy velmi solidární. Lišili se však v tom, jakým způsobem interpretovali dopady současných reforem, jejichž cílem je užší navázání výše vypláceného důchodu na předchozí příjem. Zatímco M. Holub mluvil o narovnávání nerovností dosavadního důchodového systému, R. Dudová upozorňovala na to, že se systém stává méně výhodný pro ženy, čímž ještě prohlubuje genderové nerovnosti ve společnosti.

Jak uvedl M. Holub, v důchodovém systému ČR je možné identifikovat řadu různých forem solidarity: např. solidaritu zaměstnanců s OSVČ, solidaritu zdravých s nemocnými,

solidaritu v podobě náhradních dob pojištění (tj. do důchodového pojištění se započítávají i období ekonomické neaktivity, např. z důvodu péče o děti nebo o jinou závislou osobu), solidarita z hlediska střední délky života (ženy žijí déle než muži, nárok na důchod se však vypočítává podle univerzálních tabulek života shodných pro muže i ženy), solidaritu vysokopříjmových s nízkopříjmovými apod. Posledně jmenovanou, tedy solidaritu vysokopříjmových s nízkopříjmovými, přitom M. Holub interpretoval jako nejmarkantnější a uvedl, že současný důchodový systém je solidární příliš.

M. Holub sice zdůrazňoval, že pokud se bavíme o důchodovém systému, je dělení podle osy výše příjmů zásadnější než dělení genderové, ale zároveň uvedl, že je současný systém pro muže méně výhodný, neboť je nutí k větší solidaritě s nízkopříjmovými skupinami než ženy. Výsledný důchod mužů je totiž vůči jejich dřívějšímu příjmu procentuálně nižší než v případě žen. Uvedl příklad, kdy muž s příjmem 27 tisíc korun dostane důchod přes 12 tisíc korun, tedy 46 % svého dřívějšího příjmu, zatímco žena s příjmem 17 tisíc korun dostane důchod něco málo přes 10 tisíc korun, tedy 63 % svého dřívějšího příjmu. Podle M. Holuba se vlivem této solidarity výrazně snižuje životní úroveň muže. Dalším důvodem, který podle jeho názoru činí současný systém výhodnější pro ženy než pro muže, je solidarita na základě střední délky života, neboť ženy se dožívají vyššího věku a také pobírají více vdovských důchodů než muži. Současný směr reformy, který se řídí principem ekvivalence a „zásluhovosti“, kdy „zásluhy“ znamenají příjmy z placené práce, jde podle jeho názoru správným směrem, neboť narovnává současnou nespravedlnost.

R. Dudová však upozornila, že dopady intenzivnější vazby mezi důchodem a příjmy z placeného zaměstnání je třeba

---

*rie o tom, že i když nastanou nějaké změny, stejně se jedná o reprodukci toho starého. Sem spadají dva směry uvažování o tématu: jednak teze, že čím více roste v určité oblasti počet žen, tím více klesá prestiž oboru, jednak teze, že tam, kde není moc, tam je vysoké množství žen. Pro komparaci se situací na Západě si Dahlerup vybírá země, jako je Kostarika nebo Zambie, kde po zavedení kvót téměř ze dne na den významně narostlo zastoupení žen v parlamentech.*

**Příznak neoliberalismu a prosazování genderové rovnosti**

*V mnoha příspěvcích a vystoupeních se jako kontext objevuje rostoucí síla neoliberálních systémů vládnutí se silnými projevy kultury auditu, formalizace vykazování, komodifikace veřejných služeb a individualizace. Genderová rovnost sice zůstává součástí veřejných politik, dochází ale ke krystalizaci distinkce mezi vysokou a nízkou politikou, kde genderová rovnost patří do sféry politiky nízké, s nižší prestiží, zdroji a mocí. Politiky genderové rovnosti jsou vytlačovány jako „nutná daň“ ve světle údajně zásadnějších ekonomických problémů, kterým Evropa čelí. Že genderová nerovnost je integrální součástí těchto takzvaných zásadnějších ekonomických problémů, často zůstává naprosto nepovšimuto (ostatně tento fakt je patrný i v české politice a při probíhajících reformách).*

*Jako červená nit se konferencí prolínalo téma dvojsečnosti Nové veřejné správy (New Public Management) pro prosazování politik a opatření genderové rovnosti v Evropě. Genderová rovnost (politiky rovných příležitostí, genderový mainstreaming atd.) se sice prosazuje na úrovni veřejných politik, argumentační rámování se ale často opírá o neoliberální paradigma. Argumenty pro rovnost hovoří o „nákladech nerovnosti“ a důležitosti genderové rovnosti pro „inkluzivní růst“, genderová rovnost je hodnocena z hlediska efektivity, zisků a výdělečnosti. Na druhou stranu ale principy Nové veřejné správy vedou k zavedení transparentních procesů, rozhodování*

ba vnímat v širším socioekonomickém kontextu. Ženy mají totiž jiné pracovní dráhy než muži. Mnohem častěji svou pracovní dráhu přerušují kvůli péči o děti nebo nemožnosti rodiče a ze stejného důvodu také mnohdy přijímají méně kvalifikovanou, špatně placenou práci, která jim ovšem umožní kombinovat práci s péčí. Situaci komplikuje i obecně velká míra diskriminace žen na českém trhu práce (měřeno např. genderovým rozdílem v příjmech, podílem žen ve vedoucích pozicích, mírou nezaměstnanosti a řadou dalších indikátorů). Pokud se tedy do výpočtu výše důchodu započítává celá délka produktivního života (od 18 let), nutně to ženy znevýhodňuje. Podobně negativně na ženy dopadá i reforma z roku 2010, podle které se do odpracovaných let nezapočítává doba vysokoškolského studia. M. Holub sice uvedl, že v případě, že se vysokoškolské vzdělání do odpracovaných let započítává, dochází k tzv. solidaritě naruby, protože vyšší vzdělání znamená v budoucnosti i vyšší příjem. Podle R. Dudové však statistiky dokládají, že u žen jednoduchá přímá úměra mezi vzděláním a příjmem neplatí. Užším navázáním na příjmy z placeného zaměstnání tak dochází k upozadění významu neplacené práce, kterou odvádějí ve většině případů zejména ženy, a k reprodukci uvedených forem znevýhodnění v důchodovém systému.

Jako zvláště problematický se podle R. Dudové jeví tzv. druhý důchodový pilíř, který vstoupil v platnost na začátku tohoto roku a který je podle jejího názoru pro většinu žen nevýhodný. Tento pilíř totiž nemá náhradní dobu pojištění (v době ekonomické neaktivity např. z důvodu péče o děti), nepřihlíží k tomu, že ženy mají nižší příjmy, a tudíž si na penzi mohou spořit méně. Navíc za své nižší příspěvky jsou „sankcionovány“ tím, že za ně získávají i nižší daňové úlevy od státu. A protože se ženy dožívají vyššího věku, z naspořených peněz na svých individuálních důchodových účtech budou nuceny vyžít delší dobu. Druhý pilíř je však spojený i s dalším rizikem: zatím totiž není jasné, co by se s veřejným pilířem penzijního pojištění (tj. průběžným financováním)

stalo, pokud by z něj odešli ti nejbohatší, pro které je nejvýhodnější tzv. opt-out, tedy přechod k druhému pilíři důchodového pojištění. Mohlo by totiž dojít k paralyzaci veřejného pilíře a tím ke zhoršení situace těch, kteří jsou na něm závislí, neboť by to znamenalo ještě výraznější tlak na příklon ke spoření na individuálních účtech.

V ČR se v současnosti pohybuje průměrný důchod muže kolem 12 tisíc korun a ženy kolem 10 tisíc korun. Jak upozornila R. Dudová, důležitým hlediskem, které je třeba vzít v úvahu při uvažování o snižování důchodů a rozumné míře solidarity v oblasti důchodů, je přitom skutečnost, že se pohybujeme velice těsně kolem hranice chudoby. Jakékoliv snižování důchodů by tak zejména v případě nejnižších důchodů (jejichž příjemkyněmi jsou zejména ženy) znamenalo pád těchto lidí do chudoby. Důraz na zásluhovost by proto neměl být jednoznačně upřednostňován před důrazem na důstojné životní podmínky ve stáří pro všechny.

Během diskuse se jako nejproblematictější jevil zejména samotný koncept zásluhovosti, který byl dále tematizován i dalšími hosty v publiku. Dalibor Holý, ředitel odboru statistiky trhu práce a rovných příležitostí Českého statistického úřadu, upozornil, že ani trh práce, na který je nyní celý důchodový systém navázán, se neodvíjí od zásluh, ale od nabídky a poptávky. Některé obory jsou aktuálně velice lukrativní, v budoucnosti může být vyšší poptávka zase po jiných. Proto je podle jeho názoru celý koncept zásluhovosti nesmyslný a nebezpečný, neboť například právě v oblasti důchodů vytváří zdání, jako by důstojná životní úroveň žen byla nižší než důstojná životní úroveň mužů, jako by si zasloužily méně.

M. Holub, hájící koncept zásluhovosti a aktuální spravedlnosti, nakonec nadnesl zajímavou otázku v reakci na tvrzení, že současný důchodový systém je pro ženy nevýhodný zejména z důvodu jejich diskriminace na trhu práce a pečovatelské (neplacené) práce, kterou odvádějí. Uvedl, že za tyto jevy není zodpovědný důchodový systém, a je

*a vykazování a jsou způsobem, jak argumentovat pro genderovou rovnost (narušení dobře ustavených institucionálních sítí starých známých, většinou mužů, otevřenost výběrových řízení a jasně deklarovaná kritéria výběru a hodnocení). V mnoha příspěvcích však bylo reflektováno riziko, že místo proměny genderové kultury dochází k formalizaci a k marginalizaci feministických přístupů, které se v některých zemích prosazovaly od 70. let 20. století v souvislosti s tlakem samotných žen a jejich sítí na státní a veřejné instituce.*

*V diskusi příspěvků v panelu „Teorizování intervencí a institucí pro rovnost“ se tomuto napětí mezi feminismem a kulturou auditu věnovala Judith Squires. Ptá se, zda jsou různé evaluace a hodnocení, které jsou projevem kultury auditu, dalším posílením neoliberalismu, nebo zda existuje prostor pro odpor a kritické přezkoumání. Jednotlivé příspěvky řadí do jednoho ze dvou táborů: první je vůči kultuře auditu podezřívavý a kritizuje implementaci politik genderové rovnosti z hlediska depolitizace a individualizace. Ve druhém táboře jsou praktiky auditu vnímány jako užitečný nástroj, který může pomoci pochopit, jak je genderová rovnost implementována, a tlačít na její dodržování. Squires trvá na tom, že audit vytváří prostory pro rezistenci, že záleží na tom, co se „rozhodneme vidět“. Uzavírá, že mezi lidmi, kteří politiky genderové rovnosti zavádějí, a lidmi mimo instituce (feministkami) zase tak obrovský rozdíl často není – obě skupiny jsou si podobně vědomé rámování a každodenních výzev při prosazování genderové rovnosti.*

*Jistě, je zřejmé, že konkrétní praktiky Nové veřejné správy mohou nabývat různých podob a přetahování o jejich materializaci a významy probíhá neustále. Z příspěvků, které analyzovaly právě konkrétní programy a akční plány, ale vyplývá, že politiky genderové rovnosti velice často zůstávají na papíře. Jak ve svém příspěvku výmluvně vykreslily Britt-Inger Keisu a Maria Carbin z Umeå University, na švédských univerzitách se programy genderové rovnosti formalizují. Kultura auditu vede k tomu, že se pouze odškrtaávají položky na seznamu, vytrácí se kreativity, roste nuda.*

tedy otázkou, co bychom po systému měli chtít. Podle jeho názoru není řešení těchto společenských otázek úkolem důchodového systému. Domníváme se však, že je třeba usilovat o to, aby nedocházelo k reprodukci znevýhodnění žen ve společnosti, a proto je třeba, aby důchodový systém při-

hlížel i k tomuto širšímu kontextu životů mužů i žen, stejně jako by tak měla činit politika sociální, rodinná či politika zaměstnanosti. Veřejné politiky totiž nelze „šít na míru“ pouze mužům a jejich životním drahám, ale je třeba brát v úvahu také jejich konkrétní dopady na životy žen.

## SETKÁNÍ NA PODPORU SOLIDARITY: KONGRES ŽEN / ZUZANA UHDE

V polovině června tohoto roku se uskutečnil první český Kongres žen – dlouho očekávaná událost, jejímž hlavním cílem byla podpora sounáležitosti a upozornění na přehlížené problémy, se kterými se různé skupiny žen setkávají, ať již na trhu práce, což bylo hlavní tematickou linkou Kongresu, nebo ve veřejné sféře či v soukromém životě. Kongres žen, jehož se zúčastnilo více než sedm set žen a mužů, nejenže svedl dohromady ty, kterým nejsou genderové nerovnosti a diskriminace ve společnosti lhostejné, odrážel ale také názorovou pluralitu mezi různými skupinami žen, která vychází z jejich odlišných přesvědčení, sociálního postavení i životní zkušenosti. Z množství paralelních seminářů a diskusních kaváren si každý mohl vytvořit svůj vlastní kongresový zážitek, někdo kritičtější, jiný korporátnější.

Předpoklad, že všechny ženy sdílejí stejný zájem na proměně společenských a genderových struktur, by přehlížel odlišné společenské postavení a potřeby různých skupin v závislosti na dalších ekonomických, sociálních, politických a kulturních aspektech. Přes problematičnost předpokladu sdíleného zájmu žen měli však všichni na Kongresu jedno společné: kritické uvědomění si genderových nerovností. Genderové nerovnosti jsou zakořeněny ve společenských strukturách, které jsou součástí životů všech, v žité zkušenosti konkrétních žen a mužů se ale projevují různým způsobem. Protože jsou ženy v naší společnosti strukturálně znevýhodňovány a podprezentovány v institucích a ra-

dách, v nichž jsou soustředěna mocenská rozhodnutí, vytvořil Kongres žen jakési experimentální klima, v němž nebylo nutné neustále bojovat o to, aby byl hlas žen slyšet, ale mohly se otevřít diskuse ohledně toho, jaké požadavky mají jednotlivé skupiny žen shodné a v čem se naopak liší. V některých panelech byl této diskusi věnován prostor větší, jinde menší.

Výsledkem Kongresu žen jsou Rezoluce Kongresu žen,<sup>1</sup> které podepsaly stovky přítomných a které byly předány u příležitosti oslav Dne rovnosti žen a mužů vládě, předsedkyni Poslanecké sněmovny PČR a předsedovi Senátu PČR. Začínají sice požadavkem odstranění překážek profesního uplatnění žen, který se týká spíše malé skupiny žen, a požadují flexibilitu pracovních úvazků, které se stávají v současných podmínkách trhu práce bez dalších sociálních změn problematickou pastí pro ženy, nezapomínají ale ani na zásadní strukturální požadavek společenského zajištění péče o děti, samozivitelky, seniorky a posílení boje proti násilí na ženách. Škoda jen, že se Kongres nezastal i migrantek, na které je často zapomínáno.

U zrodu Kongresu žen stály zejména tři ženy a tři organizace: Marcela Linková z Národního kontaktního centra – ženy a věda, Monika Klimentová z Fóra 50 % a Anna Kárníková z Friedrich Ebert Stiftung. Do užších příprav byly ale zapojeny také Veronika Šprincová, Jana Smiggels Kavková a Tereza Niesytová. Spojujícím článkem různých ženských

### Budoucnost genderových studií

*Maria Bustelo ze Španělska, Jennifer Curtin z Austrálie, Malin Ronnblom ze Švédska a Joan Grace a Katherine Teghtsoonian z Kanady s Mieke Verloo z Nizozemí jako diskutantkou na pátečním panelu debatovaly o budoucnosti genderových studií. Identifikované hrozby, se kterými se genderová studia potýkají, se do značné míry pojí se stávajícími škrty v rámci „úsporných opatření“ a proměnami v akademickém prostředí. Všechny diskutantky se zmiňovaly o krácení rozpočtů a nárůstu školného (ve Španělsku se meziročně zdvojnásobilo), což vede k poklesu počtu studujících. Silně se projevuje důraz na tzv. STEM předměty (přírodní vědy, technické vědy a inženýrství a matematika, případně medicína), komercializaci vzdělávání, rostoucí soutěž a důraz na excelenci a změnu pojetí vysokoškolského studia jako komerčního dobra, a ne veřejného dobra. Humanitní studia a sociální vědy jsou často v politikách vykreslovány jako obory, které nejsou relevantní pro život (čti pro komerční úspěch a marketizaci). Genderová studia jsou ohrožena i strukturálně – jen v malém počtu případů jde o samostatné katedry. Častěji jsou genderová studia programem, který může být začleněn do širší katedry, kde se ale obtížněji prosazuje. Kromě těchto společných problémů ale diskuse poukázala i na značné rozdíly. Zatímco ve Španělsku a do značné míry ve Švédsku hrál při ustavování genderových studií velkou roli stát, v Austrálii a Kanadě vznikaly od 70. let katedry a programy jako iniciativa jednotlivých badatelek zespoda spolu s druhou vlnou feminismu. Případ Španělska také poukazuje na nový typ problémů, který se může objevit v souvislosti se zaváděním tzv. genderových akčních plánů a genderových oddělení (Španělsko přijalo zákon, který zavazuje univerzity k tomu vytvořit genderové oddělení a přijmout opatření na podporu genderové rovnosti). Ukazuje se totiž, že lidé na univerzitách často nerozlišují mezi genderovými studii a genderovými odděleními a na některých univerzitách se genderová oddělení snaží převzít agendu genderových programů a kateder. Dalším rozdílem mezi evropskou na straně jedné a australskou a kanadskou situací*

a feministických organizací byla Česká ženská lobby. Marcela Linková cíl Kongresu v rozhovoru shrnula jako proces „vytváření pocitu pospolitosti a vědomí, že tady je nějaká společná platforma, že jsou tu nějaké podmínky, se kterými se potýkáme všechny“.<sup>2</sup>

V úvodním a závěrečném plenárním zasedání vystoupily ženské osobnosti, které podpořily Kongres žen. Můžeme se ale ptát, proč zhruba čtvrtina řečnic, které vystupovaly v plenárních panelech, byly ženy z byznysu, ale žádná přednášející nezastupovala marginalizované skupiny žen. Vypovídá to totiž mimo jiné o tom, kdo je dnes často vnímán jako osobnost. Skutečně inspirativní projev však měla zejména profesorka Eva Syková, senátorka za ČSSD, lékařka a vědkyně, která k publiku promluvila se zobecněnou verzí svého desatera úspěšné vědkyně.<sup>3</sup> V závěrečném panelu pak slovo dostala například ekonomka Ilona Švihlíková a spisovatelka Alena Wágnerová. Příznačné také je, že ze známých politiků a politiků se Kongresu zúčastnili pouze lidé z ČSSD.

Jak už bylo uvedeno, témata probíraná na kongresu byla různorodá. V diskusních kavárnách bylo probíráno například sexuální obtěžování, násilí na ženách, přirozený porod, LGBT rodiny, společenské důsledky rozhodnutí nemít děti, rozvoj komunit nebo prevence rakoviny prsu. Na seminářích pak například Romská ženská skupina Manushe promítala film *Ženy v poli* režisérky Markéty Nešlehové s následnou diskusí. Nesehnutí uspořádalo workshop *Sexistické prasátečko*, navazující na každoroční soutěž o nejsexističtější reklamu. Fórum 50 % a Zelená akademie vedly semináře k otázkám kvót a postavení žen v českých politických stranách. Evropská kontaktní skupina uspořádala interaktivní workshop, kde si účastnice mohly ověřit, jak reagují na změny v životě. Oddělení Gender & sociologie SOÚ AV ČR uspořádalo diskusní panel s cílem zamyslet se nad možnostmi budoucího vývoje z perspektivy genderové a sociální spravedlnosti a Gender Studies otevřelo diskusi nad vývojem fe-

minismu očima některých akterek, které toto téma etablovaly v české společnosti od 90. let. Bylo toho ale mnohem více, včetně tržiště výrobků z malých dílen, které provozují ženy, a koncertu na náměstí Míru.

Je možné říci, že Kongres žen byl prvním krokem, i když zatím malým, k debatě o tom, jak si představujeme naši společnou budoucnost, a to nejen z hlediska genderové rovnosti, ale také širší sociální spravedlnosti, bez které je genderová rovnost stěží představitelná. Na tom se samozřejmě všechny ženy nemohou shodnout, ale samotná diskuse je přínosem, stejně jako jasné vyjádření odlišných názorů, namísto falešné představy, že jsme všechny na jedné lodi. Všechny ženy v politice se nebudou zastávat zájmů marginalizovaných skupin žen, ale kdyby jich bylo 50 %, je větší pravděpodobnost, že i tyto hlasy by tam byly zastoupeny. Kongres žen byl však také participativní událostí, jejíž konečnou podobu vytvářely skupiny a organizace, které uspořádaly jednotlivé workshopy a diskuse. Idea participace proto představuje další poselství Kongresu, protože egalitární a participativní společenské uspořádání – nejen v politické, ale i ekonomické, společenské a kulturní rovině – má daleko větší potenciál zohlednit zájmy a potřeby různých skupin. Výzvou pro další Kongres nicméně zůstává překročení českých hranic a vytváření solidarity s ženami a muži, kteří v současném globálním řádu trpí hladem a extrémní chudobou a jejichž situace je do značné míry s životem v bohatých zemích propojena. Kongres žen byl bezesporu úspěšnou akcí, která překonala očekávání mnohých zúčastněných. Na těch je teď i úkol, aby jeho poselství nezapadlo.

### Poznámky

1 <http://www.kongreszen.cz/petice/rezoluce>

2 „Kongres jako výsadek“, rozhovor s organizátorkami Kongresu žen v *Literárních novinách*, č. 24/2013.

3 <http://www.zenyaveda.cz/novinky/desatero-uspechu-prof-evy-sykovke>

---

*na straně druhé je důraz na komunitní orientaci. Programy v Kanadě a v Austrálii měly od počátku silnou komponentu spolupráce s občanskou společností, reakcí výzkumu na potřeby lokální komunity. V souvislosti s tím, jak kritéria hodnocení stále častěji zahrnují i dopad na společnost, jsou katedry genderových studií v dobré pozici právě díky této historii. Naopak se zdá, že evropská genderová studia jsou silně „akademizována“, jak v diskusi uvedla Mieke Verloo, a propojení se společností a místní komunitou je mnohem menší. Jennifer Curtin také poukázala na proměnu v orientaci genderových studií, kdy od 70. let, kdy převládala sociologie, došlo k posunu ke kulturním studiím, otázkám identity a sexuality. Malin Ronnblom na závěr uvedla, že genderová studia mají dlouhou historii přizpůsobení. Mieke Verloo uzavřela, že se zdá, že přes všechny kritizované procesy, změny a rozpočtové škrty se daří přežívat radikálním feministickým přístupům, a zda by se tedy nedalo uvažovat o založení „radikální feministické university někde“.*

### Politiky genderové rovnosti byly přijaty, co teď?

Amy Mazur z Washington State University a Joni Lovenduski z Birkbeck College uspořádaly diskusní panel „Social Policy Meet Gender Equality in Post Adoption: State of the Field and Future Research Directions“. Panelu se zúčastnily: S. Laurel Weldon z Purdue University, Andrea Krizsan z Central European University, Petra Meier z University of Antwerp, Mieke Verloo z Radboud University Nijmegen, Judith Squires z University of Bristol, Celeste Montoya z University of Colorado Boulder, Emanuela Lombardo z Universidad Complutense de Madrid a María Bustelo z Universidad Complutense de Madrid.

Téma hodnocení politik a opatření genderové rovnosti se na konferenci skloňovalo ve všech pádech. S tím, jak se politiky genderové rovnosti posunují z legislativních dokumentů a dokumentů veřejných politik do dokumentů institucionálních v podobě

## EVROPSKÁ OBČANSKÁ INICIATIVA ZA NEPODMÍNĚNÝ ZÁKLADNÍ PŘÍJEM / MAREK HRUBEC, ZUZANA UHDE

Současná ekonomická krize v mnoha zemích ve vypjaté podobě ukazuje, že základní sociální potřeby žen a mužů vyžadují nové nástroje, jak je zabezpečit. Sociální problémy měli lidé samozřejmě už dříve, ale krize tuto situaci vyhrotila pro občany nejen z nižší třídy, ale i z třídy střední. Základní příjem, na který by měli právo všichni občané a občanky, by byl velmi důležitým sociálním přístupem k těmto problémům.

Nepodmíněný základní příjem platí všeobecně, tedy pro všechny občanky a občany daného státu a bez jakýchkoli dalších podmínek. Každý by měl právo pobírat tento základní příjem. Přitom by mohl mít další příjmy ze svého zaměstnání a další sociální a občanské dávky.

Zvykli jsme si již na mnohé civilizační vymoženosti, které dnes považujeme za samozřejmé. Například je z veřejných prostředků do značné míry hrazeno zdravotnictví nebo školství, dále se z nich platí vybudování chodníků, silnic nebo veřejného osvětlení. Je paradoxem, že dosud není jako základní civilizační vymoženost zavedeno právo na nepodmíněný základní příjem. Přitom finance na základní životní potřeby by měly patřit mezi hlavní občanská práva, neboť lidé by neměli být nuceni podstupovat ponižující procedury žádostí na nejrůznějších úřadech, aby jim byly přiděleny sociální dávky, pokud se ocitnou v materiální nouzi. Nepodmíněný základní příjem by mohl pomoci odstranit chudobu nezaměstnaných či vyloučených lidí, bezdomovců, stále rostoucího počtu zaměstnaných chudých nebo osob na mateřské a rodičovské.

Nepodmíněný základní příjem rovněž nabourává mylnou představu, že společensky přínosnými činnostmi, a tudíž po zásluze finančně oceňovanými, jsou pouze činnosti vykonávané jako placené zaměstnání. Tato ve strukturách naší společnosti zakořeněná iluze mimo jiné vytváří nerovnosti spojené se současnou genderovou dělbu práce. Rozdělení placené

a neplacené práce je v naší společnosti stále silně vztaženo k rozdělení prací vnímaných jako sféra mužské, respektive ženské práce. Nepodmíněný základní příjem sice sám o sobě nemůže změnit genderové struktury dělby práce, může ale změnit význam a důsledky této dělby. Nepodmíněný základní příjem může těm, kteří pečují o závislé členy společnosti, zajistit jistou míru nezávislosti, ať již na manželovi (většinou totiž pečují ženy), zaměstnavateli či byrokracii. Bez tlaků finanční nutnosti, pod kterými se řada párů nakonec rozhodne následovat tradiční model muže-živitele a ženy-pečovatelky, by se potenciálně rovněž otevřel prostor pro redefinici těchto tradičních vzorců jednání, které nutně nevyjadřují volbu lidí, ale pouze jejich přizpůsobení se vnějším okolnostem.

Současné návrhy na zavedení základního příjmu sice počítají s určitou finanční částkou, která by měla stačit na důstojný život, bude však záležet na lidech, jakou výši příjmu si budou chtít odsouhlasit. A na nich bude záležet i to, z jakých zdrojů budou chtít základní příjem platit. V současné době je základní příjem zaveden například na Aljašce, kde se financuje z daní firem těžících nerostné suroviny, a postupně se uplatňuje také v Brazílii. Jakmile byl odsouhlasen, získal si takovou popularitu, že by bylo politickou sebevraždou jakéhokoli politika pokoušet se jej nyní zrušit.

*Evropská občanská iniciativa za nepodmíněný základní příjem* usiluje o projednávání základního příjmu na evropské úrovni, v Evropské komisi a ve veřejném slyšení v Evropském parlamentu. Cílem je zavedení práva na základní příjem ve všech zemích Evropské unie. Iniciativa v jedné zemi by mohla selhat. Když se ale lidé spojují napříč celou unií, vytvářejí silný tlak na politickou reprezentaci a jejich snahy o prosazení práva na všeobecný základní příjem by mohly uspět. I kdyby nakonec základní příjem zavedly pouze některé země EU,

*genderových akčních plánů a genderových oddělení, se proměňuje i zaměření analýz veřejných politik od implementace k evaluaci a stále více pozornosti se upírá k výstupům a procesům. Mieke Verloo se pozastavila nad rozdílem, který se dělá mezi politickým cyklem a cyklem tvorby veřejných politik, a argumentovala pro konceptualizaci, která obě propojí do cyklu politické veřejné politiky. Judith Squires posun od implementace k evaluaci vnímá jako důkaz úspěchů genderového mainstreamingu a identifikuje tři základní bariéry: 1. pragmatické (např. neexistence statistik, nedostatečné proškolení odpovědných pracovníků), 2. politické (nedostatek politické vůle, nedostatečný politický přenos) a 3. konceptuální (pojící se ke konceptu genderového mainstreamingu). Emanuela Lombardo zdůraznila nutnost zaměřit se nejen a úroveň EU a členských států, ale také na subnárodní úroveň. V reakci na příspěvky Joni Lovenduski poukázala na obrovskou různorodost v právních systémech a práci soudů. Pozastavila se nad nutností věnovat pozornost roli státu a médií (která zatím do značné míry unikají pozornosti v analýze politik) ve stávajících měnících se podmínkách. V závěrečné diskusi se všechny diskutantky shodly na nutnosti hodnocení politik a zavádění genderových politik z intersekcionalního hlediska a zejména vyloučení, které samotné politiky genderové rovnosti mohou generovat. Například analýza norských politik genderové rovnosti od 70. let 20. století ukázala disproporční pozitivní dopad na střední třídu oproti nižším třídám.*

### Ontologická politika

*Mohlo by se zdát, že dominance neoliberálních přístupů na úrovni politik a jejich prosazování je téměř kompletní. Jak ale připomněla Mieke Verloo, feminismus si v akademickém prostředí nadále udržuje pozice. V institucích pracují femokratky, které se zasazují*



byl by to dobrý začátek a příklad a inspirace pro další země v následujícím období.

Iniciativa evropských občanů a občanek je svým způsobem verzí zákonodárné iniciativy, která byla adresována Evropské komisi. V současné době (od 14. ledna 2013 do 14. ledna 2014) organizátorky a organizátoři iniciativy sbírají podpisy na petiční archy v jednotlivých zemích EU. Během jednoho roku jich je třeba celkem získat milión přinejmenším v sedmi zemích.

Kampaň za nepodmíněný základní příjem je však důležitá i v případě, že by nevedla k získání dostatečného počtu

podpisů. Mohla by vytvořit povědomí o základním příjmu v občanské společnosti a politické veřejnosti a výchozí podmínky pro jeho projednávání a zavedení v budoucnu.

V současné době se stále více rozbíhá debata o nepodmíněném základním příjmu ve všech zemích Evropské unie, včetně České republiky. Začínají se pořádat série seminářů a přednášek a sbírají se podpisy občanů a občanek. Do kampaně je možné se aktivně zapojit nebo připojit podpis k iniciativě na webové stránce: <http://basicincome2013.eu/ubi/cs/>

---

*o prosazování feministických cílů. To nás obrací k ontologické politice Annemarie Mol. „Realita nepředchází běžným praktikám, ve kterých s realitou interagujeme, ale je v rámci těchto praktik utvářena.“ (Mol 1999: 74) Podle Mol si musíme klást tyto čtyři otázky: 1. Kde jsou možnosti? 2. O co běží? 3. Skutečně existují možnosti? 4. Jak si vybrat? (Mol 1999: 79) Volba je možná a je vždy politická, protože za volby, které činíme při uskutečňování každodenních realit, neseme odpovědnost. Tato odpovědnost ale není individualizovanou odpovědností, kterou protlačují současné neoliberalní reformy sociálního státu. Právě naopak, Mol jinde trvá na tom, že jsme vždy již součástí kolektivit: „nevycházíme z toho, že jsme individua, ale vždy už přináležíme kolektivitám – a nejen jedné, ale mnoha“ (Mol 2008: 12–13).*

### Literatura

Mol, A. 1999. „Ontological Politics. A word and some questions.“ Pp. 74–89 in Law, J., Hassard, J. (eds.). Actor Network Theory and After. Oxford: Wiley-Blackwell.

Mol, A. 2008. The Logic of Care. Health and the Problem of Patient Choice. London and New York: Routledge.

### Poznámky

**1** Nutno dodat, že ani těch několik reprezentantek střední a východní Evropy se nijak zásadně nevyjadřovalo ze svého pohledu k vývoji situace v EU nebo tzv. starých demokraciích.